

ISSN 1607-2782

*Республикалық
ғылыми-әдістемелік
журнал*

*Республиканский
научно-методический
журнал*

Жылына 2 рет шығады
Выходит 2 раза в год
Issued twice a year

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің

1999 жылғы наурыздан
бастап шығады

№ 1(50) 2018

ХАБАРШЫСЫ

Бас редактор – **Қ.А.Бисенов**, ҚР ҰҒА корреспондент-
мүшесі, техника ғылымдарының докторы, профессор

Жаратылыстану, техникалық және ауылшаруашылығы ғылымдар сериясы
Серия естественных, технических и сельскохозяйственных наук
Series of Natural, Technical and Agricultural sciences

Жауапты редакторы: **И.А.Таутенов** – ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы.

Редакция алқасы:

1. Жаратылыстану ғылымдары

Физика-математика ғылымдары

- И.А.Тайманов** - РҒА академигі, физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Федерациясы;
- Б.Ж.Абдикаримов** - физика-математика ғылымдарының докторы, доцент, Қазақстан Республикасы;
- А.Ж.Сейтмұратов** - физика-математика ғылымдарының докторы, доцент, Қазақстан Республикасы;
- Ж.Искаков** - техника ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан Республикасы;
- Ә.Т.Төрешбаев** - физика-математика ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы;
- А.М.Мұхамбетжан** - физика-математика ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы.

Химия ғылымдары

- А.Р.Бурилов** - химия ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Федерациясы;
- С.Б.Любчик** - химия докторы PhD, профессор, Португалия;
- Б.Ж.Джиембаев** - химия ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы;
- Н.О.Аппазов** - химия ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы;
- Г.М.Абызбекова** - химия ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы.

Биология ғылымдары

- А.Е.Филонов** - биология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Федерациясы;
- С.Т.Түлеуханов** - биология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы;
- С.Ж.Ибадуллаева** - биология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы;
- Б.Б.Абжалелов** - биология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы;
- Р.Х.Құрманбаев** - биология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы.

2. Техника ғылымдары және технологиялар

Құрылыс

- Н.А.Машкин** - техника ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Федерациясы;
- Қ.А.Бисенов** - техника ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы;
- С.А.Монтаев** - техника ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы;
- С.С.Удербасов** - техника ғылымдарының докторы, доцент, Қазақстан Республикасы.

Ақпараттама, есептеу техникасы және басқару

- И.В.Ретинская** - техника ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Федерациясы;
- А.И.Дивеев** - техника ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Федерациясы;
- С.И.Ибадулла** - техника ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы;
- А.О.Дәуітбаева** - техника ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы;
- Қ.Қ.Дәуренбеков** - техника ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы;
- М.Ж.Айтимов** - аспап жасау докторы PhD, Қазақстан Республикасы.

3. Ауыл шаруашылығы ғылымдары

Агрономия

- К.Н.Тодерич** - биология докторы PhD, Өзбекстан Республикасы;
- Қ.Ш.Смайлов** - ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы;
- И.А.Таутенов** - ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасы;
- С.Ж.Бекжанов** - агрономия докторы PhD, Қазақстан Республикасы.

Білім, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар сериясы
Серия образования и гуманитарно-социальных наук
Series of Education and Humanities and Social sciences

Жауапты редакторы: **Ш.М.Майгельдиева** - педагогика ғылымдарының докторы, доцент.

Редакция алқасы:

1. Білім

Педагогика ғылымдары

П.Н.Осипов - педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Федерациясы;

С.Г.Добротворская - педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Федерациясы;

М.А.Абсатова - педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы;

Ш.М.Майгельдиева - педагогика ғылымдарының докторы, доцент, Қазақстан Республикасы;

М.А.Айтбаева - педагогика ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы.

2. Гуманитарлық ғылымдар

Филология ғылымдары

М.Тимучин - филология докторы PhD, Түркия Республикасы;

Р.С.Тұрысбек - филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы;

Б.Кәрібозұлы - филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы;

Ғ.Ә.Тұяқбаев - филология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы;

Т.И.Кеншінбай - филология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы;

С.И.Садыбекова - филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан Республикасы.

3. Әлеуметтік ғылымдар және бизнес, қызмет көрсету

Экономикалық ғылымдар

Д.Н.Силка - экономика ғылымдарының докторы, доцент, Ресей Федерациясы;

М.Оздемир - экономика докторы PhD, Түркия Республикасы;

Ү.Ж.Шалболова - экономика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы;

С.М.Егембердиева - экономика ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасы;

М.А.Елпанова - экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан Республикасы;

Л.А.Қазбекова - экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан Республикасы.

ОҚЫРМАНҒА!

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің Хабаршысы - «ҚМУ Хабаршысы» 1999 жылғы наурыздан бастап, жылына екі рет шығады. Хабаршы - ғалымдардың жүргізген зерттеулерінің маңызды тақырыптарын қамтитын, мақалалары мен материалдары көпшілікке танымал, беделді ғылыми басылым. Оның беттерінде елімізді экономикалық және рухани жаңғыртудың өзекті ғылыми мәселелері, халықаралық деңгейде бәсекеге қабілетті мамандар даярлау тәжірибесі мен болашағы талқыланып, білім беру, ғылым мен өндіріс салаларын интеграциялаудың озық үлгілері жарық көреді. Сонымен қатар, үздіксіз білім беру жүйесіндегі инновациялық және ақпараттық технологиялар мен оқу-әдістемелік жұмыстар жарияланып отырады. Еліміздің, алыс және жақын шетел ғалымдарының еңбектері, ғылыми конференциялардың материалдары, танымдық-тәрбиелік мақалалар, жастардың ғылыми шығармашылығы, университетіміздің тыныс-тіршілігі туралы да ақпараттар мен жаңалықтар көпшілік назарына ұсынылады.

«ҚМУ Хабаршысы» ғылыми журналы профессор-оқытушыларға, мұғалімдерге, ғылыми қызметкерлерге, жас ғалымдар мен студенттерге, сондай-ақ Қазақстанның білім және ғылым саласындағы жаңалықтарымен танысқысы келетін зиялы қауымға арналған.

Құрметті қауым, Сіздерді журналдың белсенді авторы және оқырманы болуға шақырамыз!

Редакция алқасы

КӨПСАЛАЛЫ АЙМАҚТЫҚ УНИВЕРСИТЕТ: ДАМУ БЕЛЕСТЕРІ ЖӘНЕ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕРІ

Қ.А.БИСЕНОВ, техника ғылымдарының докторы, профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің ректоры,
Қазақстан Республикасы

Аннотация

1998 жылғы 24 наурызда Қазақстан Республикасы Үкіметінің №256 қаулысымен Қорқыт Ата атындағы Қызылорда гуманитарлық университеті мен Ы.Жақаев атындағы Қызылорда политехникалық институтын біріктіру арқылы көпсалалы аймақтық мемлекеттік университет – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті құрылды. Осы кезден бастап Сыр өңірінің жоғары білім саласы үшін жаңа тарихи кезең басталды.

Мақалада жаңадан құрылған жоғары оқу орнының интеллектуалдық, кадрлық, ғылыми, материалдық-техникалық әлеуетін нығайту, жоғары білікті мамандар даярлау салаларын кеңейту, өзекті әлеуметтік проблемаларды шешу, классикалық үлгідегі көпсалалы университетті қалыптастыру мен оны халықаралық стандарттарға сай дамыту жолында атқарылған жұмыстар, қол жеткен жетістіктер баяндалады. 2011-2012 оқу жылынан бастау алған білім беру қызметін интернационализациялау, қосдипломды білім бағдарламасын жүзеге асыру, академиялық ұтқырлықты дамыту, цифрлық және инновациялық технологияларды ендіру жұмыстарын жүзеге асыру арқылы еңбек нарығында бәсекеге қабілетті бакалаврлар, магистрлер, PhD докторлар даярлауға кең жол ашылып, еліміздің ғылым саласының басым бағыттары бойынша кешенді зерттеулер ұйымдастырылуда.

Жоғары оқу орнын инновациялық-кәсіпкерлік университетке айналдыруға бағытталған жаңа мүмкіндіктер мен міндеттер тұжырымдалған.

Кілт сөздер: Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, стратегия, инновациялық-кәсіпкерлік жоғары оқу орны, цифрландыру, ұлттық рейтинг.

Аннотация

24 марта 1998 года Постановлением Правительства Республики Казахстан №256 путем реорганизации и слияния Кызылординского гуманитарного университета имени Коркыт Ата и Кызылординского политехнического института имени И.Жахаева создан многопрофильный региональный университет – Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата. С этого момента берет свое начало новый этап в истории развития сферы высшего образования на земле Сыра.

Автор статьи рассказывает о проделанной работе и достижениях в области развития и укрепления интеллектуального, кадрового, научного, материально-технического потенциала вуза, о расширении сферы подготовки высококвалифицированных специалистов, решении актуальных социальных проблем, формировании многопрофильного университета классического образца и его развитии в соответствии с международными стандартами. В статье отмечается, что с 2011-2012 учебного года ведутся работы по интернационализации образовательных услуг, реализации двухдипломной образовательной программы, развитию академической мобильности. Особо подчеркивается открытие возможностей подготовки конкурентоспособных бакалавров, магистров, PhD докторов на рынке труда путем внедрения цифровых и инновационных технологий в учебный процесс, организации комплексных исследований по приоритетным научным направлениям.

Сформулированы новые возможности и задачи в целях трансформации вуза в инновационно-предпринимательский университет.

Ключевые слова: Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата, стратегия, инновационно-предпринимательское высшее учебное заведение, цифровизация, национальный рейтинг.

Annotation

According to the Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan №256, a multidisciplinary regional university the Korkyt Ata Kyzylorda State University was established by the reorganization and merging of the Korkyt Ata Kyzylorda Humanitarian University and the I. Zhakbayev Kyzylorda Polytechnic Institute on March 24, 1998. Since this moment a new stage in the history of the development of higher education in the Syrland has been starting.

The author of the article tells about the work done and achievements in the field of development and strengthening of the intellectual, human, scientific, material and technical potential of the university, expanding the sphere of training highly qualified professionals, solving urgent social problems, forming a multidisciplinary university of classical design and its development in accordance with international standards. It is noted in the article that since 2011-2012 academic year the activities on internalization of educational services, realization of a double-diploma educational program, development of academic mobility are under implementation. Particular emphasize is done towards the opening of opportunities for training competitive bachelors, masters, PhD doctors in the labor market through the introduction of digital and innovative technologies in the educational process, the organization of comprehensive research on priority scientific areas.

New opportunities and tasks are formulated to transform the university into an innovative entrepreneurial university.

Keywords: Korkyt Ata Kyzylorda State University, innovation-entrepreneurial higher educational institution, digitalization, national rating.

Экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыру және интеллектуалды ұлт қалыптастырудағы университеттердің маңызын әлемдік тәжірибе көрсетіп отыр. Тәуелсіз еліміздің тарихындағы алғашқы мемлекеттік даму бағдарламасы 1997 жылы 11 қазанда жарияланған «Қазақстан-2030» Стратегиясы болатын. Аталған құжатта Қазақстанды дамыған 50 елдің деңгейіне жеткізетін стратегиялық міндеттер аясында білім жүйесіндегі реформаларды жүзеге асыру қажеттігі атап көрсетілген болатын. Осының аясында 1998 жылғы 24 наурызда Қазақстан Республикасы Үкіметінің №256 қаулысымен Қорқыт Ата атындағы Қызылорда гуманитарлық университеті мен Ы.Жақаев атындағы Қызылорда политехникалық институтын біріктіру арқылы көпсалалы аймақтық мемлекеттік университет - Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті құрылды. Осы кезден бастап Сыр өңірінің жоғары білім саласы үшін жаңа тарихи кезең басталды.

Осыған дейін қызмет жасап келе жатқан екі дербес жоғары оқу орнының интеллектуалдық, кадрлық, ғылыми, материалдық-техникалық әлеуетін бір арнаға біріктіріп, жоғары білікті мамандар даярлау салаларын кеңейтіп, сапасын арттыру бағыттарына баса назар аударып, ұжым алдында тұрған көптеген өзекті проблемаларды шешу қажет болды. Ұжыммен бірлескен еселі еңбек жемісін бермей қойған жоқ. Осындай берекелі бірліктің нәтижесінде көпсалалы университет ұжымы соңғы 20 жылда Қызылорда облысының әлеуметтік-экономикалық, рухани-мәдени дамуына лайықты үлес қосып келеді. Университет қабырғасынан білім алып шыққан мыңдаған түлектер экономиканың түрлі салаларында еңбек етіп, ел игілігіне қызмет етуде[1,2].

2001 жылы университет мемлекеттік аккредитациядан, 2004 жылы-Ресей мемлекеттік стандартының «Сапа жүйесін тіркеудің техникалық орталығы» сертификаттау орталығының сертификаттау аудитінен өтті. 2005 жылдың 22 қаңтарында Еуразия-Тынықмұхит университеттерінің халықаралық желісіне мүшелікке қабылданды, сол жылы 29 сәуірде Вильнюс қаласында (Литва) Еуропалық ЖОО – дар қауымдастығының мүшесі болды. 2005 жылы қыркүйекте Болония қаласында (Италия) Университеттердің Ұлы Хартиясына қол қойды.

1999 жылы «Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің Хабаршысы» ғылыми-әдістемелік журналы ашылып, мемлекеттік тіркеуден өтті.

Арал өңірінде жүргізілетін ғылыми зерттеулерді үйлестіру үшін, 2000 жылы Қазақстан Республикасы Ұлттық Инженерлік академиясының Қызылорда филиалы ашылды.

2000 жылы Қазақстан Республикасының Қарулы күштері үшін запастағы офицерлерін даярлауға арналған екі әскери мамандық бойынша әскери кафедра ашылды. 2004-2005 оқу

жылында әскери кафедраның оқу полигонының құрылысы аяқталды. Құрамына әскери штаб, 300 орындық асхана, санитарлық бөлмелер, 400 метрлік ауыз-су скважинасы және т.б. қажетті нысандары бар оқу-тактикалық полигон іске қосылды.

2000-2004 жж. аймақта тұңғыш рет ашылған «Құрылыс материалдары мен бұйымдары» және «Құрылыс технологиясы және ұйымдастыру» мамандықтары бойынша техника ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін беретін Диссертациялық Кеңесі қызмет жасады. Бүгінгі күні осы диссертациялық кеңестің ғылыми дәстүрін 2016 жылғы 31 наурызда 3 жыл мерзімге ашылған «Құрылыс» және «Құрылыс материалдары, бұйымдары мен құрастырмалары өндірісі» мамандықтары бойынша PhD докторлық диссертациялық кеңес жалғастыруда.

Туған өлкенің рухани және мәдени құндылықтарын құрметтеу, студент жастарды ұлттық өнерге баулу, олардың бойында отансүйгіштік сезімді тәрбиелеу ісі маңызды жұмыстың бірі. Осы орайда, 1998 жылы Республикадағы алғашқы «Дәстүрлі өнер - жыр» мамандығы ашылып, республикалық оқу-әдістемелік кеңесі құрылды.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев “Алаштың анасы” атаған Сыр өңірі ежелден Орталық Азиядағы мәдениет пен ғылымның дамыған аймағы болған. Бұған облыс аумағындағы Шірік Рабат, Сығанақ, Жанкент қалаларының өз заманында мемлекетіміздің астаналары болғаны дәлел. 2001 жылдан Аралдың кепкен табанындағы Кердері мекенін зерттеу, 2005 жылдан Ресей Ғылым академиясының Николай Николаевич Миклухо-Маклай атындағы Этнология және антропология институты, Әлкей Марғұлан атындағы Археология институтымен бірлесіп жүргізілген Арал өңіріндегі көне және Орта ғасыр ескерткіштеріне археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері ғылыми айналымға қосылды. Осы әріптестіктің арқасында бүгінгі күні университетте археологтар ғылыми мектебінің негізі қаланды.

Әлемдік білім кеңістігіне тиімді интеграциялану үшін 2003 жылы университетте корпоративтік ақпараттық-телекоммуникациялық желі жобасы жасалынды. Еліміз жоғары оқу орындарының ішінде алғашқылардың бірі болып пайдалануға берілген бұл желілік ресурстар-электронды пошта, Интернет мүмкіндіктерін кеңірек пайдалануға, университетті басқаруда тиімді құжат айналымдарын ұйымдастыруға үлкен мүмкіндіктер берді. 2004 жылы әзірленген «Студенттің әлеуметтік төлқұжаты», «Кадрлар бөлімі», «Студенттік бөлім», «Ақылы білім беру қызметтерін есепке алу» автоматтандырылған жұмыс орындарының компьютерлік бағдарламалары жүйелі жетілдіріліп, оқу үдерісінде пайдаланылып келеді.

Қазақстан жоғары оқу орындарының арасында алғашқылардың қатарында оқу процесіне кредиттік оқыту технологиясын ендіру қолға алынды. 2003-2004 оқу жылында «Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінде кредиттік оқыту технологиясы туралы ереже» жасалды. Алдымен экономикалық мамандықтарда тәжірибеден өткен бұл оқыту технологиясына 2006-2007 оқу жылынан бастап университеттің барлық мамандықтары көшірілді. Қашықтықтан оқыту технологиясы 2005-2006 оқу жылынан бастап ендірілген болатын.

Жоғары білімнің сапасы оқытушы-профессор құрамының кәсіби біліктілігімен тікелей байланысты. 1998-2007 жылдар аралығында әріптестік байланыстардың нәтижесінде Ресей Федерациясының жетекші жоғары оқу орындарының магистратура, аспирантура, докторантурасын 50-ден астам жас мамандар бітірді. Ғалымдарымыз осы кезеңде 30-дан астам докторлық, 150-ден астам кандидаттық диссертациялар қорғады, соның нәтижесінде, ғылыми дәрежелері бар оқытушылар үлесі екі есеге дейін өсті. Осындай жоғары көрсеткішке жас ғалымдарға жан-жақты қолдау көрсету, оқытушы-профессор құрамының ғылыми әлеуетін арттыруға барынша жағдай жасау арқылы қол жеткізілді.

Профессор-оқытушылар мен білім алушылар арасында салауатты өмір салтын қалыптастыру және бұқаралық спортты дамытуға үлкен көңіл бөлініп келеді. Қысқы каникул кезінде оқытушылар мен қызметкерлер арасында спорттың әртүрінен спартакиада өткізу жаңа қарқын алды. Бұл жақсы дәстүр жалғасуда. Университет құрылғаннан бастап тұрақты қамқорлық мен қолдауға ие болған "Сейхун-КАМ-ҚМУ" командасы гандболдан көп жылдар бойы республикалық және халықаралық жарыстарда жүлделі орындардан көрінуде.

Осы кезеңде халықаралық ынтымақтастықты кеңейтіп, оны нығайтуға ерекше көңіл бөлінді. АҚШ, Корея Республикасы, Түркия, Ұлыбритания, Австрия, Венгрия, Италия мен т.б. шетелдік жетекші ЖОО-мен байланыс орнатылды. 2004 жылдан бастап алыс және жақын шетелдердің ғылым-білім мекемелерімен және жоғары оқу орындарымен бірлесіп, білім саласында 10-нан астам жобалар жүзеге асырылды.

2006 жылы Білім сапасын қамтамасыздандыру тәуелсіз қазақстандық агенттігі (НКАОКО) өткізген көпсалалы жоғары оқу орындарының рейтингі қорытындысы бойынша Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті 5-ші орын иеленді.

1998-2007 жылдары материалдық-техникалық және оқу-зертханалық база заман талабына сай жабдықтармен қамтылды. Атап айтқанда, 1998-2001 жылдары бекітілген жоспарға сәйкес барлық 10 оқу ғимараты мен 3 жатақхананың, «Қаракөз» кафесінің істен шыққан жылу, су, кәріз жүйелері толығымен ауыстырылып, шағын жылу қазандықтары орнатылды. Тұрғын үйге мұқтаж жас оқытушылар, аспиранттар мен басқа да қызметкерлерге қазіргі Астана даңғылы аумағынан жер учаскелері бөлінді, сонымен қатар салынып бітпеген бес қабатты №4 жатақхана ғимараты 60 пәтерлік тұрғын үйге қайта жобаланып, «Ғалымдар үйі» ретінде пайдалануға берілді. Студенттер мен оқытушылардың сұранысы бойынша №3 жатақхана мен «Ғалымдар үйін» жалғастырып тұрған галерея спорт секциялары қызметіне бейімделіп, қайта жабдықталды.

№5 оқу ғимаратының зертханалық корпусында Канада халықаралық ынтымақтастық агенттігінің (SIDA) қолдауымен әкелінген құрал-жабдықтармен жасақталған Дәнекерлеу орталығы құрылды. Онда аймақтың мұнайгаз кешендері кәсіпорындары үшін жоғарғы қысыммен жұмыс істейтін газ мұнай құбырларын дәнекерлеушілер дайындалады.

Университеттің Студенттер сарайы соңғы архитектуралық үлгіде қайта жаңартылып, облыс көлеміндегі мәдени-көпшілік іс-шаралар, ғылыми конференциялар және семинарлар өткізіліп тұратын орталыққа айналды. Агробиологиялық учаскенің аумағында студенттерді техникалық және бақша дақылдарын өсіру әдістеріне үйрететін канадалық технология негізінде оқу-зертханалық Жылыжай салынды. Бүгінгі күні жылыжай шаруашылығында ғалымдар мен білім алушылар көкөніс дақылдарының түрлі сұрыптарын өсіру жөніндегі ғылыми зерттеулері жалғасуда.

2007 жылы оқытушы-профессорларға арналған 40 пәтерлік тұрғын үй құрылысы басталып, 2010 жылы пайдалануға берілді. 2011 жылы пайдалануға берілген «Сейхун» спорттық-сауықтыру кешені, оқу ғимараттарындағы 7 спорт залы және 3 спорт алаңы оқу үдерісінде ғана емес, жастардың сабақтан бос уақыттарында спортпен шұғылдануына мол мүмкіндік береді. Университеттегі «Сыр Сымбаты» спорт клубында жылына 650-700 білім алушы сабақтан тыс уақытта спорттың 10-нан астам түрі бойынша секцияға қатысады.

Университетіміз 2018 жылы Қазақстанның үздік ЖОО Ұлттық рейтингі қорытындысы бойынша (НКАОКО рейтингі) 9-орыннан көрінсе, Шығыс Еуропа және Орта Азия елдері университеттерінің рейтингінде 2018 жылдың ақпан айында Үздік 300 университет (2900-ден астам ЖОО-дары арасында) тобына енді. Сонымен қатар, Еуразиялық экономикалық одақтың «Признание» халықаралық премиясына ие болды. Сыр өңіріндегі іргелі білім ордасының негізі қаланғанына 80 жыл толуы республикалық деңгейде аталып өтті.

Бұл жетістіктер ұжымның 2011-2012 оқу жылынан бастау алған сараланған бағдарламаларының, сындарлы қадамдарының, жүйелі де жоспарлы жұмыстарының лайықты нәтижесі. Мақсатты жүргізілген білім беру саясатының, қаржыландыру мен ғылымды басқарудың жаңа формаларын ендіруі арқасында университет жыл сайын жаңа белестерді бағындырып келеді.

Аталған уақыттан бастап университетті инновациялық технологиялар мен жаңа басқару қағидалары негізінде мамандар даярлайтын инновациялық-кәсіпкерлік типтегі жоғары оқу орнына айналдыру бағытында жұмыстар жүргізілуде. Осы мақсатта 2017-2021 жж. арналған Стратегиялық даму жоспары жасалып жүзеге асырылуда.

Университет 2017 жылы Білім сапасын қамтамасыздандыру тәуелсіз қазақстандық агенттігінің (НКАОКО) институционалдық аккредиттеуінен табысты өтті. 2013-2014 оқу

жылынан бастап бүгінге дейін университеттің бакалавриат, магистратура және докторантурасының (PhD) 80 білім бағдарламасы Білім сапасын қамтамасыздандыру тәуелсіз қазақстандық агенттігінің мамандандырылған аккредитациясынан, 2015 жылғы ақпан айында университет мемлекеттік аттестациядан табысты өтті.

2012 жылдың 20 наурызында тұңғыш рет 9 мамандық бойынша PhD докторантура ашылды. Университет ғылыми және ғылыми-техникалық ұйым ретінде 2018 жылдың ақпан айында аккредиттеуден өтті. 2015 жылдың 28 сәуірінде ҚР Мәдениет және спорт министрлігінен тарихи және мәдени ескерткіштерге археологиялық және ғылыми-реставрациялық жұмыстар жүргізуге арналған мерзімі шектеусіз мемлекеттік лицензияға ие болды.

Ғылыми-зерттеу жұмыстары 2012 жылдан бастап ҚР БҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруы негізінде жүргізілуде. Нақты айтқанда: 2012-2014 жж. – 10 гранттық жоба, 2015-2017 жж. – 4 жоба орындалса, бүгінде 2018-2020 жылдарға 9 жобаны жүзеге асырудамыз. Мұндай көрсеткіштер – университет тарихында бұрын - соңды болмаған. 2011 жылы инновациялық жобалар каталогы әзірленуі нәтижесінде кәсіпорындармен және бизнес-құрылымдармен өзара тиімді ынтымақтастық жолға қойыла бастады. 2017 жылы ғалымдардың жаңа жұмыстарынан тұратын осындай Каталогтың екінші шығарылымы жарық көрді.

2012-2017 жж. университет ғалымдары 80-ге жуық патент алды, 60-тан астам монография, бірнеше мың ғылыми мақалалар жариялады, Халықаралық рецензияланатын журналдарда, импакт-факторы нөлден жоғары шетелдік басылымдарда – 600-ден астам ғылыми мақала жарық көрді. 15 ұстаз-ғалым «ҚР ЖОО үздік оқытушысы» мемлекеттік грантының иегері атанды.

2008 жылы құрылған «Физика-химиялық талдау әдістері» инженерлік бейіндегі зертханасында шетелдік ғалымдармен бірлесіп аймақтың шикізаттық ресурстары, экологиялық және экономикалық ерекшеліктеріне негізделген іргелі және қолданбалы зерттеулер орындалуда.

2011-2012 оқу жылынан бері ашылған «Қорқыттану және өлке тарихы» ғылыми-зерттеу институты, «Археология және этнография» ғылыми-зерттеу орталығы, «Мәңгілік ел» ғылыми-әдістемелік орталығы, «Мұстафа Шоқайтану» ғылыми-зерттеу орталығы, «Рухани жаңғыру» оқу-әдістемелік орталығы, «Қазақстан халқы Ассамблеясы» кафедрасының жанындағы «Елбасы және Тәуелсіз Қазақстан» оқу-көрме залы Сыр өңіріндегі тарихи-мәдени мұраларды түбегейлі зерттеуге, ұлт тарихын оқытудағы және жастарға патриоттық тәрбие берудегі өзекті мәселелерді шешуге үлестерін қосуда.

Ғылым мен бизнестің ықпалдасуының маңызы ерекше. Бұл тұрғыда 2013 жылы технологияларды коммерцияландыру орталығы, 2017 жылы Қызылорда облысы әкімдігімен бірлесіп Аймақтық инновациялар офисі ашылды. Сондай-ақ, білім алушылар мен ғылыми қызметкерлердің өзі бизнес-идеялары мен инновациялық жобаларын іс жүзінде жүзеге асыруына мүмкіндік жасау мақсатында 2017 жылдың мамыр айында «Business-START» орталығы ашылып, онда бүгінгі таңда 22 жоба бойынша 75 студент өз кәсіптерін ашып, жұмыс жүргізуде.

Бүгінгі күні мемлекеттік «Үш тілде білім беру», «Цифрлы Қазақстан» бағдарламалары жүйелі жүзеге асырылуда.

Университет алғашқылардың бірі болып 2012-2017 жылдарға арналған көптілді білімді дамыту тұжырымдамасын жасады. Осы тұжырымдамаға сәйкес көп тілде білім беруді дамыту бағдарламасы дайындалды. 2012-2013 оқу жылынан бастап бакалавриаттың 4 мамандығы бойынша 1 курс студенттері қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде оқи бастады. 2015-2016 оқу жылынан бастап 16 мамандықтың студенттері үш тілде білім алууда.

Университетте жасалған «Е-универ» электрондық университет жүйесі барлық құрылымдық бөлімдерінің жұмыстарын автоматтандырумен қатар, қашықтықтан оқыту технологиясы және ашық білім беру ресурстары арқылы оқу үдерісін ұйымдастыруда.

2017-2018 оқу жылы ашылған халықаралық CISCO академиясы, «Майкрософт» компаниясының филиалы және отандық «КазРоботикс» федерациясымен әріптестік байланыс университеттің сан-салалы қызметінің сапасын арттыруда. Университет ғалымдары аймақты цифрландыруға бағытталған жобалар дайындап, мемлекеттік бағдарламаның орындалуына белсене атсалысуда.

Академиялық ұтқырлық бағдарламасын жүзеге асыру мақсатында отандық 20-дан астам, шетелдік 40-тан астам жетекші жоғары оқу орындарымен ынтымақтастық туралы келісімшарт жасалған. Сонымен бірге Еуропалық Одақтың Темпус және Эразмус Мундус бағдарламалары бойынша 5 бірлескен еуропалық жобалар жүзеге асырылуда.

2012 жылдан бастап, рейтинг нәтижесі бойынша әр оқу жылының соңында университеттің «Үздік оқытушы» конкурсы өткізіледі. Конкурс нәтижесі бойынша 100-ден астам оқытушы-профессорларға еңбекақыларына қосымша ай сайын үстемеақы беріліп келеді. Сонымен қатар, университетте үш тілде білім беру бағдарламасын дамыту аясында 56 профессор-оқытушы IELTS халықаралық емтиханын тапсырып, жоғары балл жинағандары еңбек ақыларына ай сайын қосымша үстеме ақы алуда.

Жыл сайын 100-ге жуық үздік, белсенді студент университеттің және облыстық білім және ғылым қызметкерлері салалық кәсіподақ комитетінің қаржыландыруымен, тынығу лагерлерінде бір апталық тегін демалыстарға жіберіледі.

Қазіргі күні университет 62 бакалавриат мамандықтары, 30 магистратура мамандықтары, 9 PhD докторантура мамандықтары бойынша мамандар даярлайды. Штаттық кестедегі 517 профессор-оқытушының қатарында 20 ғылым докторы, 217 ғылым кандидаты, 16 PhD және 180-нен астам ғылым магистрі қызмет атқарады.

Ресей Федерациясының Мәскеу, Қазан, Орынбор қалаларына 2011 жылдан бері жіберілген білім алушылар контингенті 25 аспирант, 54 магистрантты құрады. Бір ғана Қазан қаласының жоғары оқу орындарына 2013 жылдан бері 58 жас маман оқуға жіберілді. Арнаулы қаржы есебінен оқуға жіберілген жас оқытушыларымыз магистрлік, PhD докторлық диссертацияларын табысты қорғап келуде. Бүгінде университеттің осындай 40-тан астам жас ұстаз-ғалымдары ұжымның профессор-оқытушылар құрамында білім сапасын көтеру мен жан-жақты білім алған тұлғалар тәрбиелеу ісіне белсене араласуда.

Қызылорда облысының әкімі Қырымбек Елеуұлы Көшербаевтың бастамасымен 2013 жылғы 31 мамырда Қамқоршылық кеңесі құрылды. 2016 жылғы 9 шілдеде Байқау Кеңесі құрылды.

Аймақ басшысы Қ.Е. Көшербаевтың тарапынан университет ұжымына әрдайым қамқорлық көрсетіліп келеді. 2013 жылдан бастап жыл сайын аймақтың білім, мұнай газ ісі, құрылыс, электр энергетикасы, ауыл шаруашылығы секілді түрлі салаларын қажетті мамандармен қамтамасыз ету және жастарды қолдау мақсатында Қызылорда облысы әкімінің білім гранттары бөлінуде. Бүгінде 428 студентіміз облыс әкімінің білім грантының иегері.

2012-2017 жылдары 180-дей ғылыми іс-шара, оның 14 пайызы халықаралық деңгейде, 34 пайызы республикалық деңгейде өткізілді. Университет күшімен жүзге жуық ғылыми конференция жинақтары, монграфиялар мен кітаптар жарық көрді. 2007 жылы аймақтағы бірден бір іргелі жоғары оқу орнының 70 жылдығына орай «Сыр еліндегі іргелі білім ордасы» кітабы, «Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің ғалымдары» атты биобиблиографиялық анықтамалық баспадан шықты. Мұндай көлемді дүниелерді жазу университет тарихында алғаш рет қолға алынған еді [3].

Білім ордасының 75 жылдығына арналған «Біз-түлектеріміз», «Университет ақпарат айдынында (1998-2012 жж.)» жинақтарының бірінші шығарылымы және «Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті: Қалыптасуы мен даму жылдары» кітабы, үш тілде шыққан фотошежіре жарық көрді [4].

2017 жылы университеттің 80 жылдығы аясында жоғарыда аталған жинақтардың («Біз-түлектеріміз», «Университет ақпарат айдынында (2012-2017 жж.)» екінші шығарылымы мен «Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті» кітабы жарияланды. Бұларға

қоса оқу орнының қалыптасуы мен дамуында өзіндік үлесі бар дүниеден озған ұстаздар мен қызметкерлер туралы естеліктер мен мақалалар топтастырылған «Қалдырған ізің мәңгілік...» атты тұңғыш кітап оқырмандарға ұсынылды. Бұл-еліміздің жоғары оқу орындары тарихында бұрын-соңды болмаған жоба. 2016 жылы республика жоғары оқу орындарының ішінде алғашқылардың бірі болып танымал ғалым-ұстаздарымыздың өмір және еңбек жолына арналған «Ғибратты ғұмыр» сериясы бойынша кітаптар шығаруды бастадық. Бүгінгі күнге дейін аталған серияның 4 шығарылымы жарық көрді[5].

Мұндағы мақсатымыз – аға ұрпақтың өмір өнегесін, ізгілікті істерін, ғылыми мұрасын жас ұрпаққа үлгі ету, оларға құрмет көрсету және жастарды отанын сүйетін, парасаты биік, арына дақ түсірмейтін тұлға ретінде тәрбиелеу.

Көпсалалы университеттің өткен 20 жыл ішіндегі даму белестерін саралау нәтижесінде оның аймақтағы орны, маңызы мен мәні туралы келесідей қорытындылар жасаймыз:

Бірінші - өңір экономикасы салаларына мамандар даярлау. Қызылорда облысында қызмет ететін мамандардың басым көпшілігі (70-75 пайызы) Қорқыт Ата университетінің түлектері.

Екінші - өңірді әлеуметтік-экономикалық дамыту ісіне атсалысу. Университет қабырғасында дайындалып қорғалған диссертациялар, дипломдық жұмыстар, жаңа мазмұндағы жобалар, ғылыми-зерттеу нәтижелері мен инновациялық жұмыстар өндірістің өзекті және практикалық маңызды проблемаларын шешуге елеулі ықпал етіп келеді.

Үшінші - аймақ халқын жұмыспен қамту. Біздің университет мыңнан аса адамды жұмыспен қамтып отырған жұмыс беруші.

Төртінші - өңірдің рухани-интеллектуалдық келбетін айқындау. Төл өнеріміз бен мәдениетіміз Қорқыт баба заманынан бастау алып, одан бергі ғасырларда дамып келеді. Бүгінгі күні университет ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан өркениеттің туын биік ұстап, киелі қарашаңырақ ретінде белгілі болып отыр.

Бесінші - университет аймақта өтетін ғылыми іс-шараларды ұйымдастырып, өткізу жұмыстарына белсене атсалысуда.

Оқу орнының мәртебесін қысқа уақытта осылайша орнықтыру, таныту, мойындату-оңай шаруа емес. Ол ұжым мүшелерінің бекем бірлігінің, қажыр-қайратының, терең ізденістерінің, төккен терінің, өз ісіне деген жауапкершілігі мен адалдығының жемісі.

Жоғарыда аталған жетістіктермен қатар алда тұрған жаңа міндеттер мен мүмкіндіктер бар[6]. Олар:

- университеттің әлемдік QS рейтингіне белсене қатысуы;
- университетте оқу үдерісін ұйымдастыруда әлемдік деңгейдегі жетекші университеттердің және Назарбаев Университеті тәжірибесін іске асыру;
- студент-жастарды «Мәңгілік Ел» идеясының рухани-ізгілік құндылықтары негізінде тәрбиелеу;
- студенттерді ағылшын, орыс тілдеріне үздіксіз оқыту және мемлекеттік тілді білу деңгейін жетілдіру;
- университеттің оқу үдерісіне 3D-модельдеу мен робототехниканы ендіру іс-шараларын жүзеге асыру;
- университет ғалымдарының коммерцияланған жобаларының санын көбейту арқылы өндіріске енгізу;
- докторантура бағдарламасы бойынша жаңа мамандықтарға лицензия алу;
- тиімді оқыту, білім беру және ғылыми-зерттеу қызметіне қолайлы жағдайды қамтамасыз ету үшін материалдық-техникалық базаны одан әрі жетілдіру.

Университеттің білім беру қызметін заман талабына сай өркендету бағытында талай асуларды бағындырдық, алдағы белестеріміз де ауқымды. Жиырма жылды тарих көшіне жіберген, көпсалалы аймақтық университеттің болашағы баянды, келешегі кемел болатынына сенімдімін!

Әдебиеттер:

1. Бисенов К.А. На пути инновационного развития [Текст] / К.А. Бисенов //Казахстанская правда.-2017.-14 ноября.-С.6.
- 2.Бисенов, Қ.А. Өркениетті даму жолындағы іргелі білім ордасы [Мәтін] / Қ.А. Бисенов // Егемен Қазақстан.- 2017.- 14 қараша.- Б.7.
3. Сыр еліндегі іргелі білім ордасы /Жалпы ред. басқарған Қ.А.Бисенов.- Алматы: Арыс, 2007.- 432 б.
4. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті: Қалыптасуы мен даму жолдары /Бас ред. Қ.А.Бисенов. - Астана: Фолиант, 2012.- 368 б.
5. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті /Бас ред. Қ.А.Бисенов. - Астана: Фолиант, 2017.- 216 б.
6. Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері. Қазақстан Республикасы Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2018 жылғы 10 қаңтар.Астана.

ГРНТИ 68.35.51

**РЕЗУЛЬТАТЫ ВНЕДРЕНИЯ ЭФФЕКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПЕРВИЧНОГО
СЕМЕНОВОДСТВА ДЛЯ ВОССТАНОВЛЕНИЯ СОРТА ДЫНИ КАРА-ГУЛЯБИ В
КЫЗЫЛОРДИНСКОЙ ОБЛАСТИ**

С.У.КОСАНОВ, кандидат сельскохозяйственных наук,
А.М.ШИЛЬМАНОВА, кандидат экономических наук,
Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Республика Казахстан

Аннотация

В статье отмечены климатические особенности Казахстанского Приаралья и преимущества региона для возделывания дыни. Затронуты проблемы размножения и поддержания ценных качеств данной бахчевой культуры. Рассмотрены пути восстановления системы семеноводства в Кызылординской области. Данное исследование проводилось для восстановления местных сортов дыни и интегрированной системы защиты от вредных организмов, адаптированных к природно-климатическим условиям Приаралья, а также для обеспеченности населения региона экологически чистыми и полезными дынями отечественного производства по научно-обоснованным нормам и доступным ценам. Раскрыты основные задачи исследования и изложены работы по первичному семеноводству сорта дыни Кара-Гуляби в регионе. Приведены результаты фенологических наблюдений образцов сорта Кара-Гуляби с разных массивов. Результаты учета урожая семенных плодов сорт Кара-Гуляби показали, что комплексом хозяйственно-ценных признаков отличаются образцы из Айдарлинского и Инкардаринского массивов. Будет проведена селекционная работа в виде индивидуального отбора в глубокой изоляции до достижения инбредной линии.

Ключевые слова: дыня, бахчевая культура, семеноводство, фенологические наблюдения, сорт Кара-Гуляби, суперэлитные и элитные семена.

Annotation

The article mentions the climatic features of the Kazakhstani Aral Sea and the convenience in cultivating melons. Problems of reproduction and maintenance of valuable qualities of this melon crop are touched. The ways of restoring the system of seed production in Kyzylorda oblast are considered. This study was conducted to restore local varieties of melons and an integrated system of protection from pests, adapted to the natural and climatic conditions of the Aral Sea area, as well as to ensure the population of the region with environmentally friendly and useful melons of domestic production on scientifically sound standards and affordable prices. The main research tasks are described and the works on primary seed breeding of the Kara-Gulyabi melon grade in the region are described. The results of phenological observations of Kara-Gulyabi samples from different massifs are presented. The results of taking into account the harvest of the seed fruits of the Kara-Gulyabi variety showed that the samples from the Aydarly and Inkardarinsky Massifs differ from the set of economically valuable features. Selection work will be carried out in the form of individual selection in deep isolation until the inbred line is reached.

Keywords: melon, melon culture, seed growing, phenological observations, Kara-Gulyabi variety, super-elite and elite seeds.

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандық Арал өңірінің климаттық ерекшеліктері мен қауын егуге қолайлылығы айтылған. Аталмыш бақша дақылын көбейту және оның құнды қасиеттерін қолдау мәселелері аталған. Қызылорда облысында тұқым шаруашылығы жүйесін қалпына келтіру жолдары қарастырылған. Бұл зерттеулер жергілікті қауын сұрыптарын және Арал өңірінің табиғи-климаттық жағдайына бейімделген зиянды организмдерден қорғаудың интеграцияланған жүйесін қалпына келтіру үшін, сондай-ақ ғылыми негізделген нормалар бойынша мен қолжетімді бағаға өндірілген экологиялық таза, пайдалы отандық қауынмен тұрғындарды қамтамасыз ету үшін жүргізілген.

Аймақта Қара-Гүләбі қауыны сұрыбының бастапқы тұқым өндірісі бойынша жүргізілген зерттеулердің негізгі міндеттері мен жұмыс нәтижелері мазмұндалған. Түрлі массивтерде Қара-Гүләбі сұрыбының үлгілеріне жүргізілген фенологиялық бақылаулар нәтижесі келтірілген. Қара-Гүләбі сұрыбының тұқымдық өнімділігі көрсеткендей Айдарлы және Іңкәрдария массивтеріндегі үлгілердің бірқатар шаруашылықтық-құнды белгілері бар. Инбрендті жүйеге келтірілгенше терең окшаулау арқылы селекциялық жұмыстар жеке іріктеу түрінде жүргізілетін болады.

Кілт сөздер: қауын, бақша дақылдары, тұқым шаруашылығы, фенологиялық бақылаулар, Қара-Гүләбі сұрыбы, суперэлиталық және элиталық тұқымдар.

Бахчевые культуры представляют ценность, как источник легкоусвояемых сахаров, витаминов, минеральных солей, органических кислот и других биологически ценных веществ. Республика Казахстан по почвенно-климатическим условиям весьма благоприятна для развития и значительного увеличения производства дынь разных сроков созревания, не только для максимального удовлетворения потребности населения республики, но и для вывоза за ее пределы с высоким удельным весом использования посевных площадей.

Средняя Азия и Юг Казахстана (Кызылординская область) является родиной культуры дыни. Эти регионы отличаются богатым сортовым разнообразием ценнейших местных высококачественных сортов дыни.

Важным вопросом является размножение и поддержание ценных качеств используемых сортов. Запущенность в области работы по семеноводству, отсутствие правильной организации системы его проведения, привело к снижению качества товарных плодов и потере многих сортов. Низкий спад качества районированных сортов дынь в области связан в значительной степени с малым выходом семян, убыточным их производством, отсутствием заинтересованного использования высококачественных плодов для целей семеноводства. Часто с целью устранения убытка при производстве семян отбираются некачественные и невызревшие плоды более поздних сроков созревания. Такая практика обуславливает заметное снижение качественных показателей урожая, а также семян, поэтому, чтобы вернуть былую славу Кызылординских дынь надо начинать серьезную работу с системы семеноводства. Без выращивания суперэлитных и элитных семян трудно восстановить и улучшить местные сорта. Поэтому их производство имеет первостепенное значение. Собирать семена необходимо только с плодов получивших высокую оценку по вкусовым и товарным качествам.

Цель исследования - внедрение эффективных технологий первичного семеноводства для восстановления местных сортов дыни и интегрированной системы защиты от вредных организмов, адаптированных к природно-климатическим условиям Приаралья для обеспечения населения региона экологически чистыми и полезными для здоровья дынями отечественного производства по научно-обоснованным нормам и доступным ценам.

Основные задачи:

- закладка семеноводческих посевов по культурам, по сортам, по репродукциям;
- наблюдение за фитопатологической и энтомологической обстановкой на участках; фенологические наблюдения, проведение оздоровления и иммунизации семян, защитных мероприятий;
- проведение работ по сортовой апробации (заполнение акта апробации); отбор плодов для химического анализа (содержание сухого вещества, общего сахара, витамина С, каротина, нитратов, токсикостатков пестицидов);
- поддержание ценных качеств используемых сортов дыни.

Исследования проводились 2015-2017г.г в Аксуатском аульном округе г. Кызылорды на базе ИП «Жаса Агро». Проводились работы по первичному семеноводству сорта дыни Кара-Гуляби, с 4 основных массивов возделывания по региону.

Фенологические наблюдения образцов сорта Кара-Гуляби с разных массивов показали, что 2 образца (Келинтобинский, Айдарлинский массивы) раннеспелые с вегетационным периодом 73-75 дней. Среднеспелую группу представляет 2 образца (Инкардаринский, Жанакалинский массивы) вегетационным периодом 85-87 дней.

Выделившиеся образцы будут использоваться в дальнейшей работе по первичному семеноводству, для получения супер-супер элитного и супер элитного материала (таблица 1).
Таблица 1 – Результаты фенологических наблюдений сорта Кара-Гуляби

Сортообразцы	Дата посева	Количество лунок	Количество растений	Всходы (среднее)	Первый настоящий лист	Женские цветение	Образование завязи	Созревание плодов
Келинтобинский массив	22.05	500	498	26.05	31.05	27.06	06.07	30.08
Айдарлинский массив	22.05	500	490	26.05	30.05	30.06	07.07	02.09
Инкардаринский массив	25.05	500	500	30.05	01.06	02.07	10.07	10.09
Жанакалинский массив	31.05	500	450	04.06	09.06	05.07	11.07	13.09

Следует отметить, что сорт Кара-Гуляби изначально характеризуется как позднеспелого срока созревания, но в процессе возделывания в течение долгого времени без пространственной изоляции и должного отбора, произошло переопыление с другими сортами более раннего срока созревания. В связи с чем, появились много неконтролируемых популяции данного сорта с разными сроками созревания, что и доказывает данные фенологических наблюдений.

Первые всходы по изучаемым образцам получили через 4-5 дней после посева с хорошей густотой стояния 450-500 растений из высевных 500 лунок с каждого образца.

Продолжительность межфазного периода от цветения женских цветков до завязи составляет по сортам 4 – 6 дней и прямой связи с продолжительностью вегетационного периода не имеет (таблица 2).

Таблица 2 – Продолжительность межфазных периодов сорта Кара-Гуляби, 2016 год

Название сорта	Дата посева семян	Продолжительность межфазового периода (дней)					
		от посева до первых всходов	от всходов до появления первого настоящего листа	от настоящего первого листа до цветения женских цветков	от цветения женских цветков до завязыв.	от завязывания до созревания плода	вегетационный период
Келинтобинский массив	22.05	4	7	28	4	32	73
Айдарлинский массив	22.05	4	9	28	5	33	75
Инкардаринский массив	25.05	5	10	29	6	39	85
Жанакалинский массив	31.05	4	12	30	6	39	87

Следующий межфазный период от завязывания до созревания плодов имеет связь с продолжительностью вегетационного периода. Продолжительность межфазного периода от завязывания до созревания плодов у сортов с Келинтобинского, Айдарлинского массивов дыни составляет 32 – 33 дня, у Инкардаринского, Жанакалинского массивов 39 дней.

В результате проведенных исследований нами были установлены, что наиболее засоренными сортовыми примесями и резкими гибридами являются образцы из Келинтобинского и Жанакалинского массивов, с напряженностью прочисток 41,8 – 48,0%. Сравнительно менее засоренными (32,0 – 34,9%) были образцы из Айдарлинского и Инкардаринского массивов.

Результаты учета урожая семенных плодов сорта Кара-Гуляби показали, что комплексом хозяйственно-ценных признаков отличаются образцы из Айдарлинского и Инкардаринского массивов. Общий урожай по этим образцам составил 18,5 – 17,2 т/га, товарность – 95,4 – 96,0%, средний вес семенного плода 3,8 – 4,1 кг, с содержанием сухих

растворимых веществ 13,4 – 13,0% и дегустационной оценкой 5,0 – 4,9 балла, соответственно по образцам. Образцы из Келинтобинского и Жанакалинского массивов существенно уступали по всем учитываемым параметрам.

В результате жесткого отбора из выделившихся образцов отобраны 10 плодов (линии), строго соответствующие описанию плода сорта Кара-Гуляби, для выделения супер-элитного материала для дальнейшей работы по восстановлению сорта Кара-Гуляби. Одна линия несколько отличается от сорта Кара-Гуляби, но комплексу хозяйственно-ценных признаков превосходит все остальные линии. По этой линии будет проведена селекционная работа в виде индивидуального отбора в глубокой изоляции до достижения инбредной линии. Происхождение данной линии может быть гибридной или мутантной, в последующей работе будет определено ее происхождение посредством гибридологического анализа.

Показатели плотность, сочность и консистенция мякоти плода между собой и другими показателями не имели корреляционной связи. По плотности мякоти сортообразцы не имели широкий диапазон. Сочность мякоти плода не влияли на вкусовые качества и на консистенцию мякоти.

Литература:

1. Белик В.Ф. Бахчеводство. – М.: Колос, 1982. – 174 с.
2. Дютин К.Е. Генетика и селекция бахчевых культур.- М.: РСХА, 2000. – 230 с.
3. Торниязов Е.Ш. Основы интегрированной защиты овоще-бахчевых культур от вредных насекомых и других членистоногих в новых условиях хозяйствования в Республике Каракалпакстан. Автореф. дис. доктора с.х. наук. -Ташкент, 1998 г.

НОВАЯ КОНСТРУКЦИЯ БАРЬЕРА БЕЗОПАСНОСТИ ДЛЯ СКОРОСТНЫХ АВТОМОБИЛЬНЫХ ДОРОГ

О.Ж.РАБАТ, доктор технических наук, академик Национальной академии наук машиностроения и транспорта,

Д.А.АГАБЕКОВА, кандидат технических наук, асс.профессор,

Г.Ж.РАБАТОВ, магистр

Казахская автомобильно-дорожная академия им.Л.Б.Гончарова.

Ж.Б.БАЙНАТОВ, доктор технических наук, профессор,

З.Д.КАЛПЕНОВА, магистр технических наук,

Центрально-азиатский университет, Республика Казахстан

Аннотация

В статье описывается дизайн автомобиля, который предотвращает столкновения автомобилей друг с другом на дороге. Три ветви, которые имеют центр юнита, состоят из трех полых плоских тел. При установке их в центре дороги или на краю дороги между ветвями устанавливаются кольца, а отверстия выталкиваются, что приводит к системе, такой как задний позвоночник животных. Современные автомобильные дороги представляют собой сложный комплекс инженерных сооружений, который должен обеспечивать работу автомобильной дороги круглый год, особенно весной и осенью, движение автомобилей в любое время суток с высокими скоростями и расчетными нагрузками. На автомобильных дорогах с большой интенсивностью движения возникает опасность столкновения автомобилей встречных потоков. Когда автомобиль попадает в этот блок, система забора продолжается, и автомобиль оказывает большое влияние на жизнь людей. В статье приведены формулы для расчета этой системы для динамических эффектов, т.е. определения кривизны и ударной силы. Схема расчета считается установленной на рейках рельсов.

Ключевые слова: центр дороги, автомобильные дороги, движение, схема расчета, динамические эффекты.

Андатпа

Мақалада автокөліктердің жол үстінде бірі-бірімен соғысып қалмауын болдырмайтын қондырғының конструкциясы келтірілген. Қондырғы бір ортадан тараған үш тармақты үш тесікті жазық денелерден тұрады. Оларды жол ортасынан немесе жол шетіне құрастырғанда тармақ араларына сақина тәрізді бөлшектер орнатылып және тесіктеріне трос өткізіп тартып тастайды, осының арқасында малдардың арқа омыртқасы сияқты жүйе пайда болды. Қазіргі заманғы автомобиль жолдары күрделі инженерлік құрылыстар кешені, ол жұмысын қамтамасыз етуі тиіс автомобиль жолын жыл бойы, әсіресе көктемде және күзде, автокөліктер қозғалысы тәуліктің кез-келген уақытында жоғары жылдамдықпен және есеп айырысу жүктемелермен беріледі. Автомобиль жолдарындағы қозғалыс қарқындылығы қақтығысу автокөлік қарама-қарсы ағымына қауіп бар. Автокөлік осы қондырғыға келіп ұрылғанда қоршау жүйесі ары- бері қозғалып, көлікті адамдардың аман-сау болуына көп әсерін тигізеді. Мақалада осы жүйені динамикалық әсерлерге есептеудің формулалары берілген, яғни бүгілуді және соққы күшін анықтайтын. Есептеу схемасын серпілмелі тіректерге қондырылған арқалық деп қарастырылған.

Кілт сөздер: жол ортасы, автомобиль жолдары, қозғалыс, есептеу схемасы, динамикалық әсер.

Annotation

The article considers the peculiarity of three-branch constructions (triads) as the main element of the protective fencing of roads. Modern roads are a complicated complex of engineering structures, which will ensure that the roads all year round, especially in spring and autumn, the movement of cars at any time of day with the highest speeds and the estimated loads. On roads with heavy traffic, there is a risk of collision of cars colliding flows. When assembled, the triads and washers are connected together by three parallel cables, forming a flexible system. The design scheme is presented in the form of a beam, supported on elastic supports, calculation formulas are proposed for determining the deflection and impact force.

Keywords: center of the road, cor roads, motion, calculation scheme, dynamic effects

Современные автомобильные дороги представляют собой сложный комплекс инженерных сооружений, который должен обеспечивать работу автомобильной дороги круглый год, особенно весной и осенью, движение автомобилей в любое время суток с высокими скоростями и расчетными нагрузками.

На автомобильных дорогах с большой интенсивностью движения возникает опасность столкновения автомобилей встречных потоков.

Успешное решение проблемы безопасности дорожного движения зависит не только от конструкций и функциональных качеств средств, так называемой пассивной безопасности, к которым, в частности, относятся все разновидности барьеров безопасности, но и от конструктивных особенностей самих транспортных средств. Например, такие простые, не требующие серьезных затрат конструктивные мероприятия, как отказ от металлических бамперов и применение вместо металла резины и пластика, использование различных типов резиновых насадок в металлических бамперах, применение выдвижных пневмобамперов из мягкой резины могут снизить количество ДТП с тяжелыми последствиями на 40-50%.

Ограждения конструкции разделяются на два вида: направляющие и останавливающие. Направляющие ограждения устанавливают вдоль оси дороги на обочине разделительной полосе или у края проезжей части моста (путепровода) и рассчитывают на противодействие скользящим ударам автомобилей (угол наезда на ограждение до 30°). Останавливающие ограждения рассчитывают на фронтальный удар автомобиля (угол наезда 90°) и устанавливают на участках дорог, где направляющие ограждения не могут удержать автомобиль от падения с моста, высокой насыпи или ослабить удар о массивное неподвижное препятствие.

Применяемые в настоящее время на дорогах страны ограждения: продольные стальные и железобетонные балки, бетонные блоки типа «Нью-Джерси» - не обладают достаточной энергопоглощающей способностью, что приводит к тяжелым последствиям при наезде на них транспортных средств [1].

В соответствии с современными требованиями безопасности дорожного движения защитное ограждение должно удерживать автомобиль, и обеспечивать коррекцию траектории движения автомобиля поворачивая относительно продольной оси.

В этом отношении удачной и перспективной следует признать конструкции ограждения смешанного типа, например из триадных – трехветвистых железобетонных элементов, нанизанных на тросы.

Конструкции из триады устанавливаются в ряд вдоль середины дороги и стягиваются тросами, пропущенными через отверстия, расположенные в концах ветвей триады, и толстые шайбы из резины, помещаемые между рабочими элементами. Набор триады и толстых шайб, обжатых тросами, образует гребенку (рис. 1).

Коррекция траектории транспортного средства, наехавшего на ограждение, происходит за счет вогнутого очертания профиля триады, податливостью верхних резиновых прокладок, реактивного противодействия гребенки и упругих деформации тросов. При этом бампер транспортных средств взаимодействует с верхними прокладками и получить меньше повреждения. Ограждение требует небольших эксплуатационных затрат и может работать на повторные наезды.

Предложенное конструктивное решение в виде триады является более практичным при транспортировке и монтаже, кроме того имеет улучшенную гибкость при взаимодействии с транспортным средством за счет резиновых прокладок анкерных арматур заделанных в асфальт.

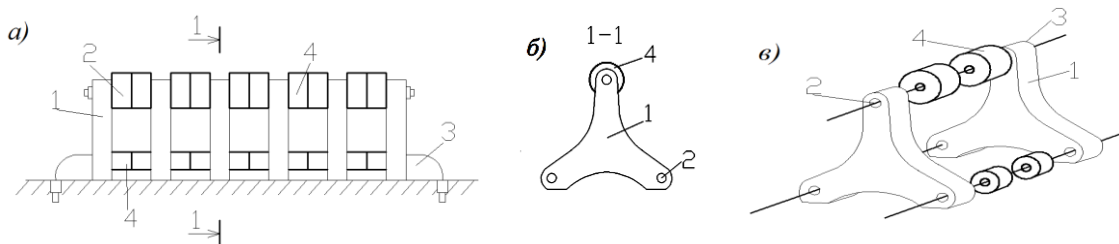

Рисунок 1 – Разделитель полос встречных движений смешанного типа
а) фасад; б) разрез по 1-1; в) схема сборки – для иллюстрации элементы расположены в растяжку; 1-триада; 2-отверстие; 3-трос; 4-резиновые прокладка

Отличия данного решения от известного [1] состоит в том, во-первых, что концы двух нижних тросов заанкерены в асфальт (рис.1). Это дает возможность автотранспортом не сталкиваться с неподвижными опорными стойками в известных решениях; во-вторых, железобетонные втулки заменены составными резиновыми прокладками для повышения гибкости; в-третьих, опорные концы триады выполнены плоскими для увеличения контакта трения с дорожными покрытиями; в-четвертых, диаметры верхних резиновых прокладок выполнены больше, чем головки – триады, это даст возможность смягчения удара бампера при наезде.

Предложенное конструктивное решение предназначено в основном для скоростных дорог на воздействия большегрузных машин. Для городских условий разработаны аналогичные устройства, только собранные из одиночных криволинейных стержневых элементов расположенных на ряде в шахматном порядке (рис 2).

Кинематическая неизменяемость ограждения зависит от прочности тросов (нити) объединяющая все рабочие блоки и, расчетная схема представляется в виде натянутой нити.

Рисунок 2 – Взаимодействия автотранспорта с подвижными элементами барьера безопасности (макет)

Рассмотрим расчет одного из блоков многозвенной системы на лобовые и касательные удары автомашины.

Допустим, что каждый блок, как балка опирается на упругие опоры, жесткость которых определяется условиями сопряжения концов балки с другими подобными балками защитного ограждения.

Горизонтальный лобовой удар автомашины массой G_v в середину упругоопертой балки постоянного сечения схематично представлен на рис. 3, а. Концы балок связаны с упругими опорами, жесткость которых равна C .

Приравнивая потенциальную энергию деформации балки при действии на ее середину статически приложенной силы F , вызывающей прогиб y_0 (рис. 3, б), к максимальной кинематической энергии системы автомашино-балка, получим выражения максимального динамического прогиба после удара и соответствующей силы удара [3]:

$$y_0 = \sqrt{\frac{GV_0^2 l^3 (1+\rho)}{48EJg}} * \frac{1}{1 + \frac{kmlg}{G}}; \quad (1)$$

$$F = G \sqrt{\frac{48EJV_0^2}{Ggl^3(1+\rho)}} * \frac{1}{(1 + \frac{kmlg}{G})}, \quad (2)$$

где $\rho = \frac{24EJ}{Cl^3}$ - безмерный параметр жесткостей балки и упругих опор;
 $k = \frac{17/35 + 5\rho/4 + \rho^2}{(1+\rho)^2}$ - коэффициент приведения; v - скорость автомашины до удара; g - ускорение свободного падения.

Горизонтальный касательный удар автотранспорта с массой G под углом α в середину упругоопертой балки постоянного сечения представлен на рис. 3, в. В момент удара, составляющие скорости v_0, v_{01}, v_{02} автомобиля и балки одинаковы только в точке соприкосновения А. Соударение двух тел порождает появление силы F_1 и F_2 в точке контакта А (рис. 3, г).

Величины прогиба и силы поперечного удара F определяются формулами (1) и (2). А сила продольного удара F_2 определяется из предположения, что скольжение автомобиля наблюдается при предельной величине силы трения, которая определяется выражением:

$$F_2 = f_g F_1, \quad (3)$$

где f_g - динамический коэффициент трения. Однако при ударе коэффициенты трения f_g не могут быть определены точно, следовательно, их определение основывается для процессов при отсутствии соударения.

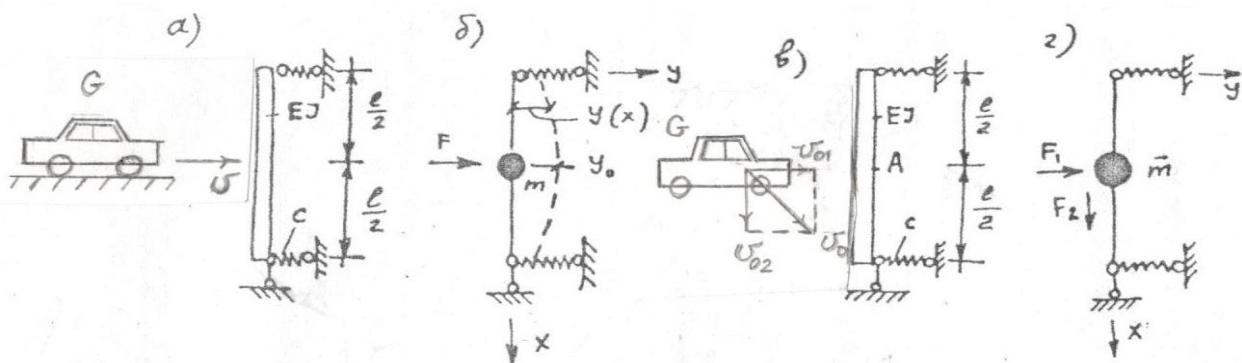

Рисунок 3 – Расчетные схемы балки барьеры безопасности на упругих опорах
а-схема упругоопертой балки на лобовой удар; б-динамическая расчетная схема; в-то же на касательной удар и соответствующая расчетная схема

Известно, что величина динамического коэффициента трения f_g зависит от материалов балки и протектора шины автомобиля, состояние поверхностей и от других факторов и $f_g < f_{cm}$ где f_{cm} - статический коэффициент трения.

Величина коэффициента трения приближенно принимается для скольжения колеса о бетонную поверхность в пределах 0,5....0,73.

Собственный вес каждого сборного элемента составляет не более 50 кг, что намного облегчают работы в ручную.

В рекомендуемом ограждении реализованы лучшие качества тросовых ограждений – большие поперечные перемещения, и жестких ограждений с вогнутой поверхностью – отсутствие соприкосновения автомобиля с лицевой поверхностью блоков.

Литература:

1. Байнатов Ж.Б., Каро-Мадэ В.А. Барьеры безопасности на автомобильных дорогах. О.И. Автомобильные дороги. -М., 1994. -78 с.
2. Астров В.А. Повышение надежности дорожных удерживающих ограждений. -М., 1991. -78 с.

3. Байнатов Ж.Б. Искусственные защитные сооружения на горных автомобильных дорогах. ВИНТИ. Итоги науки и техники. «Для автомобильные дороги», том 10. -М., 1992. -136 с.
4. Малинин П.К. Удерживающие ограждения. //Автомобильные дороги. -М., 1990. -№2. с 1-8.

GRNTI: 87.53.13

SECONDARY USE OF OIL WASTE AND PRACTICAL BASES OF RESOURCE-SAVING TECHNOLOGIES

U.ZH. SARABEKOVA¹ PhD, **I.CH. BAIZHAN**, magistraduate student, Kyzylorda State University by Korkyt Ata, Republic of Kazakhstan

E.AUFER, professor, Istanbul Technical University, Turkey

A.ALDUNGAROVA PhD, Pavlodar State University by S. Toraigyrov, Republic of Kazakhstan

Annotation

Characteristics of asphalt resinous paraffin deposition (ARPD) are described in the current article. Usage methods of APPD as secondary material resources are considered in the construction of roads. Results of researches on the composition of oil and ARPD by chromatographic analysis method on chromato-mass spectrometer Agilent 7890N/5975 are shown and the defined absorption band of ARPD in the FT-IR spectrometer Shimadzu IRP restige 21 has been studied.

Oxidation was carried out in the presence of the ARPD of the catalyst at a temperature of KMnO₄ 1800S for 5 hours, every hour a sample was removed and infrared spectra to monitor the oxidation process.

After the oxidation of the infrared spectra were taken of the product obtained. The IR spectra of the product obtained besides the above absorption bands corresponding communication hydrocarbon absorption band observed at 1717 cm⁻¹. Band absorption of this area is characteristic of carboxylic acids. Thus was analyzed by infrared spectrometry original ARPD. According to the analysis revealed that the feedstock comprises hydrocarbons.

Keywords: oil waste, pollution, ecology, environmental protection, safety.

Аңдатпа

Бұл жұмыста асфальтты шайырлы парафинді шөгінділеріне (АШПШ) сипаттама берілген. АШПШны екінші ретті шикізат материалы ретінде жол құрылысына қайта пайдаланудың әдістері қарастырылған. Мұнай және АШПШ құрамына Agilent 7890N/5975 хромато-масс спектрометрінде хроматографиялық талдау әдісі арқылы жүргізілген зерттеу қорытындысы көрсетілген және АШПШ-ның Shimadzu IRP restige 21 ИҚ-Фурье спектрометріндегі жұтылу жолағы анықталған.

АШПШны тотықтыру KMnO₄ катализаторын қосу арқылы 180⁰С-та 5 сағат бойы жүргізілді. Тотығу процесін қадағалау үшін әрбір 1 сағат сайын үлгі алынып, нәтижесі инфрақызыл спектрінде талданып отырды.

Тотығу процесі аяқталған соң алынған өнім инфрақызыл спектріне салынды. Алынған өнімнің ИҚ спектрінде жоғарыда аталған көмірсутекті байланыстарға тән жұтылу жолақтарымен қатар 1717см⁻¹ аймағында да жұтылу жолағы байқалды. Бұл аймақтағы жұтылу жолағы карбонды қышқылдарға тән белгі.

Сондықтан алынған АШПШға инфрақызыл спектрометр көмегімен талдау жүргізілді. Зерттеу нәтижесіне сүйене отырып алынған өнім көмірсутектерден тұрады деп тұжырымдауға толық негіз бар.

Кілт сөздер: мұнай қалдығы, ластану, экология, қоршаған ортаны қорғау, қауіпсіздік.

Аннотация

В данной работе описаны характеристики асфальто смолисто парафинистых отложений (АСПО). Рассмотрены методы применения АСПО в качестве вторичных материальных ресурсов в строительстве дорог. Показаны результаты проведенных исследований на составу нефти и АСПО методом хроматографического анализа на хромато-масс спектрометре Agilent 7890N/5975 и определены полосы поглощения АСПО в ИК-Фурье спектрометре Shimadzu IRP restige 21.

Окисление АСПО проводили в присутствии катализатора KMnO_4 при температуре 180°C в течении 5 ч, каждый час отбирали пробу и снимали инфракрасные спектры чтобы следить процессом окисления.

После проведения окисления были сняты инфракрасные спектры полученного продукта. В ИК спектрах полученного продукта кроме вышеназванных полос поглощения соответствующих углеводородной связи наблюдается полоса поглощения при 1717 см^{-1} . Полоса поглощения данной области является характерным для карбоновых кислот.

Таким образом был проведен анализ с помощью инфракрасной спектроскопии исходного АСПО. По результатам анализа выявлено, что исходное сырье состоит из углеводов.

Ключевые слова: нефтяной отход, загрязнения, экология, защита окружающей среды, безопасность.

In Republic of Kazakhstan the intensive development of oil and gas industry play a leading role. The inevitable consequence is the increase of anthropogenic impact on the objects of the environment. In the areas of design, production, transportation and refining of crude oil recorded violations of the natural ecological balance. Consumption of oil and gas in recent decades become one of the most important terms of economic development of Kazakhstan, which in turn consists of the five environmentally disadvantaged sectors of the domestic industry. In this regard, a new approach to the formulation and implementation of environmental projects, environmental protection in oil-producing regions, which is the practical realization of tasks set by the President of Kazakhstan Development Strategy until 2030: "The environmental, sanitary and epidemiological services, and standards bodies should work in accordance with priority goals" [1].

As the analysis of the problem and our research with technological waste should include: minimization of their generation, environmentally safe handling, the maximum separation of the groups already at the stage of education to enable the most efficient ways of recycling or disposal of waste in each group, the development of affordable and technically feasible technologies to involve waste of resource management. Need to develop methodological approaches that address the problem of disposal of industrial wastes are not the traditional ways and methods of improving the consumer properties. Such approaches to involve the waste of resource management should be the basis for strategies to deal with man-made waste and the appropriate technical solutions.

This suggests that the development of scientific and practical bases of resource-saving technologies of solid waste to ensure environmental safety Geosystems is the important economic problems whose solution requires the development of new conceptual approaches and eco-solutions.

Alarming increase of accumulated annual hazardous solid oil waste in the absence of recycling, leads to the alienation of land for long periods, which can be calculated for decades. At the same time, they are secondary material resources, which can be used in road construction, as well as gidroizoliruemyh materials instead of raw materials and to obtain a patent fuel.

Given that the waste oil has a significant impact on the environment, an important task is to develop and implement science-based standards of education oil waste at all stages of the cycle of oil production. Among all the problems in dealing with oil waste one of the primary advocates of optimal choice of recycling or disposal, providing a given level of environmental safety.

Our approach to recycling asphalt-resinous paraffin deposits (ARPD), consisting of organo-mineral mixes waterproofing designed to provide a material having a high physical-mechanical properties, using available and inexpensive components. As shown, the structure of organo-mineral waterproofing material that determines its physical and chemical characteristics, due to the properties, quantitative and qualitative components, technological methods, conditions subsequent hardening.

One of the key questions to identify the possibility of obtaining materials with desired physical and mechanical properties is to assign the optimal composition of organo-mineral waterproofing mixture, which should be understood as a quantitative and qualitative combination of components, ensuring compliance with the general requirements for waterproofing design to the material.

To determine the optimal composition of organo-mineral waterproofing material performed laboratory tests of samples. Also, we have conducted field investigations on the experimental area, in order to justify and confirm the environmental safety of the technical efficiency of the developed design.

Our studies have established the optimum mixing ratio of organo-mineral waterproofing material in wt. % - Clay is 43-47, the sand - 15-20, lime - 10-15, AFS - 20-25, Rubber - 2-5.

Material composition is optimal given the physical and mechanical properties: compressive strength - 85-100 kg/cm², water absorption - 0.7-1.0%, the filtration coefficient - 0,95 • 10⁻¹⁰ - 2,0 • 10⁻¹⁰ m/s. (Table 1).

Filtration coefficient is at the level of requirements of normative documents [5-7], shown to protect an anti-landfill facilities for the disposal and disposal of all waste types. The scientific value of the work is to extend the possibilities of increasing the waterproofing material production using waste oil.

Table 1 - The results of laboratory tests of samples of the proposed organic-waterproofing-material of different composition

№ number H / V	Performance	Composition, wt. %						
		Lime-20 Sand-10 Clay-60 AFS-9 Rubber-1	Lime-5 Sand-25 Clay-40 AFS-25 Rubber-5	Lime-15 Sand-15 Clay-43 AFS-25 Rubber -2	Lime-10 Sand-20 Clay-47 AFS-20 Rubber -3	Lime-15 Sand-15 Clay-45 AFS-20 Rubber-5	Lime-12 Sand-17 Clay-46 AFS-22 Rubber -3	Lime-12 Sand-15 Clay-43 AFS-25 Rubber-5
		1	2	3	4	5	6	7
1	A compressive strength, kg/cm ²	37	40	85	120	100	95	88
2	Water Absorption, %	1,35	1,1	0,96	0,65	0,70	0,90	0,95
3	Filtration coefficient, 1 • 10 ⁻¹⁰ m / s	5,50	4,40	0,90	1,44	1,55	2,00	1,60

Thus, control of movement of waste oil by minimizing their education, environmentally sound management, involvement of resource management is an important task and requires the development of new conceptual approaches, and environmental technology solutions. One way to address emerging environmental and economic problems is substandard in size briquetting of coal, which will translate it from the waste into the category of commodity products. Briquetted fuel is a mechanical and thermal solid billet product having a specific geometric shape, size and weight. It is obtained as a result of physico-chemical processes with the use of additives (binder) or without them. Briquettes shall meet the following requirements: have a weather resistance, mechanical strength, adequate porosity, temperature resistance, maintain a minimum quality of water (Fig. 1) [4].

Based on these studies, it is established technological regime briquetting process. The composition of the mixture, which are substandard coal, rice husk, and asphalt-resinous paraffin deposits (ARPD).

Varieties of complex physico-chemical, structural and rheological processes that occur during the formation of a briquette of structural framework, due to the large number of independent factors. It is therefore necessary to identify the most significant factors providing significant influence on the intensity of the adhesive and cohesive interactions autohesive and how, during the preparation of briquette mixture, and when pressed. The analysis allows to maximize the positive factors in the development of the optimal composition of briquetted topliva with paraffin, coal and rice husk. Among the key factors that have a significant effect on the system strukturoobrazuyuschee "AFS - coal - rice husk," above all, should indicate the nature of the chemical and physical

characteristics of paraffin, coal and rice husk, and their ratio in the system and the condition of interaction (Table 2).

Table 2 - Characteristics of patent fuel prepared on the basis of ARPD

mixture	The composition of patent fuel, weight %		
	Briquette from bituminous binder	Briquette-based oil waste	Briquette is based on the ARPD
Coal	92-94	33-91	60-75
binders	6-8	9-67	20-25
rice husks	-	-	5-15

For briquetting coal fines are intended to apply as a binder AFS and rice husks, which are able to combine disparate solids and keep them strong contact in conditions of significant external influences, that is, provide a solid structure to obtain briquettes [4, 5].

Based on the foregoing, the technology of recycling highly paraffinny oil as a waterproofing material, organic-based asphalt-resin-paraffin deposits (ARPD) and rubber waste, as well as the technology of production and use of patent fuel, to enhance the possibilities of increasing fuel and raw materials industries using oil and vegetable waste (rice husk) as a secondary raw material supply. Prepared by a working model for the production of fuel briquettes from asphalt-

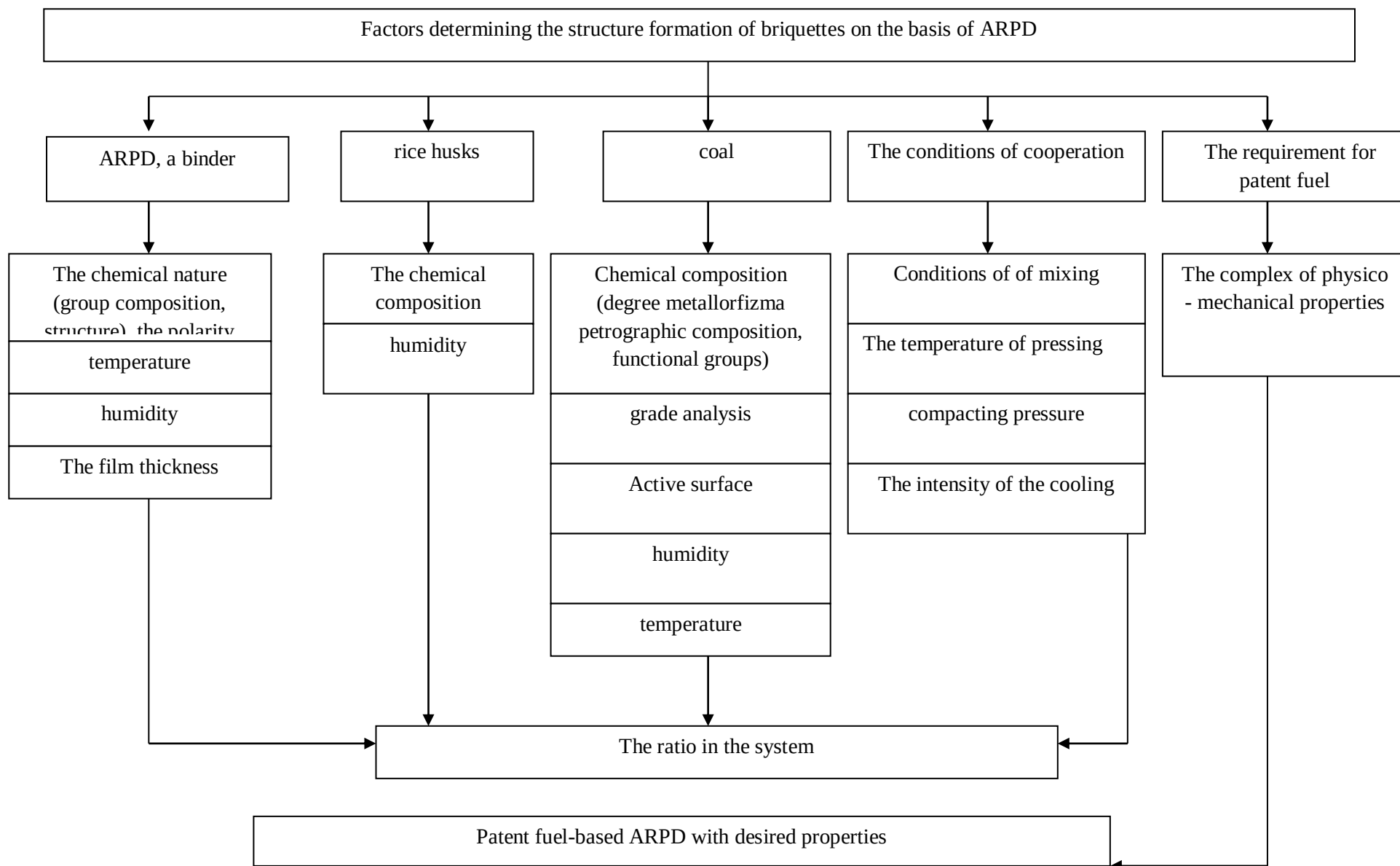

Figure 1 - Analysis of the factors that determine the processes of structure formation of briquetted fuel, based on the ARPD

resin-paraffin deposits and rice husks. Established the amount of heat of combustion consider patent fuel. To do this, the calculations made by changing the concentration of components briquettes possible band reception [10, 11]. To calculate compiled a computer program and the results are shown in Figure 2.

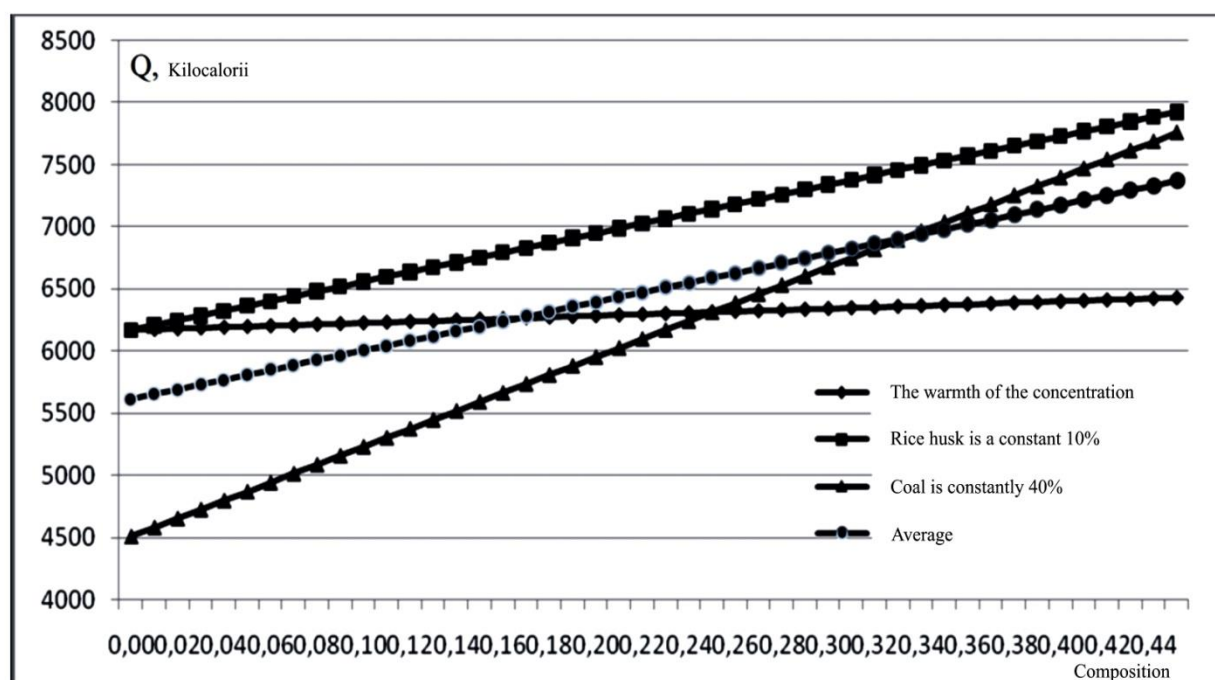

Figure 2 - The value of the heat of combustion of briquettes obtained at different concentrations

Literature

1. Nazarbayev N.A. Strategy "Kazakhstan - 2030". -Almaty: Bilim, 1998. –130p.
2. Ruchnikova O.I. and others. Recycling asphalt-resin-paraffin deposits in the manufacture of waterproof coating. /Oil Industry. -2003.-Vol. 3. -p. 103-105.
3. Ruchnikova O.I. and others. Environmentally safe disposal of solid oil waste. // Protecting the Environment in Oil and Gas Industry. - 2003. -Vol. 4. – p. 29-33.
4. Elishevich A.T. Briquetting of minerals. –Kiev: Odessa Lybid, 1990. – 296p.
5. Elishevich A.T. Briquetting of coal with petroleum binder. -Moscow: Nedra, 1968. - 90p.
6. Nifonteev Y. The scientific basis for the creation of resource-waste technologies of mining and processing coal Pechora Basin: Abstract. thesis. Dr.technical. sciences. //Saint-Petersburg. State. horn. Inst-T. them.G.V. Plekhanov. -2000. – 40p.
7. Babii V.I. Combustion of coal dust and coal dust calculation fakela. -Moscow. Energoatomizdat, 1986. -208p.
8. Tanzharikov P.A., Sarabekova U.Zh., Baizhan I.Ch. The technology of efficient use of the solid oil waste. //Innovative research: theory, methodology, practice. Editura «Liceul», 2017. – Moldova, p. 84-90.
9. Zh. Abilbek., P.A. Tanzharikov, K.A. Yerimbetov, U. Abdikerova, U.Zh. Sarabekova. Technology of preparation of the waterproofing material on the basis of asphalt-resin-paraffin deposits and polymer. ARPN Journal of Engineering and Applied Sciences. -2017. -p.42-48.
10. Sarabekova U.Zh. Conditions for the use of asphalt resinous paraffin deposits (ARPD) in road construction. Bulletin of Kyzylorda State University named after Korkyt-Ata. № 1 (42). Kyzylorda, 2014, -p. 16-22.
11. Mashkin NA, Tanzharikov PA, Sarabekova U.Zh., Agybaev A.E. Technology of hydrocarbon lubricants based on asphalt resinous paraffin deposits (ARPD). Bulletin of Kyzylorda State University named after Korkyt-Ata. № 2 (49). Kyzylorda, 2017, -p.47-53.

FTAMP 17.71.07.

КӨНЕ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРДЕГІ АТА-БАБА РУХЫ - АРУАҚТАРҒА ТАҒЫМ ЖАСАУ ДӘСТҮРІ

А.Е.АЙТБАЕВА, филология ғылымдарының кандидаты,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы

Аңдатпа

Мақалада көне түркі жазба ескерткіштердегі ата-баба рухы-аруақтарға тағым жасау дәстүрі кең түрде сөз етіледі. «Аруаққа тағым» сөзінің қолданыс аясы, оның қазақ тіршілігінен алатын орны арнайы сөз етіледі. Дәстүрлі түркілік дүниетаным жалпы түркілердің табиғи ерекшелігіне сай қалыптасқан адам санасындағы ғаламның бейнесі, ол ғаламды тану мен түсіну барысында қалыптасқан халықтың қарапайым білімі тәжірибесінен тұрады. Түркілердің ғаламды тану құбылысы - жаратушы ие (тәңір) және адам, табиғат және адам, адам және қоғам, адам және кеңістік, адам және уақыт сынды әмбебап түсініктер жиынтығынан және солардың аясына кіретін - жан мен тән, өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық, мәңгілік пен жалғандық, жат пен жақын т.б. ұғымдар кешенінен тұрады. Көне түркі жазба ескерткіштер тілінде ата-баба рухы –аруақтарға тағым ету дәстүрі қалай сақталғандығы, олар қалдырған тілдік мұралардан көрінеді.

Кілт сөздер: Көне түркілер дүниетанымы, Аруаққа тағым идеясы, көне түркі жазба ескерткіштер тілі, тіл, болмыс, тілдік бірліктер

Аннотация

В древнетюркской рунической письменности отражена общетюркская идеология и представлена концепция централизованной государственности как гаранта свободы и независимости тюркских народов, в течение веков имевших общую историю и общую по происхождению культуру, ставшую их общим достоянием. В ней заложена неиссякаемая энергия и твердая воля создателей Тюркского эля в отношении всего, что касается таких священных понятий как «народ», «Государство», «свобода», «независимость». Памятники древнетюркской письменности – исключительно ценный источник по языку, истории, этногенезу, географии, письменной культуре. Они являются свидетелями высокого уровня языковой культуры и государственности далеких предков казахского народа.

Ключевые слова: мировоззрение древнетюркских племен, идея почтения духов, древнетюркская руническая письменность, язык, образ, языковые единицы.

Annotation

The Turkic ideology is reflected in the ancient Turkic runic writings and the concept of the centralized statehood as guarantor of freedom and independence of the Turkic people. The culture which has become their general property is submitted within centuries which had the general history and the general by origin. Turkic peoples' inexhaustible energy and strength are concerned in everything, as for such sacred concepts as "people", "State", "freedom", "independence" is put. Monuments to ancient Turkic writings exclusively valuable source on language, history, ethnogenesis, geography, written culture. They are witnesses of high level of language culture and statehood of far ancestors of the Kazakh people.

Keywords: outlook drevnotyurkskikh of tribes, idea of respect of spirits, drevnetyurksky runic writing, concept, language, image

Халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрінің, жөн-жосықтарының ішінде ата-баба рухын қадірлеу, аруаққа тағым ету, оларға байланысты іс-шараларды өткізу айрықша орын алады. Елбасы Н.Назарбаев «Ұлы дала ұлағаттары» еңбегінде: «Менің білуімше, Мұхаммед Пайғамбарымыздың хадистерінің бірінде Құран сүрелері мен

аяттарында нақты амалы айтылмаған мәселені ұлттық дәстүрлерден іздеген жөн дегенге саятын ұғым бар. Демек, аруақты құрметтеу, бейіт басына барып, дұға бағыштаудың, Наурызды қуана қарсы алудың, жаңа туған аймен амандасудың дін алдында еш айыбы жоқ. Бұлардың қай-қайсы да Алла Тағаланың өзі жаратқан игіліктеріне жасалатын дәстүрлі құрмет қана. Біз бұл наным-сенімдерді өз өмірімізден сызып тастай алмаймыз»[1.,169] деген болатын-ды. Діни наным-сенім адамзатпен бірге пайда болған. Адамның табиғат тылсымдарын қабылдау кезіндегі алғашқы іс-әрекеттері оның танымын туғызған. Рулық қауым қалыптасқан кезеңдерде адамдар табиғаттың тылсым күшінен қорқып, оны құдірет иесі ретінде қабылдады. Аспан, ай, күн, жел, су, от, найзағай сынды табиғат құбылыстарының иесі бар деп сенді. Өздерінің ата-бабалары белгілі бір аң-құстан тараған деп түсінді. Сол себептен өзінің «шығу тегін» құрметтеп сыйынды. «Шығу тек» түрлі жорықтар (аң аулау, соғыс, көшіп-қону) мен қиыншылықтарда жәрдем береді деп иланды. Мысалы, оған жерді мүйізімен тіреген көк өгіз, көк бөрі жайындағы мифтік әңгімелер дәлел бола алады. Рулық қауым дамыған уақытта шамандық наным кең етек алды. Шамандық наным алғашқы қауымнан бері келе жатқан кейбір сенімдердің басын біріктіріп, өз қажеттеріне жарата білді. Шамандық наным бойынша басты қызметті бақсылар реттеп отырды. Бақсы адамдар арасында табиғаттың тылсым күштерінің сырын білетін, аурру-сырқауды емдеп, бәле-жаланы қуа білетін, болашақты болжап, бар нәрсені өзгерте алатын, өлген адамның әруағымен сөйлесе алатын құдіреті бөлек жан саналған.

Адамзат дамуының алғашқы дәуірлерінен бастау алатын Аспан культі көне түркілердің ата-бабаларына да тән болғанын жоққа шығаруға болмайды, бірақ VII-IX ғасырларда өмір сүрген көне түркілердің дүниетанымындағы Тәңірлік идеясы мифологиялық танымнан діни танымға ұласқанын, олардың Аспанға емес, Жалғыз Жаратушы ие –Тәңірге табынғанын көне жазба ескерткіштер тілі негізінде дәйектеуге болады. Көне түркі жазба ескерткіштері деректері түркілер дүниетанымындағы Тәңірлік идеясының негізгі төрт бағытты қамтығанын аңғартады. Бірінші – Жалғыз жаратқан Ие –Тәңірге тағзым ету; екінші - мәңгі өзгермейтін әлем, Тәңір мекені – Көкті киелі санау; үшінші – тіршіліктің өсіп-өркендеуін қамтамасыз етіп отырған, адам мекені – Жер-суды киелі санау, төртінші - ата-баба рухын қадірлеу, аруаққа тағзым жасау. Көшпелі түркі тайпаларындағы **жан, аруақ** туралы алғашқы діни түсінікті - анимизм сақтар мәдениетімен байланыстырған ғалым С.Жолдасбаев: «Өлген адамның заттарын бірге көмуге байланысты, жанның о дүниеде өмір сүруі жайлы, о дүниеде «жақсы өмірдің» барлығына сендірді. Марқұмның аты өлтіріліп, мүліктерінің бірге жерленуі осыған байланысты еді»[2.,66]дейді. Ежелгі дүниетаным иесі үшін жаратылыстың тылсым сырын, табиғаттың құпия құбылыстарын білуге деген талпыныс, тынымсыз ізденіс нәтижесінде жинақталған тәжірибе ұлттық дүниетанымның архиформаларын тудырады. Көне түркілердің арғы аталары саналатын сақтар, үйсіндер, қаңлылар, ғұндар тарихына қатысты грек, қытай, парсы жазба деректерінде шамандық наным біздің дәуірімізге дейінгі сан ғасырлардан бері жалғасып келе жатқанын ғалымдардың зерттеу еңбектерінен аңғаруға болады. Геродоттың айтуы бойынша сақтар, үйсіндер, ғұндар күнге табынған. Күнге арнап ең жүйрік жылқыны құрбандыққа шалған. Десе де көне түркілер де, олардың арғы ата-бабалары да бір жаратушыға құлшылық етіп, содан медет тілеген. Өкінішке орай, олардың ұстанған діндерінің қағидалары мен құлшылық қылу шарттары бізге белгісіз күйде қалуда. Тек олардың о баста бір тәңіріге жалбарынғаны ақиқат. Уақыт өте келе, әртүрлі наным-сенімдердің араласуына байланысты негізгі діни ұстаным өз құндылығын жоғалтып, өзгертілгенін аңғарамыз. Расында, арғы ата-бабаларымыз бір тәңірге сыйынып, түрлі тылсым күштерге сенді. Табиғат құбылыстарының кереметінен, әруақтардан, жын-перілер мен албасты дегендерден қорқып, түрлі діни әс-әрекеттер жасаған. Мұндай іс-шараларда бақсылар негізгі күшке ие болғандығын жоғарыда айттық. Оған ру, тайпа билеушілерінен бастап қара халыққа дейін бағынған. Ру, тайпаның күнделікті өміріне қатысты көші-қон, жорықтар, құрбандық мезгілі т.б мәселелер бақсы айтуы бойына шешілген. Олар бақсылық ойын көрсетіп, жын-перілердің көмегімен адам сенгісіз кереметтер жасаған. Ғалым С.Қосанов толымды тұжырымдар айтады: «Көптеген

ғалымдар бақсылар ойынындағы тылсым күшті әруақтар деп түсіндіреді. Шамасы орыс тіліндегі «дух», «душа» сөздерінің баламасы ретінде алса керек. Шындығында «әруақ» дегеніміз немесе «әруах» араб тіліндегі «рух» сөзінің көпше түрі. Қазіргі тілмен айтқанда адамның жаны. «Жан»-парсы сөзі. «Әруақ та», «жан да» түркі тіліне ислам діні арқылы енген. Көптеген фольклортанушы және түркітанушы ғалымдар көне түркі-моңғол бірлестігі тұсында адам денесінен шыққан жанды «онгон» дейтіндігін алға тартады. Моңғол тілінде «онгон» сөзі әлі де қолданады. Ал көне түркілер әруақ, жан, онгон сөздерін қолданбаған. Көне түркілер «әруақ», «жан» ұғымын қалай атаған? Шамандық наным-сенім бойынша бақсыларды қарапайым адамдарды желеп-жебеп жүретін, не қасқойлық әрекет жасайтын тылсым күш қызметін денеден бөлініп шыққан жан, яғни әруақ атқара ала ма? Тылсым күштер ілкім заманда қалай аталған? Бұл сұрақтарға жауап табу үшін фольклорлық мұралар мен көне жазба жәдігерлерді екшелеп қарасақ, біраз жайға қанығарымыз анық. Көне түркі тілдерінде әруақ пен жанды «өз» деп атаған. Түркі тілдерінің ең алғашқы салыстырмалы сөздігін құрастырған М.Қашқари: «Өз»- рух, жан; көкіректің ішінде қарекет жасайтын нәрсе» деп анықтама берілген. Қазіргі уақытта қазақтар «өз» сөзін түп мағынасында болмаса да қолданады. Мысалы, өзім, өзің, өзі. Абайша айтқанда: Ақыл мен жан- мен өзім, тән-менікі, //«Мені» мен «менікінің» мағынасы-екі. //«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан, //«Менікі» өлсе өлсін, оған бекі//»[3.,67]. Ғалымның тұжырымы: сақтар да, одан кейінгі түркілер де әруаққа сыйынбаған.

Бақсылар өздерінің бойына ата-баба әруағы көмектеседі деп елді сендірген. Әруаққа сыйыну үрдісі есте жоқ ескі замандарда түркілердің арғы ата-бабалары сақ тайпаларына өзге жұрттан енген секілді. Сақтар өлген кісінің бейітін қастерлеп, олардың әруағын еске алып, рухына дұға оқыған. Қайтыс болған кісінің қырық күндігі мен жылдығына тәңіріге мал шалып, аруағына бағыштау сақтар дәуірінен жеткен дәстүр. Біз сақтар мен түркілердің әруаққа сыйынбағанын, тағзым етіп, құрмет көрсеткендерін грек оқымыстысы Лукиан жазған мына әңгімеден көруге болады:

«Мнесипп: Сен мынаны айтшы, Токсарид. Осы сендер скифтер, Орест пен Пиладқа (сақтардың қайтыс болған қадірлі адамдары болса керек) арнап құрбандық шалдыңдар, сонда оларды құдай деп санайсыңдар ма?

Токсарид: Иә, Мнесипп, біз оларға құрбандық шаламыз, бірақ біз оларды құдай деп санамаймыз. Тек тамаша адамдар деп қадір тұтамыз.

Мнесипп: Сонда сендерде құдайға құрбандық шалғандай, қайтыс болған адамдарға да құрбандық айтатын дәстүр бар ма?

Токсарид: Біз тек құрбандық шалып қоймаймыз, сонымен қатар, олардың құрметіне мейрам өткізіп, ас береміз.

Мнесипп: Сонда олардан не тілейсіңдер? Олар өлген адамдар, сендер соған бола құрбандық шалмайсыңдар ғой, рас па?

Токсарид: Өлі разы болмай, тірі байымайды. Әрине, мәселе онда ғана емес, біз өлген жандарды еске ала отырып, тірілерге жақсылық жасаймыз. Олардың жақсы қасиеттерін айта отырып, жастарды тәрбиелейміз. Біз де қайтыс болған тамаша адамдар сияқты жақсы сөздер мен істерді орындап, соларға ұқсап, артымызға өшпес із қалдырғымыз келеді»[3.,126]. Көріп отырғанымыздай, элладалық Мнесипп пен сақтар данышпаны Токсарид арасындағы диалог арқылы да сақтардың әруақтарға сыйынбағанын, тағзым еткендіктерін көрдік.

Гректің атақты философтарының бірі, жазушы Лукиан Токсаридтің шамамен біздің дәуірге дейінгі YII ғасырдың екінші жартысы YI ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүргендігін, балгер-данышпан екендігін жазып қалдырған. Ата-баба дәстүрін берік ұстанған сақ данышпаны элладалық досымен әңгімесінде өздерінің қайтыс болған адамның аруағына сыйынатындығын жоққа шығарады. Демек, түркі халықтары құрбандықты өлген адамның әруағына емес, тек сол адамның рухына сауап болу үшін құдайға шалғанын білдік. Құрбандық етінен дәм татуға келген көпшілік фәни дүниеден өткен адамның жақсы қасиеттерін, ізгілікті істерін айтып, үлгі-өнеге тұтқан. Арнайы өткізілетін мереке - аста олардың ерліктерін жырға қосып, жастарды рухтандырып отырған. Ата-баба қорымдары

кастерленіп, Тәңіріге ғана сыйынған. Сақтар өзге дінге бас ұрып, өз жұртының діні мен мәдениетін мансұқтаған адамды кешірмеген. Салт – дәстүрін қызғыштай қорғап, әдет-ғұрпын көзінің қарашығындай сақтаған. Бұл ойымызға Токсаридтің көзі тірісінде грек жеріне аяқ басқан сақ патшасы Анахарсис пен Скилдің тағдыры дәлел бола алады. Профессор Т.Жұртбайдың айтуынша, Тоқсары жөнінде Ликуан жазбаларында мардымсыз болса да кездеседі дейді. «Тоқсары Эллада елінде аса зор құрметке ие болған. Ұлттық қаһарман ретінде танылған. Оның қаһармандығы, балгерлігі, әулиелігінде және сол қасиеті үшін оны әруағын құрмет тұтып, жыл сайын құрбандық шалған. Тоқсары Анахарсис секілді қаракөк билеуші тобынан емес, қарапайым ғана өмір кешкен адам болса керек. Оның сонау мұнар тартып, алыста мен мұңдалап тұрған Афины қаласына жету үшін қаншама ауыр, азапты күн кешкенін өз аузынан Мнесипп деген элладалыққа айтқанынан аңғаруға болады. Тоқсарының аман-есен Эллада еліне жетуіне қаражат тауып беру өлімге басын тігіп, гладиатор болып, жекпе-жекке шыққан досы Сесеннің ерлігіне Мнесипптің бас шайқап таңқалыс білдіргенін де Ликуан жазбаларында кездестіргенін келтіреді». Бұл пікірдің дәлелі ретінде ғалым Т.Жұртбай «Тоқсары мен достық» әңгімесіндегі диалог арқылы көз жеткізеді. Афины жеріне білім іздеп барған Анахарсис өмірінің соңында еліне қайтады. Жат елдің ғылымы мен мәдениетіне сусындаған Анахарсис көп құдайға табынатын дінін де қабылдаған екен. Мұны білген сақтардың патшасы Савлий ғұламаны гректердің құдайына мінәжат етіп жатқан жерінде өз қолымен садақпен атып өлтіреді. Скифтерден Анахарсистің жөнін сұрай қалса, олар білмейміз деп жауап берген. Сақ патшасы Савлийдің дінінің кәмілдігі мен елінің тұтастығы үшін бұл жазасы әділ шешім, аса маңызды болатын. Себебі, қоғамды алға сүйреп, ел болашағын жарқын қылатын да, өзге елдің мәдениетін насихаттап, өзінің мәдени құндылықтарын мансұқтайтын да зиялы қауым болатын. Мағжан ақын да елдік намыс пен ұлттық рухты көтеру мақсатында батыр Баянның ісін өнеге ретінде жырлап шыққан еді.

Тамырын тереңнен алатын Тәңірлік идеясының бір буынын – ата-баба рухын, аруағын ардақтау салты құрайды. Ислам дініне дейін де осынау байтақ далада имани ниет, адамгершілік ізгі қарым-қатынастар болды. Ежелгі Ғұн патшалығынан бері қарай еліміз Көк Тәңіріге табынып өмір сүрді. Мұның дәстүрлі элементтері халқымыздың өмірінде әлі сақталып келеді. Нанымымыздағы табиғатқа деген құрметті көзқарас, күн мен айды қасиет тұту, ата-баба рухына тағзым жасау - біздің ата-баба дініміздің тарихи көрінісі ретінде әлі күнге бірге жасасып келе жатыр. Оның өміршеңдігі сол қазақ баласын жақсылыққа, ізгілікке, адамгершілікке тәрбиелеудегі ролі өзінің рухани күшін жойған жоқ. Бір ғана мысал. М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні» әңгімесінде Күшікбай батыр туралы аңыздың шығарма идеясын ашуда, бүгінгі руханиятымызды тануда үлесі мол туынды. Ерте күннен аталарының қонысы болған, бар-жоғы жиырма бір жасында дүние салған Күшікбай атымен аталған асуды, ата-баба рухы - аруағын күзетіп отырған жұпыны ауыл көрінісін беру арқылы жазушы біраз дүниені аңғартады. Рухани тазалығымызды сақтаудағы тәңірлік түсініктерді әлі де ізгі діннің амалдары ретінде тұтынған ел-жұрттың өмір тіршілігін көрсете білген. Ислам дінінің негізгі қағидаттары мен ұстанымдары біздің бабаларымыз ұстанған наным-сенімдермен ұштасып жататындығын асқан шеберлікпен суреттейді. «У ішсең, руыңмен іш» деген уақ жұртының намысын қорғап, бұғанағы қатпай жортуылға аттанып, қиын қыстауда ақыл тауып, ерлік көрсеткен ел батырының аруағына тағзым жасап, күзетуде. Оны тастап кету – аруақты аяқ асты еткенмен бірдей сезінген ел – жұрттың жайынан хабар береді. Аруақ - өмірден өткен адамның рухы. Ру – қандастық ғана емес, ақыл-ойы, діні мен ділдері ата-тектерінен ортақ болып келгендердің өмір ортасы. Ал, «рух» - рудың осындай құндылықтарының мәнін білдіретін абстракциялық түсінік. Рухани құндылықтар – рухқа тән ойлар, ұлт фольклорының мәйегі, тағылымды тарихи істер т.б арқылы бағалы мағыналарға ие болады. Қазақ халқының аруаққа бас ию салты «аруағына сыйынды» (ата-баба рухына бас иді, жалынып-жалбарынды), «аруағын аттады» (қорлады, жолдан тайды), «аруақ жар болсын» (жолың болсын, тілегіңе жет), «аруақ қонды» (бағы жанды, қыдыр дарыды), «аруақтанып кетті» (арқасы қозды), «рухы түсті» (еңсесі түсті, жүні жығылды), «аруаққа тапсырдым» (жазанды берсін) [5.,58] тәрізді тұрақты тіркестерде бейнеленген.

«Аруақ риза болмай, тірі байымас» деп те жатады. Қатардағы адамның аруағын балалары, туған-туыстары мен жора-жолдастары, жақын таныстары ардақ тұтса, кейінгі ұрпаққа үлгі боларлықтай ғұмыр кешкен, халық үшін көп еңбек сіңірген адамның аруағына ел болып ерекше құрмет көрсетіліп, бүкіл халықтық құрметке бөлеген. Тәуелсіздігімізді алғаннан бері қаншама арыстарымызға арналып ас беріліп, құран бағышталып, есімдері ұрпақ есінде қалуға байланысты ізгі шаралар өткізілуде. Ата-баба рухы – аруаққа тағзым жасау, бұл халқымыздың ұзақ ғасырлардан бері жалғасып келе жатқан игі істерінің бірі. Көне түркілер дүниетанымының негізі Тәңірлік идеясының діни ұстанымдары қалыптасқан қазіргі түркі халықтарында да күні бүгінге дейін сақталып келуі, оның белгілі бір дәрежеде заманауи діндермен сабақтасып жатуына да байланысты. Діннің негізі – дүниетаным. Әрбір халықтың өзіндік тұрмыс-салтын туындатқан дүниетаным, діннің де өзіндік болмыс-бітімін қалыптастырады. Тәңірлік идеясын да, көне түркілердің діни концепциясы ретінде тануымыз керек. Көне түркілердің діни-мифологиялық тағылымдарының іздері ұрпақтан-ұрпаққа жалпытүркілік сана арқылы жалғасып отыр. Ата – баба рухы көтерді дейміз. Шынында да, біздің батыр бабаларымыз жауға аттанарда «Уа, аруақ қолдай көр!» деп атқа қонған емес пе?! Алладан медет күтіп, аруақтарға тағзым еткен.

Қазақтар дүниетанымынан орын алған жоқтау дәстүрі, арнайы айтылатын жоқтау сарыны, ата-бабаны қастерлеп, оның аруағына сыйыну үрдісі де, көне түркілерден жалғасып келе жатқан халқымыздың ежелгі дәстүрі. Бала жастан әке-шешеден көрген тәрбиеміз бар, алған тәліміміз бар, біздегі түсінік ислам дінінің негізгі шарттары мен қағидаттарына сай келеді. Өмірден өткен ата-бабаларымыздың, әке-шешелеріміздің, бауырларымыздың аруағына құран бағыштап, жақсы істерін еске алып отырамыз. Ата-баба рухын құрметтеу, тағзым жасау – адам баласының ізгілікті ісі, борышы деп білемін.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Ұлы дала ұлағаттары. - Астана, 2106. - 169
2. Жолдасбаев С. Ежелгі қазақтардың дүние-танымы. - Алматы: Ғылым, 1996. - 66 б.
3. Лукиан. Избранная проза. – Москва: Правда. - 125 стр
4. Көне түркі әдебиетінің типологиясы. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2014
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. - Алма-ты: Дайк-Пресс, 2008. - 968
6. Қараманұлы Қ. Тәңірге тағзым. // Қазақ тарихынан. - Алматы: Жалын, 1997. 242-284 бб.

ҒТАМР 17.09.91.

ТАРИХИЛЫҚ - КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗІ

М.К.АЙТИМОВ, филология ғылымдарының докторы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы

Аңдатпа

Қазіргі тәуелсіз Қазақстан Республикасының жаңа әдебиетіндегі роман жанрындағы шығармалардың дамуына көркемдік негіз бастаулары (сақ, ғұн дастандары, шежірелік туындылар, т.б.) эпикалық шығармалар сабақтастығы заңдылығымен жаңаша байыпталды.

Қазақ прозасындағы роман жанрының әлем әдебиетіндегі үлгілермен тектесе дамуына ықпал еткен XX ғасырдың басындағы әдеби үдеріс, жеке қаламгерлер туралы соны байыптаулар жасалды және деректі романдардың қалыптасу, даму сабақтастығы теориялық-методологиялық сабақтастығымен жүйеленді.

Кілт сөздер. тарихилық, рухани, дәуір, ғасыр, форма, эпика, өркениет, кеңістік, философия, әлеуметтану, фольклор, сфера.

Аннотация

Художественные основы развития жанра романа в литературе современного независимого Казахстана заложены в эпических произведениях прошлого (дастаны гунов, саков, произведения-родословные и др). В современных условиях закономерности развития данного жанра получили новое освещение.

На развитие жанра романа в казахской прозе в соответствии с образцами мировой литературы оказали влияние литературный процесс начала 20 века, формирование жанра документального романа, связь и преемственность теоретической и методологической системы с закономерностями и развития жанра.

Ключевые слова: историзм, духовный, эпоха, век, форма, эпический, цивилизация, пространство, философия, социология, фольклор, сфера.

Annotation

The artistic basis of the development of the novel genre in the literature of modern independent Kazakhstan is laid down in the epic works of the past. (Dastans of gunas, Saks, works of genealogy and other.) In modern conditions the patterns of this genre have received new coverage. The development of the genre of the novel in Kazakh prose in accordance with the samples of world literature was influenced by the literary process of the early 20th century, the formation of the genre of a documentary novel, the connection and acceptance of the theoretical and methodological system with patterns in the development of the genre.

Keywords: historicism, spiritual, epoch, age, form, epic civilization, space, philosophy, sociology, folklore, sphere.

Тарихилық – әлем халықтарының сөз өнері мұраларының жазылуына, адамдардың рухани жан әлемінен берік орын алуына негіз болған шынайылық негізі. Адамзаттың әуелгі пайда болуынан қазіргі заманға дейінгі қалыптасуы мен дамуы кезеңдері, ондағы тарихи тұлғалар, оқиғалар, құбылыстар, т.б. – бәрі де тарихта болғандығымен айқындалады. Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірдегі және кейінгі ғасырлардағы мұралардың мазмұны мен пішінін құрайтын тарихи тұлғалар, оқиғалар – уақыт шындығының жемістері болып бағаланады. Қазақ тарихының ежелгі өнері мұраларының сақ («Алып ер Тоңға», «Шу» дастандары), ғұн («Оғыз қаған», «Аттила», «Көк бөрі», «Ергенекон» дастандары) – бәрі де тарихилық негізіндегі эпикалық шығармалар.

Қазақ жазба әдебиетінің қазіргі заманғы эпикалық түрлерінің (поэма, роман) тарихилықпен жазылуына осы аталған шығармалардың көркемдік негіз-үлгі болғандығы ақиқат. Осы арада белгілі әдебиеттанушы-ғалым Н. Келімбетовтің сақ, ғұн дәуірі тарихи дастандарының поэтикасы хақындағы пікірі эпикалық жанр шығармалары табиғатының қалыптасу даму эволюциясын түсінуге бағдарлайды:

«Сақтар мен ғұндар дәуірінде өмірге келген жоқтау, мақтау түріндегі өлең үлгілері, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, бертін келе Түрік қағанаты тұсында жазылған ерлік жырларының шынайы көркем шығарма ретінде қалыптасуына үлгі – өнеге, модель – форма болды.

Сақтар мен ғұндардың ерлік дастандарында белгілі бір батырды мадақтау немесе оны жоқтау түрінде айтылатын үлгілері, бертін келе Түрік қағанаты тұсында жаңа қоғамдық-әлеуметтік жағдайға сәйкес өзінің мазмұны мен экспрессивтік-эмоциялық бояуларын өзгертті. Енді қаһарманды мадақтау немесе жоқтау мүлдем жаңа қоғамдық-әлеуметтік мән-мағынаға ие болды. Ерлік жырларында батырды мадақтау, яки жоқтау өлеңдерін бұрынғыдай жеке адамға ғана емес, бүкіл түркі еліне қарата айту көркемдік дәстүрге айналды. Жоқтау өлеңдерінің жаңа мағыналық қырларын күшейтіп, оның эмоциялық әсерін арттыратын бейнелеу тәсілдері жетіле түсті» [1, 11 б].

Бұл – қазақ әдебиетіндегі кейінгі көп жанрлы жазбаша дәстүрдің дамуына негіз болған үрдіс үлгісі. Оның ішінде эпикалық дастандардың тарихилық негізділігі де жеке тұлғалар

мен олар өсіп-қалыптасқан әлеуметтік-қоғамдық ортаны, табиғат құбылыстарын, мекендерін кең қамтып жырлауды қалыптастыруымен ерекшеленеді.

Қазақ әдебиеті тарихының байырғы сақ, ғұн дәуірлеріндегі эпикалық шығармаларының құрылысында халықтың қанатты сөздерінің, мақал-мәтелдерінің, тұрмыс-салт өлеңдерінің, шешендік толғаныстарының – бәрінің тұтаса құралуы қалыптасқан көркемдік үрдіс тағылымын дамытты. Жазбаша әдебиет кемелдене дами келе көрнекті романдардағы кейіпкерлерді даралау, мінездеу, оқиғалардың деректілік шындығы мен ойдан қосу тұтастығын үйлестіру – бәрі де тарихилықтың негізділік заңдылығы жүйесін құрады.

Қазақ әдебиеті мұраларындағы тарихилықтың көрнекті үлгілері – байырғы түркі өркениеті дәуіріндегі жазбаша ескерткіштер. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев 2001 жылғы 18 мамырда Астана қаласындағы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия мемлекеттік университетінде Күлтегін ескерткіші жайымының тұсаукесеріндегі сөйлеген сөзінде, мұралардағы тарихилықтың ұлттық және жалпыадамзаттық ортақ мұраттарды игерудегі маңызын айрықша атап көрсетті:

«Тарихты әділет тұрғысынан объективті таразылау, әрдайым осы қағидаттан айнымау – ғылыми үдерімнің биік мұраты болуға тиіс. Бүгінге дейін халқымыздың басынан кешірген тарихи шындықты ғылыми ақиқат биігінен саралап беруге түрлі объективтік және субъективтік себептердің салдарынан мүмкіндік болмағаны да рас.

Қазіргі ғаламдану үрдісі, халықаралық қарым-қатынастар өрісінің ашылуы, соның ішінде ғылыми-ақпараттық кеңістіктің кеңеюі – көптеген көкейтесті күрделі проблемаларды бірлесіп шешуді талап ететіні мәлім.

Бұл ретте түркі өркениетінің текті де терең тамырлы тарихы мен төлтума мәдениетін биік парасат үдесінен терең таразылаудың, оны кейінгі ұрпақтың сана-сезіміне сіңірудің, олардың бойына ешкімнен кем түспейтін тарихының барына, яғни кемел келешегінің барына деген сенімді дарытудың, сол арқылы отаншылдық сезімін тәрбиелеудің біз үшін маңызы да, мәні де ерекше» [2,12 б].

Демек, тарихилық – адамдардың ұлттық-отаншылдық көзқарастарының, өткен мен бүгінді және болашақты жалғастыратын сенімінің дәнекері. Тарихилық – адамзат өркениетінің мыңжылдықтар белестерінен өткен жолының күретамыры. Адамзат ұрпақтарының ғасырлар бойы қалыптасқан, дамыған дамуының үзілмеген жолы, дәстүрлері, көркемдік ойлау жемістері осы тарихилық желісімен сабақтасып келеді.

Материалдық және рухани мәдениет қазыналарының барлығы белгілі кезеңдерде, дәуірлерде негізі қаланып, уақыт пен кеңістіктегі өзіндік орындарымен ұрпақтардың санасына сіңді.

Қазақ сөз өнері тарихындағы «Көне түркі әдебиеті» (VI-IX ғ.ғ.) кезеңіндегі «Орхон-Енисей жазба ескерткіштері», «Қорқыт ата кітабы», «Оғызнама» мұраларында түркі тайпаларының өмір сүрген дәуірлері шындығы, тарихи тұлғалардың қызметі, адамдар өмір сүрген географиялық кеңістік, әлеуметтік орта тағылымы қамтылған.

Ал, «Ислам дәуіріндегі әдебиет» (X-XII ғ.ғ.) кезеңіндегі мұраларда да халықтың сол шығармаларда сөз болған тұлғаларының, әлеуметтік ортасының шындығы тарихилық заңдылығы аясында қамтылған.

Әбу Нәсір әл-Фарабидің ғылыми-әдеби мұралары, Махмұт Қашқаридың «Түрік сөздігі», Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік», Ахмет Иасауидің «Ақыл кітабы», Ахмет Иүгінекидің «Ақиқат сыйы», Сүлеймен Бақырғанидің «Бақырғани кітабы» – бәрі де авторлары өмір сүрген кезеңдердің өмірлік шындығымен бейнеленген.

Алтын Орда – Қыпшақ дәуіріндегі (XIII-XIV ғ.ғ.) әдебиет мұралары да халықтың тарихын, адамдардың адамгершілігін имандылық ұялаған дүниетанымын танытуымен ерекшеленеді.

«Қыпшақтың жазба кітабы» («Кодекс Куманикус»), Рабғузидың «Қисса-сул әнбиясы», Құтыптың «Хұсрау-Шырыны», Хорезмидің «Махаббатнамасы», Хұсам Кәтибтің «Жұмжұма сұлтаны», Сәйфи Сарайидың «Жәдігернамасы», «Түрікше Гүлстаны» – бәрі де сөз өнері шығармаларының тарихилық негізділігін дәлелдейді.

Көрнекті әдебиеттанушы-ғалым А. Егеубай аталған ежелгі әдеби мұралардағы кейіпкерлердің, жеке адамдар тұлғаларының тарихи негізділікпен жазылғанын айтады, олардың тарих, философия, этнология зерттеулері үшін нұсқалы материалдар, тарихи бағалы деректер [3, 163 б] беретін рухани арқау екендігіне, философиялық, әлеуметтанушылық, әдеби әдептілік, т.б. мәселелерді қамтитын күрделі танымдық тағылымына ғылыми байыптаулар жасайды.

Зерттеуші ежелгі және ортағасырлық мұралардағы әдеби әдеп жүйелерін саралап көрсетеді (1. Жан сымбаты, 2. Кісілік сымбаты, 3. Азаматтық сымбаты) де, олардың тарихилыққа қатысты поэтикалық ерекшеліктерін ғылыми-теориялық тұрғыда тұжырымдаған:

«Тарихи шындық пен көркем шындық арасындағы күрделі метаморфоза да тарихилық негізде, тарихи кезеңдер аясында ұғынықтырақ, қызғылықты көрінеді. ... ежелгі мұраларда тарихи тұлғалар мен тарихи құбылыстарда ойдан қосу, әсірелеу аз байқалады. Байқалмайды деген де шындыққа үйлеседі. Тарихи адамдар, тарихи оқиғалар бәз күйінде сипатталады. Тарихи шындық қана емес, поэтикалық басқа да ең бір көркемдік таным сарабынан өткен нышандарының өзі де тіршілік, тұрмыс көріністерінен қаз-қалпында көшіріліп алынған.

Метафора, теңеу, эпитеттердің бәрінде де осы тарихилық ізі қалың. Жазушының, жырлаушының көркемдік талғауы, көркемдікті көру қабілеті, болмысты, эстетикалық зерделеу таланты алға шыққандай. Белгілі дәрежеде реалистік ақиқат үстемдік құрған.

Кейінгі кезең мұраларында көркемдік шындық рухы үстем түсе бастаған. Көркемдік шындық, көркемдік шарттылық көрініс берген тұстарда эпикалық тыныс, қиялы қиял-ғажайып ертегілері сынды көркемдік кеңістіктер туындады» [3, 184 б].

Қазіргі қазақ романдары – сөз арқауындағы тарихилық негіздерінің жемістері. Уақыт пен кеңістіктегі тарихи оқиғалар, тұлғалар тарихи шындық жинақтауларымен, қаламгерлердің көркемдік шешімдерімен халықтық қабылдауға ұсынылуда. Эпикалық шығармалардағы қоғамдық-әлеуметтік құбылыстардың қайшылықтары тіршілік заңдылықтарымен үйлестіріле қамтылады. Халықтың өткені мен қазіргі хал-ахуалын тарихи оқиға желісімен сабақтастыра өрбіте отырып, адамдардың келешекке деген кемел серпілісін бейнелеген туындылар көп ғасырлық тарихи мәдениеті бар халықтың классикалық әдебиетінің әлем өркениетіндегі лайықты маңызды орнын белгілейді.

Қазіргі қазақ романдарындағы өмір шындығы бейнеленуінің негіздері халық әдебиеті үлгілерінен бастау алады. Қазақтың халық әдебиетінде ғасырлар бойы қалыптасқан еңбек, шаруашылық кәсіп түрлері, тұрмыс-салт, әдет-ғұрып дәстүрлері, қоғамдық-әлеуметтік, қарым-қатынастар жүйесі, т.б. сан алуан мәселелер қамтылады. Қазақ сөз өнеріндегі кәсіби жазбаша әдебиеттің көркемдік негізгі болған халықтық сөз өнері мұралары да өмір шындығы құбылыстарын қамтуымен ұрпақтардың көркемдік ойлау дүниетанымын қалыптастырды.

Өмір шындығы – фольклор мен әдебиет мұраларына негіз болған тіршілік әлемінің көрсеткіші. Адамдар мен оларды қоршаған тіршілік қозғалыстары жүйесінің шынайы болмысын сөз өнері туындыларында бейнелеу арқылы өзара сабақтас үндес немесе бір-біріне қарама-қайшылықты әрекеттер, құбылыстар әлемі айқындалады. Өнер туындыларына арқау болатын өмір шындығы болмысын елестеу үшін Әбу Нәсір әл-Фарабидің «Мәселелер мәні» философиялық еңбегіндегі пікіріне назар аударуға болады:

«Қозғалыс пен тыныштықтың басталуы, ол сыртқы қысым немесе өмір, болмаса, табиғат деп аталады. Қозғалыстың кей түрлері еріксіз болады, мұндайда олардың басталуын өсімдік жаны дейді немесе ерікті болуы ықтимал. Бұл жағдайда оның бірқалыпты немесе тұрлаусыз болуына қарамастан, олардың басталуын хайуан жаны және сфера жаны дейді. Уақыт осы қозғалыспен байланысты. Уақыттың шегі сәт деп аталады. Қозғалыста уақыттың басы да, аяғы да болуы мүмкін емес. Осылайша, бір жағынан, қозғалатын әлдене болуы тиіс, екінші жағынан, қозғаушы болуы керек» [4, 55 б].

Демек, өмір шындығы – қозғалыс пен тыныштықтың өзара сабақтас құбылыстарынан құралатын тіршілік келбеті. Көркем шығармалардағы өмір шындығы дамылсыз сапырылысқан үндес, әрі қарама-қайшылықты қозғалыстар жүйесін бейнелейді. Ал,

тыныштық ұғымының өзі де өмір шындығы қозғалыстарының аясында айқындалады. Тарихи кезеңдердегі оқиғалардың өрістеуі мен белгілі бір нәтижелер арқылы аяқталуы да қозғалыспен тыныштық сабақтастығы тағылымын аңғартады.

Көркем әдебиеттегі эпикалық көлеммен өмір шындығын мол қамтып жазуда халықтың тарихындағы оқиғалардың, тұлғалардың, әлеуметтік ортаның сырлары, қайшылықтары жинақталады. Нақтылы тарихи деректерді мол жинаған қаламгердің туындының композициясындағы құрылымдық желіні сабақтастырудағы өзіндік қорытулары, идеялық желілі ойларын ұштастыруы, кейіпкерлердің монологтары, диалогтары, әр түрлі әлеуметтік топтардың қарым-қатынастары арқылы мағыналық мақсаттарды орындауы – бәрі де шығармашылық зертханасы психологиясы табиғатын құрайды.

Жазушының шығармашылық психологиясы арқылы өмір шындығы мен тарихи шындық ерекшеліктері тұтаса қорытылады. Қаламгердің тарихи деректерді жинақтау барысында туындаған көркемдік ойлау әлемі, туындыгерлік дүниетанымы эпикалық шығарманың мазмұны мен пішіні жүйесін құрайды. Қаламгер өмір шындығы деректерін көркемдік ойлауға тән жинақтаулармен, қиял жемістерін қосумен байыта дамытады. Қаламгер тарих жолындағы табиғи құбылыстар сабақтастығын толық негізге алады. Фольклор, этнография, этнология, тарихнама, философия, география, өнертану, экономика және т.б. сан алуан салалардың мұралары, ғылыми-зерттеу нәтижелері – бәрі де талантты қаламгердің шығармашылық психологиясын құрайды.

Қазақ романы жанрының қалыптасуы мен дамуы жолында біз қазақ прозасындағы осындай саналуан мәселелерді қамтыған қаламгерлердің шығармашылық психологиясының әлемдік әдеби үдеріске сай екендігін аңғарамыз. Әбу Нәсір әл-Фарабидің «Бақытқа жету жайында», «Қайырымды қала» т.б. философиялық трактаттарынан бастап, Қорқыттың «Қорқыт Ата кітабы», Захир ад-дин Бабырдың «Бабырнамасы», Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашидиі», Қадырғали Жалайырдың «Шежірелер жинағы», одан берідегі Ыбырай Алтынсариннің әңгімелері, Шоқан Уәлихановтың ғылыми очерктері, хакім Абайдың «Онегин–Татьяна» романы, қара сөздері – бәрі де қазіргі қазақ романдарына тән тарихи шындық пен көркемдік шешім поэтикасының негізін құраған прозалық мұралар болып саналады.

Көркемдік дәстүр жалғастығы зандылығына орай, қазіргі қазақ прозасындағы романдардың тарихилық негіздері төл әдебиетіміздің алғашқы жазбаша туындыларынан бастау алады. Бұл – әлем өркениеті дамуындағы қазақ сөз өнері шығармашылығы жолының табиғи өсу тағылымын танытатын маңызды көрсеткіш.

Эпикалық шығармашылық үрдіс әдебиетіміздің Қазақ хандығы (XV–XVIII ғғ.) және XIX ғасырлар кезеңдеріндегі авторлы шежірелік шығармалар Мәшһүр Жүсіптің «Қазақ шежіресі», Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз-қазақ, һәм хандар шежіресі», т.б. қисса-дастандар, тарихи жырлар жанрлары арқылы да жалғасты.

Қазақ романистикасының қалыптасу, даму тарихында XX ғасырдың бас кезіндегі эпикалық шығармалар айрықша орын алады. Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», Тайыр Жомартбаевтың «Қыз көрелік», Спандияр Көбеевтің «Қалың мал», Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Қамар сұлу», «Кім жазықты?», Шәкәрім Құдайбердіұлының «Әділ–Мария» романдары да қазақ тұрмысының тарихи шындықпен және қаламгерлік-көркемдік шешіммен қамтып бейнеленуімен ерекшеленеді. Қазақ әдебиетіндегі эпикалық шығармаларда өмір шындығының тарихи шындықпен бейнеленуінде әдеби үдеріс желісіндегі Ж.Аймауытовтың «Қартқожа», С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», Б.Майлинның «Азамат Азаматыч», І.Жансүгіровтің «Жолдастар», Ж.Тілепбергеновтің, М.Жұмабаевтың, С.Сәдуақасовтың, М.Әуезовтің көркем прозалық шығармаларының да әрқайсысы да өзіндік орындарымен бағаланады.

Шәкәрімнің «Әділ–Мария» романы 1925 жылы жазылған. Романның сюжеттік-композициялық желісінде XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ ауылдарына ортақ өмір шындығы оқиғалары арқау етіп алынған. Көлемді прозалық шығарманың мазмұны мен

пішіні жүйесінде классикалық әдеби шығармаларға тән әртүрлі көркемдік әдістер тұтастығымен жазылғандығы байқалады.

Романның идеялық-композициялық желісін құрайтын мынадай мәселелер айқын қамтылған: біріншісі – XX ғасырдың алғашқы онжылдығы шамасындағы қазақ ауылының көшпелі тұрмыс жағдайының (қыстау мен жайлау арасындағы көшу-қону, малды жаю, т.б.) көріністері; екіншісі – қазақтың ұлттық-этнографиялық, ата-бабалық салт-дәстүрінің негізгі оқиға нысаны болғандығы.

Басты кейіпкерлер Әділдің әкесі Жақсыбай мен Марияның әкесі Бақтыбайдың әуелі құда болып келіскені сюжеттік байланыс ретінде көрінеді.

Роман сюжетінің дамуы – бұрын атастырылған Әділ мен Марияның ержетіп, күйеу мен қалыңдық болып қосылғаны. Оқиғаның шиеленісі – Төребай болыстың баласы Еркінбектің бұрынғы қалыңдығынан бас тартып, енді Марияға (алып қашу әрекетін де жасап) үйленгісі келіп, зорлықпен киіліккені. Сюжет оқиғасының шарықтау шегінде ұрлық істейтіні туралы жала жабылып – Әділ абақтыға жазықсыз қамалады. Мария қайғыдан ауырып қалады.

Түрмеден қашып қайта оралған Әділ Марияға қосылғанымен, озбыр болыс Төребектің баласы Еркінбектің қолынан екеуі де өледі. Сюжеттік шешім – мөлдір махаббат сезімінің мәңгілік сақталу беріктігін дәлелдеу.

1925 жылы жазылған қолжазба нұсқасының алғаш рет 1988 жылы жариялануына берілген «Түсініктерде»: «... автор бұл шығармасын «Қайғылы роман» деп атаған [5, 556 б], – деп көрсетілген.

Шәкәрімнің прозалық шығармалары қазақ және әлем халықтары әдебиетінде XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басында кеңінен өрістеген жаңа жазба романтикалық-реалистік шығармашылық бағыт өрістеуі арнасында танылады. Әлемдік әдеби дамудың желісіндегі ХҮІІ–ХІХ ғғ. белестерінде өзара жалғаса, тұтаса, тоғыса сабақтасқан сентиментализм, романтизм, реализм көркемдік бағыттар, әдістер қолданыстары да Шәкәрім мен онымен кезеңдес қаламгерлер туындыларында шығармашылық ізденістер жағдайында байқалды.

Бұл орайда, академик З. Ахметовтің «Шәкәрім Құдайбердіұлы» атты жаңа зерттеуіндегі ғылыми тұжырымын теориялық негізге ала аламыз:

«Шәкәрімнің қара сөз түріндегі шығармаларына келсек, ол қазақ әдебиетінде реалистік психологиялық прозаны қалыптастырып, дамытуға аянбай күш жұмсағанын атап айтуымыз қажет.

Мұны «Әділ–Мария» атты автор өзі «Қайғылы роман» деп сипаттаған шығармасынан, сондағы сан түрлі адамдардың іс-әрекеттерін, көңіл-күйін, мінезін бейнелеуінен, сондай-ақ табиғатты, мысалы, Шыңғыстауды кейіптеу тәсілімен жан бітіргендей етіп суреттеуінен анық байқаймыз. Шыңғыстау бауырында, маңайында болып жатқан жай-жағдай, оқиғаларды біліп, сезіне алатындай әсер туады да, сөйтіп шығармаға тән психологизм, лирикалық сарын күшейе түседі» [6, 225 б].

Бұл – Абайға және оның дәстүрімен әлем өркениетіндегі классикалық әдебиет деңгейімен дами бастаған қазақ сөз өнеріне тән ортақ ерекшелік. Шәкәрім прозасында, оның ішінде «Әділ–Мария» романына тән өмірлік шындықты лирикалық-психологиялық сарынмен, көркемдік жинақтаудың озық тәсілімен бейнелеу қазақ романдарының кейінгі даму үрдісіне көркемдік даму негізі болып қалыптасты.

Мысалы, «Әділ–Мария» романы композициясының басталуынан бастап, авторлық лирикалық қаһарман атынан Шыңғыстаумен тілдесуі – қазақ ділінің өзіндік болмысын даралап танытатын лирикалық сыршылдықты аңғартатын ерекшелік. Таумен, аспанмен, Аймен, Күнмен, жұлдыздармен, желмен, т.б. сан алуан табиғат мүшелерімен, құбылыстармен сырласып өсетін, есейетін, ержететін, өмірден өткенше табиғатпен іштей сұхбаттасатын қазақ ділінің көркемдік ойлау әлемінің көрінісі бұл! Табиғат және адам іс-әрекеттерін, мінез-құлық құбылыстарын тұтастандыра, кейде егіздей бейнелеу – әдеби шығарманың эстетикалық әсерлілігін күшейте түсетін ерекшелік.

Шәкәрімнің «Әділ–Мария» романындағы Шыңғыстауды кейіптеу тәсілі сипатымен бейнелеген жерлері қазіргі қазақ романдарына көркемдік негіз болғаны айқын байқалады. Р.

Токтаровтың «Абайдың жұмбағы» роман-хамсасында, С. Елубайдың «Ақ боз үй» роман-трилогиясынан, Ғ. Құлахметтің «Үйірі жоқ көкжал», С. Досановтың «Қылбұрау», «Ұйық» және т.б. туындылардан табиғат пен адам болмысын егіздеу, кейіптеу тәсілдерімен бейнелеудің авторлық көркемдік шешіммен орындалғанын аңғарамыз. Мысалы, «Әділ–Мария» романында басты кейіпкерлердің түнгі табиғат аясындағы қауышу сәтін лирикалық-психологиялық бейнелеудің лирикалық және кейіптеулік тұтастықпен өрілген көркемдік-эсерлілік сипаты айқын:

«Міне, осы іңірде туған толық Ай дәл Марияның қысылып ұялғанындай қып-қызыл болып туса да, көтеріле келе бозарып, жоғарылағанда, әбден бойы үйренгендей маңқиып, жер жүзіне сүттей тұнық сәулесін түсіріп, Айдың бетіндегі кісі пішінді қожыры қырындай қарап, «Әділ мен Марияның алғашқы қосылғанын көрмейінші!» – деген сияқтанды-ау! Сонда, кәрі Шыңғыстау, сен алыстан мұнарлатып, басыңды күнбатысқа беріп көлденең сұлап: «Әділ мен Мария былай жатсашы!» – дегендей бөктердің аласа адырын бауырыңа қысып, төстегі елге жантая қарап жатпап па едің?» [10, 501-502 бб].

Жаңа эпикалық жанр бастауындағы Шәкәрімнің осындай күрделі бейнелеулер тұтастығымен жазу үрдісі қазіргі қазақ романдарында да дамытыла жалғасқанын байқаймыз. Мысалы, С. Елубайдың «Ақбоз үй» романындағы түнгі табиғат және ғашықтар қауышуы да классикалық үрдіс жалғастығының көрінісіндей сезіледі:

«Ай жылжып шекеге келді. Әлден уақытта үлкен ақ боз үйдің есігі болар-болмас қозғалып, ысырылып бір көлеңке бөлінді. Көлеңке сексеуіл арасына қарай жылжыды... Бұлыш сексеуіл тасасынан шықты. Балқия Ай сәулесі түсіп тұрған ақшаңқан қарлы алаңмен келеді. ... Аспан таза. Толық Айдың ақшаңқан сәулесі қарлы төңіректі сүт жарық етіп тұр. Аяқ басқан сайын қар сықырлайды. Аттам жер сайын ербиген сексеуіл. Шашын төгіп, ақ білектерін Айға созған түн сұлуларындай. Немесе бұралып үнсіз билеген ақ балтыр қыздардай. Сексеуіл арасында үп еткен леп жоқ. Ықтасын. Бұта түптерінде ұйыған қалың көлеңке. Ай сәулесі үнсіз құйылған шағын алаңдай» [7, 44 б].

Қазақ прозасындағы алғашқы лирикалық-психологиялық роман үлгілерінің бірі Шәкәрімнің «Әділ–Мария» туындысындағы Айдың нұры мен адамдар, басқа да тіршілік иелері тоғысуынан туындайтын жан-жүйе тебіреністері қазіргі қазақ романдарында тотемдік ұғымдармен де сабақтасатын секілді. Пейзаждық суреттеулер мен тіршілік иелері сезім шалқуларының Ай нұрының әсерінен туындайтынына поэтикалық мағыналар ауқымы сыйғызылғандай сезіледі. Мысалы, Шәкәрім туындыларындағы түнгі табиғат құбылыстары мен Ай нұры аясындағы адамдар тебіреністерінің берілуі мен қазіргі қазақ романдарындағы тектес сарындылық анық байқалады. Мысалы, Ғ.Құлахметтің «Үйірі жоқ көкжал» романының «Бөрібауыр дүние» атты бөлігіндегі осындай егіздеулік-кейіптеулік бейнелеулердің көркемдік шешімі оқырманды еріксіз ойлантады:

«Бір кезде жұлдыз жамыраған аспанда Ай туды. Қарауытқан құба жондардың иір-иір сұлбасы айшықтанып, түнгі дала аппақ нұрға шомылған, туған айдың толықсыған буы ма, шалқыған лебі ме, шөптің басын толқындатып қырдың қоңыр самалы есті.

Ата бөрі Айға қарап ұлыды. Топ-толық, дөңгелек Айға бұл да көзін тіккен. Адымын ұзартпай алқымдаған әлсіздігі аяқ астынан ғайып болған. Тынысы кеңейіп, көкірегі ашылып, әлдебір мұң, зардан ада мадақ, қанды қыздырып, қайсар рухты оятатын тектің ұраны көмейін бүлкілдетті.

Ата бөрінің ұлыған үні күндізгіден өзгеше еді. Аспандағы Айдың нұры мен қырдағы бөрінің көзі шағылысып, шамырқанған атой жырынан түнгі тымық ауа шыңылдап тербеліске түсті» [8, 6 б].

Қазақ романдарындағы, жалпы қазақ әдебиетіндегі Ай нұры мен табиғат мүшелерін, адамдарды, басқа да тіршілік иелерін біртұтас ықпалдастық жағдайында бейнелеу – түркілік ата-бабалық наным-сенімдер тұтастығы негізінде бейнеленетіні ақиқат.

Шәкәрімнің «Әділ–Мария» романындағы ұлттық-этнографиялық ерекшеліктердің суреттелуі де эпикалық шығармадағы тарихилық шынайылығын аңғартады.

Роман композициясындағы қыстаудан жайлауға көшкен ауылдар-қозғалысы («Қыстаудан жаңа көшкен елдің жүгі орнықпай аударылып, бірі түйесін бақыртып қайта артып, бірі жүк артқан сиырын аулаулап қуалап, ауған жүгін басып, ерлі-қатынды, бала-шағасымен шулап жүр» [9, 493 б] да қазақ тұрмысының тарихи шындық суретті айқын бояуларымен бейнеленген.

Қазақ ауылдарының қыстаудан жайлауға немесе әртүрлі аласапыран оқиғалар кезіндегі үдере көшуі қазақ романдарындағы өзіндік желілі тақырып болып табылады. Мысалы, сөз арқауындағы Р. Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» роман-хамсасында да, С. Елубайдың «Ақ боз үй» роман-трилогиясында да және т.б. қазіргі қазақ романдарында осы тақырып желісі тұрақты сақталады.

Шәкәрімнің «Әділ–Мария» романында қазақтың ұлттық-этнографиялық тұрмысындағы ауылдың және ондағы жеке үйлердің тіршілік қозғалыстары да, іс-әрекеттері де тарихи шындық заңдылығына орай реалистік сипатпен бейнеленген. Мысалы, романның үшінші бөлігіндегі Төребек болыстың ауылындағы қарбалас қимылдар, дабырласып сөйлесіп, жүгіріп жүрген немесе карта, дойбы, тоғызқұмалақ ойнап отырған бозбалалар, қымыз ішіп отырғандар, т.б. – бәрі де қазақ ауылы адамдарына тән уақыт шындығын айқын елестетеді. Романда қазақ тұрмысының күнкөріс тіршілігі болып саналатын қой түлігіне қатысты іс-әрекеттері де реалистікпен суреттелген. Мысалы:

«Қосақты қойды сауған қатындар қойды ағытып, арқанды шумақтап жатқанда, арты ағытылғанша кезеңнен қозылар да шулап қоя берді. Қозы баққан жалаң аяқ балалар, ат қосқан кірешіше қозыларды жанай жүгіріп, жіңішке даусымен қиқулап келеді.

Ауылдан шыққан жалаңаш балалар да, құлағына қолын басып-басып алып қозының, қойдың шулаған даусын біресе ашық, біресе күңгірт естіп, у-у дегізіп, санға өзін-өзі шапалақтап, бір салып, қозының алдына қарай жөнелді.

... Қатын-бала малшының қолында бір-бір ағаш, қозы бөліп жерді сабалап:

«Ойбай, әне кетті, міне кетті! Бәлі, ана, жағының бәрі кетіп қалды!» – деп шулап, кейбіреуі өте берген қозыны желкесінен ағашпен басып ұстап, кей балалар қашқан қозыны қуып жүріп құрықтап, көген арасындағылар абыр-сабыр қозы-лақтарды көгендеп те жатыр» [9, 499 б].

Бұл – Шәкәрім романындағы тарихи шындық поэтикасымен бейнелеу көрінісі. Романның эпикалық сипатында халықтың тұрмыс-тіршілігіндегі табиғи ерекшеліктер неғұрлым көбірек жинақталып жазылғаны – қаламгер дүниетанымының ұлттық сипатын айқындай түсетін ерекшелік.

Әдебиеттанушы-ғалым Бақытжан Майтановтың «Әділ–Мария» романына байланысты айтқан пікірі де, осы шығарманың ұлттық және әлемдік әдеби үдеріс сабақтастығына негізделген жаңашылдығын дәйектейді:

«Көркемдік баяндау құрылымы жағынан «Әділ–Марияның» екі түрлі өзгешелігі айдай анық. Бірі – композициялық жүйедегі пейзаж қызметінің ауқымы, екінші – диалог формасын пьеса үлгісіндей алу. Диалогта оқиға дамыту рәсімінен, кейбір мінездер сырынан мол хабар болса, табиғат дидары жазушының көкейкесті эмоционалдық әсері мен жан толғаныстарын қоса ашатын психологиялық бейнелеу тәсіліне айналады. Сонымен қатар, төңірек (ландшафт) кескіні шығармадағы мекен-жай (хронотоп) ұғымының басты қызметін атқаруға тиіс екенін түсінеміз» [10, 3-4 бб].

Жинақтап айтқанда, Шәкәрімнің «Әділ–Мариясы» мен қазіргі қазақ романдары поэтикасындағы сабақтастық ұлттық әдебиетіміздің көркемдік үрдістері жетістіктерін дәлелдейді. Классикалық үздік жетістіктері сабақтасқан қазақ әдебиеті әлем өркениетіндегі жемісті жолымен дами береді.

Қазіргі қазақ романдары – көпғасырлық ұлттың сөз өнері дамуы тарихындағы аталған шығармашылық жол нәтижелерінің заңды жалғасы. XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың басындағы жаңа кезеңде қаламгерлер қазақ және әлем халықтары әдебиеттеріндегі қаламгерлердің шығармашылық өнер психологиясына тән озық үрдістер сабақтастығын жалғастыруда.

Көркем әдебиет шығармалары арқылы жеке адамдардың және олар өмір сүрген отбасының, қоғамдық-әлеуметтік ортаның сипаты айқындалады. Адамзат тарихындағы халықтардың әрқайсысының қалыптасқан, дамыған жолдары, жекелеген көрнекті қайраткерлер тағдыры көркем шығармалардың мазмұны мен пішіні тұтасқан құрылымы арқылы танылады. Әдебиет тектері (эпос, лирика, драма жанрлары) бойынша жазылған оқырмандардың қабылдау ықыласына ие болған туындылардың өз кезеңінен асып, мәңгілік болашақтағы оқырмандарымен де бірге жасайтын себебі – олардың көркемдік ұлағатының барлық жастағы адамдардың жүректерінен орын тапқандығында.

Қазіргі қазақ романы – ұлттық сөз өнері тарихындағы алдыңғы толқын суреткерлер қалыптастырған көркемдік үрдістің жалғасқан көрсеткіші. Әрине, қазақ сөз өнері алыптары да әлем әдебиеттеріндегі суреткерлер тағылымынан өнеге алды. Бұл орайда, қазақтың рухани мәдениеті тарихына қатысты жақтары жиі айтылатын А. С. Пушкин шығармашылығына назар аударуға болады. А. С. Пушкиннің прозалық шығармалары мен қазіргі қазақ романдарына ортақ тарихи шындық поэтикасының көркемдік үндестігі мәселесіне тоқталуға болады.

Әдебиеттану қисыны бойынша: "Тарихи шындық өмір шындығының тарихи тақырыпқа арналған шығармадағы көркемдік көрінісі. ...Тарихи шығармада өмірде болған уақиғалармен қатар, ойдан шығарылған жайлар аз болмайды, тарихи тұлғалармен бірге көркем қиялдан туған кейіпкерлер араласып жүреді.

... Әрине, тарихи шығармада айтылмақ уақиғаның өзегі негізінен өмірде болған уақиғалардың аясында алынбақ. Сондықтан жазушы маңызды тарихи жағдайларды, көптеген нақтылы деректерді анық білу қажет. Ол қанша көркем суреттеулерге барса да тарихи шындықты аттап өтіп, бұрмалауға хақысы жоқ.

Өткен дәуір қалай суреттелмесін, бәрібір сол кездің өз болмысын білдіруі керек. Шындыққа сай нанымды шығуы тиіс. Бұл үшін тарихи дерек көздеріне сүйену шарт» [6, 240 б].

Тарихи тақырыптағы прозалық шығармаларды жазуда қаламгерлер кезең шындығын дәйектейтін деректердің мол болуына мән береді. А. С. Пушкиннің «Капитан қызы», «Пугачевтің тарихы», «Ұлы Петрдің арабы» прозалық туындыларындағы тарихи деректер шығармалардың жазылуындағы реалистік сипатқа негіз болған. Мысалы, "Пугачевтің тарихы" атты прозалық шығармасында үкімет жариялаған материалдарды, шетел жазушылары шығармаларындағы детальдарды, кейбір қолжазбаларды, аңыздарды, көзі тірілердің куәлігін пайдаланғанын айта келіп, А. С. Пушкин былай дейді:

«Осы күнге дейін Пугачев жөніндегі ашылмаған іс бір кездері мемлекеттік құпия болып, бүгінде тарихи материалға айналған басқа маңызды қағаздармен бірге мемлекеттік Санкт-Петербург архивінде сақталып келген. Өзі таққа отырысымен император тақсыр бұларды тәртіпке келтіру туралы әмір еткен еді. Сөйтіп, бұл қазыналар подвалда талай рет су тасқынына ұшырап, апаттан әрең аман қалған жерінен шығарып алынған болатын».

Әлемдік классикалық мұралардың осындай тарихи деректер мен қаламгерлік қиял тоғысымен жазылатын шығармашылық үрдісі қазақ прозасының қалыптасуы мен дамуына да ықпалын тигізеді.

XX ғасырдың басынан аяғына дейінгі қазақ әдебиеті дамуының сипатындағы тарихи шындықпен жазу үрдісі шығармашылықпен дамытылды, әрбір қаламгердің өзіндік мәнері, стилі арқылы толыса, кемелдене түсті.

Тарих сахнасында тәуелсіз Қазақстан Республикасы атты жаңа мемлекеттің пайда болуы, қалыптасуы ұлттық сөз өнері шығармаларына да жаңа бетбұрыс, бағдар әкелді. Қазақ халқының көп ғасырлар бойы қалыптасқан материалдық және рухани мәдениет қазыналарына жаңаша өркениеттік көзқарастар бойынша баға беру сөз өнері шығармалары мен тарихи зерттеулер үшін зор міндеттерді орындауды жүктеп отыр.

Қазіргі қазақ романдарындағы тарихи шындық пен көркемдік шешім мәселелерін ғылыми-теориялық тұрғыда қарастырудың өзектілігі сөз арқауындағы әлемдік классикалық үрдістер ықпалдастығы, сабақтастығы жүйесімен байланысты бағаланады.

Қазіргі қазақ прозасындағы тарихи шындық поэтикасы бағдарымен жазылған І.Есенберлиннің «Мұхиттан өткен қайық», З.Шүкіровтің «Сыр бойы», Қ. Шабданұлының «Қылмыс», Д.Досжановтың «Ақ орда», Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», М.Мағауиннің «Мен», Б.Тілегеновтің «Тұйық өмірдің құпиясы», «1986 жыл», С.Елубаевтің «Ақ боз үй» және т.б. романдар ұлттық әдебиетіміздің әлемдік тәжірибедегі үлгілермен үндестігін айқын аңғартады. Аталған романдардағы ұлттық тарихымыздағы қайраткерлер тұлғаларының, оқиғаларының барлығы да шындықты көркемдік шешіммен өрнектеудегі қаламгерлер шеберліктерін, өзіндік мәнер-машықтарын танытады.

Бұл орайда, белгілі әдебиеттанушы ғалым, профессор Т.Н.Рахымжановтың пікірі эпикалық шығармалардың мазмұны мен пішіні жүйесіндегі өмір шындығы бейнеленуінде авторлық ұстанымдар табиғатын түсінуге бағдар береді:

«Қазіргі романның көркем бейнеленген объектісі – қоғамдағы әлеуметтік-психологиялық құбылыстар, адамның жан қозғалысы, орталық және қосалқы кейіпкердің ішкі «менінің» өсу, кемелдену эволюциясы болып табылады. Жазушы қаһарманның сана өрісіне барлау жасап қоймай, соның негізінде әлеуметтік өмірдің мәнді мәселелерін де көтереді.

Сонымен бірге қазіргі романдағы баяндау мәні мен құрылысы жағынан автормен тонның ішкі бауындай жалғасып жатады. Өйткені, автордың өмір шындығына жақындап келуі, әртүрлі құбылыстарға деген позициясы мен дүниетанымдық көзқарасы да баяндаудан байқалады. Демек, шығарманың көркемдік жүйесіндегі баяндаудан автордың белсенділігі байқалады». Бұл пікір қазіргі қазақ романдарындағы тарихилықтың, деректерді мол қамтып жеткізетін эпикалық авторлық баяндаулар болмысын дәйектей түседі.

Әлем әдебиетіндегі тарихи шығармалар үрдісін ұстанған ХХ ғасырдың 90-жылдары мен ХХІ ғасырдың бас кезіндегі қазақ прозасының роман жанрындағы туындылары ұлттық сөз өнері қазынасын байыта түсті. Әлем әдебиетінің алыптары (Л. Толстой, А. Пушкин, Р. Тагор, Ә. Хэмингуэй, Мұхтар Әуезов, т.б.) шығармаларына тән тарихи шындық поэтикасы көркемдік үндестігі байқалатын қазақ прозасының жаңа туындылары тәуелсіз Қазақстан әдебиетінің өркениеттегі өзіндік тұғырын бейнелей түседі. Бұл – ұлттық мәдениетіміздің жалпыадамзаттық дамудағы жетістіктерінің нақты көрсеткіші.

Деректі романдар – қазақ сөз өнері шығармаларының халық тұрмысы шындығына негізделген табиғи болмысын танытатын реалистік мұралар. Қазақ тарихының барлық ғасырларда да деректі шындығын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін эпикалық мұралар ұлттың сақталуын, болашаққа ұласуын дәлелдейді.

Қорыта айтқанда, қазақ сөз өнері дамуының көп ғасырлар бойы жалғасқан даму жолында тарихилық үнемі ықпалды орын алуымен ерекшеленеді. Ежелгі дүние мұраларынан бастап, қазақ прозасының қалыптасу, даму кезеңдерінің барлығында да тарихилық шығармалардың халықтық негізділігін сақтау, таныту негізі болу қызметін атқарады. Қазақ прозасындағы қазіргі роман жанры қалыптасуы кезеңіне дейінгі мұралардың барлығында да эпикалық шығармалар поэтикасының сабақтастығы үнемі жалғасумен келеді.

ХХ ғасырдағы қазақ романдарының жазылу тәжірибесі шындалу үлгі – мектебі болды. Романдардың прозалық, поэзиялық сипаттармен жазылуы да, қаламгерлердің классикалық дәстүрлерді игеру қадамдарын жаңа ізденістерге жетеледі.

Қазіргі қазақ сөз өнеріндегі деректі романдар жазу үрдісі де ұлттық және әлемдік әдеби дәстүрлер тәжірибесін жалғастыру жолын танытады. Қазақстанның ХХ ғасырдағы тарихына арналып жазылған деректі романдар әдебиетіміздің халық тарихының шындығын ұрпаққа көркем шындықпен, азаматтық-отаншылдық көзқараспен жеткізудің құралы қызметін атқарады. Қазақстан Республикасының ХХ ғасырдағы және ХХІ ғасырдағы жаңа тарихының көрнекті тұлғаларын, елеулі тарихи оқиғаларды деректі романдар арқылы жазу – ұлттың өзін-өзі дұрыс тануына, рухани дамуына әсер етіп маңызды шығармашылық үрдіс.

Әдебиеттер:

1. Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. – Астана: Фолиант, 2004. – 480 б.

2. Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер: Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Астана қаласы, 2001 жылы 18–19 мамыр. – Алматы: «Ғылым» ҒЗО, 2001. – 584 б.
3. Егеубай А. Құлабыз. – Алматы: Жазушы, 2001. – 216 б.
4. Әл-Фараби Әбунәсір. Мәселелер мәні. Ғылымдардың шығуы туралы // Есім Ғ. Фалсафа тарихы: Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Раритет, 2004. – 50-66 бб.
5. Қабдолов З. Сөз өнері: әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1983. – 368 б.
6. Ахметов З. Асыл сөз арнасы. – Алматы: Арда, 2008. – 400 б.
7. Смағұл Елубай. Ақ боз үй. Трилогия. – Алматы: Жазушы, 2005. – 528 б.
8. Құлахмет Ғабиден. Үйірі жоқ көкжал. Роман. – Алматы: Өнер, 2001. – 240 б.
9. Құдайбердиев Ш. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
10. Шәкәрімтану мәселелері: Сериялық ғылыми жинақ. 2-т. – Алматы: Раритет, 2007. – 376 б. – «Атамекен» сериясы.

GTAMP 17.71.07

СЫР СҮЛЕЙЛЕРІ ХАТ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІК

Ұ.Н. ЖАНБЕРШИЕВА, филология ғылымдарының кандидаты,
Ғ. ҚАСҚЫРБАЙ, магистрант,
 Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
 Қазақстан Республикасы

Аңдатпа

Мақалада Сыр сүлейлерінің хат өлеңдеріндегі көркемдік ерекшелік сөз болады. Әрбір ақынның өзіне тән сөз қолданысы, бейнелі сөзі, суреткерлік шеберлігі талданады. Классикалық эпигет пен теңеулерді, ауыстыруларды қолданудағы Сыр сүлейлерінің өзіндік ерекшеліктері айқындалады.

Суреткерлікпен, ұғынықты, әсерлі етіп ойын жеткізудегі ақындардың даралық сипаттары сарапталады. Сыр сүлейлері Т.Ізтілеуов, Ш.Омаров, Қ.Ерімбет, Таубайдың Жүсібі, Кете Жүсіп, Шәкей сал, Жұманазар сияқты ақындардың хат өлеңдері топтастырылып қарастырылады.

Олардың әрқайсының өзіндік ерекшелігі, өзіне тән өлең өрнектері айқындалады.

Сонымен қатар, мақалада Сыр сүлейлері туралы қазақ ғылымында жасалған зерттеулерге сүйене отырып, авторлар өзіндік көзқарасын білдіріп, ғылыми тұжырым жасайды. Сол сияқты Сыр сүлейлерінің хат өлеңдеріндегі көркемдік ерекшеліктерін талдау жасап, бағасын айқындаған.

Кілт сөздер: суреткерлік, шеберлік, хат өлеңдер, сүлейлер, халықтық стиль, аят-хадис, ақындық стиль.

Аннотация

В статье рассматриваются художественные особенности в произведениях сказителей земли Сыра. Каждого поэта отличают свойственная ему манера использования слов, выразительных и художественных средств.

Творчество поэтов сказителей имеет свои отличительные особенности, для него характерны эпитеты и сравнения, употребление слов выражений в переносном значении.

В статье анализируются произведения письма таких сказителей земли Сыра, как Т.Изтлеуов, Ш.Омаров, К.Еримбет, Таубай Жусуп, Кете Жусуп, Шакей сал, Жуманазар; выявляются особенности творчества каждого поэта.

И так же, в статье основанной на выводах казахской науки о сказителях земли Сыра. Авторы анализируют художественные особенности стихов писателей и их оценивают.

Ключевые слова: художественность, мастерство, произведения-письма, сказители, народный стиль, аят-хадис, поэтический стиль.

Annotation

This article examines the artistic features in the works of the narrators "Syr". Each poet is distinguished by his characteristic manner, the use of words, expressive and artistic means. The creation of poet-narrators has own distinctive features, such as epithet, comparison, use of figurative words and collocations. This article analyzes and reveals the peculiar properties of the compositions "Syr" narrators, such as T. Iztileuov, Sh. Omarov, K. Erimbet, Taubaydin Zhusup, Kete Zhusup, Shakey sal and Zhumanazar.

And also, in an article based on the findings of the Kazakh science about the tellers of the land of Syr. He also analyzes the artistic features of the poems of writers and estimates the price.

Keywords: artistic, skill, works-letters, narrators, folk style, Ayat-hadith, poetic style.

Сыр сүлейлерінің әрқайсысына тән сөздік қолданыс, кестелі өрнек, бейнелі сөз саптауларды хат өлеңдерінен де айқын байқауға болады. Олардың хат өлеңдерін байыппен оқи отырып, өзіндік поэтик тілге бай екенін көреміз. Шайырлар қазақ тілінің небір шұрайлы сөздерін орынды қолдана отырып, поэзия иірімдерін жасайды.

Әрбір ақынның бейнесін, сөзгерлік құдіретін, поэзиясының ерекшелігін танытатын өзіндік тәсілі, суреткерлік шеберлігі, тілдік өрнектері, оның шығармашылығындағы көркемдік бейнелеу құралдары болып табылады.

Хат жазу арқылы ойдың қалыптасуы ерте дәуірден бастау алады, мұнда әу бастан-ақ ақпарат алмасу стиліне мән берілген. Сол сияқты, Сыр сүлейлері хат өлеңдерінде де көркемдікпен қатар оның өзектілігі мен маңызына ден қойылғандығын, олардың әрбір өлең жолдарынан аңғаруға болады. Шығыс әдебиетімен сусындаған олар, қазақтың бай ауыз әдебиеті мен шығыстық поэзияның сабақтастығын, хат өлеңдері арқылы жиі еске салады. Қайсыбір дүрлердің өлеңдерін мысалға алсаңыз да, олардан шығыс поэзиясы мен халықтық поэзияға мәшһүр айшықтар, қалыптасқан классикалық теңеу, эпитеттер, әсірелеу, ауыстырулардың молдығын аңғарасыз.

Сыр сүлейлерінің хат өлеңдеріндегі көркемдік өрнектерді бағамдай отырып, шартты түрде былайша топтастырып шықтық:

1. Поэзиялық айшықты орамдар;
2. Метафоралық сөз тіркестері;
3. Айқындау сөздер;
4. Теңеулер мен эпитеттер;
5. Нақыл-ақыл, ғибрат сөздер;
6. Сөз қайталау;
7. Еліктеу элементтері.

Хат жанрында жазылған шығармалардың стильдік ерекшелігі де өзгеше болып келеді. Ақындар өз ойын суреткерлікпен, ұғынықты, әсерлі, анық етіп жеткізген.

Сыр сүлейлері өз хаттарында эпитеттің сан алуан түрін қолдана отырып, көркем өрнек жасаған. Мәселен, Т.Ізтілеуовтің «Абатқа хат» атты өлеңінде:

Саламат жатырсың ба, жолдас Абат?
Салынған түрме ішінде неше қабат.
Ақ көңіл, ашық жүзді, ақылды да,
Сыпа ердің саяқталған сөзі набат,- дейді [1, 156 б.].

Өлеңдегі ақ көңіл, ашық, ақылды сөздері – Абаттың ерекше белгілерін айқындап тұрған эпитет. Кісінің келбетін, мінезін ақ көңіл, ашық жүзді деп ұтымды суреттеген. Бұл – айқындай теңеудің дәстүрлі қазақ сөз өнеріндегі «ақ» сөзін қолдану арқылы жасалатын эпитеттер. «Ақ» түстің адалдық, пәк, кіршіксіз сияқты баламалық мағынасы бар. Ақ сәуле, ақ ерке, ақ сұңқар, ақ кептер, ақ иық, ақ жүрек, т.б.

«Жүсіпбайға хат» өлеңінде суреткер заттың ерекше белгілерін көрсетпей-ақ, оны басқа нәрселермен салыстыра отырып, эпитет жасаған.

Қадырдан хат жолдадым Жүсіпбайға,

Ер едің ойы – терең, тілі – майда.
Айтылған өтінішің орындалар,
Болатын бола қойса бұл маңайда [2, 171 б.].

Ал Шораяқтың Омарының баласы Шайхыға жазған хатында:

Жұмсақ бол шитісі жоқ ақ мақтадай,
Шыңылтыр болма, балам, шылғи көндей.
Темірдей тілің қатты болғанменен,
Жүр едім жұқарар деп өңдей-өңдей,- дейді [1, 36 б.].

Өлеңдегі эпитет пен теңеулер ақынның ой-пікірін суреткер арқылы беру әдетімен жазылған. Міне, тұрмыс-салтқа тұтыну бұйымдарына қатысты да айқындау эпитеті жасалған. Теңеудің сан алуан түрін молынан қолданған ақындар екі нәрсені ұқсатып, салыстырып шамалай теңеген. Теңеу жасауда қазақ ұлтының кәсіптік шаруашылығына сай ботадай боздап, лақтай секіріп, айғырдай ақырып, қара нардай, жүйрік аттай, байлаудағы бедеудей, т.б. төрт түліктің барлық ерекшеліктерін молынан қолдана білген.

Тұрмағанбеттің «Топ жарған төрт ақынға» атты хат өлеңінде Бейімбет, Сәкен, Сәбит, Ілиясқа арнап сәлем жолдап, ақындарды бабындағы бедеу аттай жарамды деп бағалайды.

Бейімбет, Сәкен, Сәбит, Ілиястар,
Қайткенмен кемеңгерлер көпті бастар.
Бедеудей барлығы да бабындағы,
Ортаға озып келіп олжа тастар [2, 192 б.].

Образ табиғатын ашу үшін «бедеу» атқа теңеп, суреткерлік қабілетінің қуаттылығын көрсеткен.

Керейт Даңмұрынның Кете Жүсіпке хатында:

Алтайы түлкі алам десе (эпитет),
Бүркіттей шеңгел салам десе (теңеу),
Төменарық түбегінде,
Шәкей салдан алсын хабар.

Сыр сүлейлерінің хаттарында метафоралық сөз қолданыстар көп. Бір нәрсені екінші нәрсеге баспа-бас мағыналық жақындық бойынша ауыстырады.

Жаманның өзі – жерде, көзі – көкте,
Көңілі үрген местей ісік болар.
Сырты – адам, сыйқы – адамдай болмаған соң,
Сұп-суық, көзі көзіңе үсік болар [2, 82 б.].

Бұл өлең жолдарындағы сырты – адам, сыйқы адамдай емес, өзі – жерде, көзі – көкте сөздері бір нәрсені екінші нәрсеге балау арқылы жасалып тұр.

Шәкей салға Жұманазардың жауап хатында:

Өлім – қасқыр, пенде – қой,
Аңдыған ажал артында,- деп метафора жасаған.
Шораяқтың Омарының Шайхыға жазған хаттарында:
Әр кезде уағызыма қойғын құлақ,
Сен – көжек, менің – қоян болған кезім.
Есіңе ал, ертелі-кеш бұл кеңесті,
Жауырға нағыз жампоз берер төзім,- дейді [3, 156 б.].

«Сен – көжек», «мен – қоян» сөздері арқылы балама метафора жасалып тұр. Сол сияқты бір шумақ өлеңде тілдің көркемдегіш құралдары «нағыз жампоз» эпитетін де қолданған.

Керейт Даңмұрынның Шәкей салға жазған жауап хатында:

Бай – ақыл, бәйбіше – ашу, ой – пәкизат,

Дегенің отыз бақан ораза екен.

Байды – ақылды адамға, бәйбішені – ашуға, ойды пәкизаттыққа ұқсату арқылы метафора жасалған.

Кете Жүсіптің Тұрмағанбетке жазғаны:

Секілді тағат – атаң, сауап – анаң,

Аштық жоқ қанағатпен сүтін емсең.

Қаңлы Жүсіптің Шәкей салға хатында:

Өмірі адамзаттың – соққан желдей,

Бір кетсе, өкінтеді қайтып келмей.

Үстінде жүріп тұрған шаңы пәлек,

Аспан, Жер, Ай менен Күн туып теңдей,- десе [4, 86 б.],

Найман Жұманазардың жауабы:

Өлім – қасқыр, пенде – қой,

Аңдыған ажал артында [5, 87 б.].

Керейт Даңмұрын:

Аға – үлкен жар, іні – лақ,

Секіргенмен кемтілмес.

Білгірлерің – білдірем деп,

Ақылы дана Аплотон,

Не боп еді адам жеңбес.

Қарасақал Ерімбеттің Омарға жазғаны:

Ұлғаяр кішкенедең екі нәрсе,

Бірі – от, біреуі – су, абайласаң [5, 110 б.].

Жекей қыз:

Сен – шөлдегі бұз бұлдырық,

Мен – көлдегі қоңыр қаз [4, 158 б.].

Сүлейлер жазған хаттардан осылай мысал келтіріп, тізе беруге болады.

Сыр сүлейлерінде халықтық стиль басым, бір сөз өлеңнің басында не соңында бірнеше қайталанып, оның әсерін, мәнін күшейтіп тұрады. Стильдік, тілдік өзгешелік сөйлемнің әсерлілігін күшейтуде қолданылатын бұл әдіс, негізінен, жазба әдебиетке тән құбылыс десек, Сыр сүлейлері осы әдісті орынды қолдана білген.

Шораяқтың Омары Таубайдың Жүсібіне жазған жұмбақ хатында:

Аз деген не?

Көп деген не?

Жер деген не?

Көк деген не?- деп сұрайды [3, 66 б.].

Өлеңнің соңында не деген сұраулы сөз бірнеше рет қайталанатын, бірақ сөз қайталаудан өлең маңызы жойылмай, қайта оған әсірелегіш, күшейткіш рең беріп тұр. «Не» деген сөз арқылы эпитафия жасалған.

Шәкей салға Шораяқтың Омарының жауап хатында:

Қырық парыз әр пендеге мейман шығар,
«Қоралы қой» дегенің иман шығар.
Осы жер өлшеуіне сыйған шығар,
Бұзбаққа ойды қадам ұрған шығар.

Осы өлеңде ақын «шығар» деген сөзді сөз соңында он жеті рет қайталап тұрғанмен, өлеңнің әсері мен мәні күшті, тыңдаушысын баурап алады, әрі сөйлемнің әсерлілігін күшейтіп тұр. Сөз қайталау арқылы өлең өрнегін жасау – есте сақтауға, тиянақты ұғуға, оның әсерін күшейтуге пайдалы. Еспе қайталау арқылы ақын ойын үстемелетіп отыр.

А.Байтұрсынұлы: «Қайталау нәрсенің өзіне, яки, ғаламына көбірек назар салу үшін жасалады, жасалу жолдары қайта-қайта жай қайталау, бір нәрсенің көптігін көрсеткенде еселеп арқылы айту болды», - дейді [6, 21 б.]. Академик З.Қабдолов: «Сөз өнерінде жай қайталау, еспе қайталау, әдепкі қайталау, кезекті қайталау болады», - деп оны төртке бөледі [7, 245 б.]. Осы пікірді негізге алсақ, Сыр сүлейлерінің шығармаларында қайталаудың барлық түрлері кездесетінін байқадық. Хат өлеңнің басындағы сөздердің қайталануы да (анафора) жиі кездеседі.

Сыр сүлейлерінің хат жанрындағы шығармаларында нақыл-ғибрат, бейнелі ой, қанатты сөздерді көп кездестіреміз. Оқырман қауым ғибрат алатын тәрбиелік мәні, тағылымы мол, ықшамды жазылатын бұл үлгі ұлт, ұрпақ тәрбиесіне өнеге болады. Мысалы: 1. Өнер, білім, ғылым туралы:

Ғылым – қыз, өлең – ұры, ойла, інім,
Айырылып тура жолдан қапы қалмай [3, 61 б.].

Ақылды азамат қасиеті жайлы:
«Ашсын» деп ақылы толық кілтін тауып,
Көмкердім күміс қаптап, алтын жауып [8, 249 б.].

Сабырлы болуға шақырған өлеңдер:
Сабырлылық байқау артық,
Қапыл шошып секіргеннен [3, 264 б.].

Адам мінезі туралы:
Деген бар: әлін білген әлек болмас,
Сондай-ақ, сен де әліңді білсең мақтан [3, 250 б.].

Береке, бірлік, сыйластық туралы:
Сіз-біз деп бір-біріңді сыйласпасаң,
Маған кел күні ертең қи баспасаң [8, 259 б.].

Достық, жолдастық жайлы:
Сауапты іс – сарқылмайтын кең дария,
Қайғырып досың үшін жортып желсең [5, 77 б.].

Әйелдің бейнесін жасау:
Сүмбіл шаш, сұңқар мойын, пісте мұрын,
Беріпті иілдіріп айдай пішін.
Сүйріктей судан шыққан бәрі мүсін,
Қиғаш қас, оймақ ауыз, ақық ерін.

Сұлу әйелдің, ару қыздардың бейнесін ақынның сүйікке теңеуі тіл қорына қосылған жаңалық еді.

Сыр сүлейлерінің хат өлеңдерінен ұлағатты ғибрат алатын үлгілік нақылдарды молынан кездестіреміз.

Сыр сүлейлерінің хат өлеңдерінде халыққа нақыл- ақылдар айтып, кейінгі ұрпаққа тағылым-аманат ретінде қаншама өсиет өлеңдер қалдырғандығын айтқымыз келді, бұл көпшілікке де мәлім. Десек те, Сыр сүлейлерінің барлығының шығармаларындағы нақылдарды тергіштеп жазу да көп нәтиже бермейтіні рас. Ол жұмысымызда тек шолу түрінде айтылатындықтан, кейбір ақындардың хат өлеңдерінен ғана дәлел келтірдік. Хат өлеңдерде ақындар алғыс айтып, бата-тілектерін де берген. «Батамен ел көгереді, жаңбырмен жер көгереді»- дегендей, Сыр сүлейлерінің хат өлеңдеріндегі сөз қолданысында тіл мен мәдениеттің сабақтастығы айшықты дәлелденген.

Шығыстық білімді меңгерген ақындар араб, парсы, түркі, шағатай сөздерін хат өлеңдерінде кеңінен қолданған. Олардың шығармаларында дінтанымдық лексика мол ұшырасады. Алла жалғыз, оған теңдес ешнәрсе жоқ екенін жеткізу үшін араб сөздерін орынды қолданады.

Алланың 99 есімін Хақ, Жаппар, Кәрім, т.б. деп суреттеп отырады. Мысалы:

Аят – хадис ішінде,

Оқып едім көрінді [3, 109 б.].

Хат жанрындағы аят-хадис арабтың құдай, пайғамбардың сөзі, қағидасы деген мағынада берілген.

Тәлиптер тағылым оқып алатұғын,

Көне сөз көп жазылған кәтіп едің [3, 110 б.].

Тәлип – арабша «оқушы», кәтіп – «жазушы» деген ұғымды білдіреді. Шораяқтың Омары:

Шырағым, «Шын» менен «Иа», саумысың «хи»?

Басыңнан бақ-дәреже таймасын күн [3, 33 б.].

Өлеңдегі шын, иа, хи – араб әріптерінің аты. «Шайхы» деген сөз.

Өлеңде Алла Кәрім жомарттығың кең, қысылғанға қол ұшын бер деп жалбарынады, халыққа көмек бер, бақыт бере гөр деп тілейді. Кәрім – Алланың бір есімі, жомарт Алла деген, тауфиқ – көмек бер, келісім бер деген сөз.

Ерімбет пен Жекей қыз айтысында Ерімбет:

Әуелі «Ағузы билләһи», бастаймын кеп,

Бұл сөзге қойдым қалам «Биссимилла» деп.

Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын дейді [8, 125 б.]. Сонымен бірге Сыр сүлейлері көне және жаңа сөздермен қатар араб, парсы сөздерін жиі қолданған. Жергілікті сөздер (диалект), мәселен, жаппас, керейт, кете, қаңлы сияқты жергілікті руларға «тегі» деген сөздер қолданылады. Автор тілі мен кейіпкер тілі, хат арқылы хабарласу, сөйлесу тілі де көптеп ұшырасады.

Сыр сүлейлері хат өлеңдерінің тілі жазбаша әдеби тіл болғандықтан, елдің ұлттық қасиетін жеткізетін ұлт мұрасының жемісі екені сөзсіз. Сол себепті суреткер сөз өнерінің тілі шұрайлы болу үшін сөздік қор мен сөздік құрамды еркін меңгерген болу керек. Тілінің ерекшелігі сұлу суретте көрініс табатындығы да сондықтан. Мысалы: өлеңде өмір мен өлімді салыстыру арқылы (шендестіру) адам тағдырын көз алдымызға елестетеді.

Осы орайда тағы бір айта кетерлік жайт, Сыр сүлейлері хат өлеңдерінің өзіне тән ерекшелігі төмендегіше өріледі:

1. Хат өлеңдерінде нанымды сурет бар;
2. Тілі нақты, ұғымды, жинақы, айтары тиянақты;
3. Тілі бай, өзіндік қырларымен ерекшеленеді;
4. Хат өлеңдердің бәрі әуенді, ырғаққа құрылған;
5. Ақындар хат өлеңдеріне сөз талғай біледі, яғни көп мағыналы болып келеді;
6. Кей жағдайда сөзді кері мағынада астарлап қолданады;
7. Тұлғалас сөздер (омонимдер) жиі ұшырасады;
8. Мағыналас сөздер (синонимдер) орнымен қолданылады;
9. Қарсы мағыналас сөздер (антонимдер) жүйелі пайдаланылады.

Зерттеуші ғалым С.Негимов: «Ш.Омаровтың шығармаларының көркемдік сиқыры, әсемдік сыры мол. Біз оған алғашқы қадам жасадық, оқырман көпшілік келешекте ол сырды әлі де аша бермек», - деп ой түйеді [9, 3 б.].

Сонымен, Сыр сүлейлерінің хат өлеңдерін топтап қарастырсақ, әрқайсысының өзіндік ерекшелігі, өзіне тән өрнектеулері айқын көрінеді.

Біріншіден, ақындық дарынның ағыл-тегіл мол қуаттылығы, импровизаторлық өнердің күштілігі; екіншіден, ұлттық поэзияның жанрлық түрлерін мол пайдалануы; үшіншіден, хат өлеңдерінің ой тереңдігі, мазмұн байлығы, тіл құндылығы; төртіншіден, оқиғаны баяндау шеберлігі; бесіншіден, өлең құрылысына теңеу, эпитет, метафора, т.б. көркемдік құралдарды пайдалануы; алтыншыдан, мазмұнына қарай ұйқас, құрылыс таба білуі; жетіншіден, ақындардың стильдік ерекшелігінің даралығы, тағылым байлығы.

Поэзия әлемінде жұртты тамсандырып, халыққа тәрбие мен үлгі-өнеге беруде көркемдік пен дәлдікті, шындық пен парасаттылықты, т.б. да ұлттық сипаттарды бойына жия білген Сыр сүлейлерінің хат өлеңдері – осындай құндылықтарымен де бағалы.

Әдебиеттер:

1. Ізтілеуұлы Т. Шығармалары. Екі томдық. –Астана: Фолиант, 2009. –Т.1. Өлеңдер, көңілқостар, нақыл сөздер. –382 б.
2. Шораяқтың Омары. Сөйле, тілім, жосылып! Өлеңдер, дастандар, айтыстар. –Алматы: Рауан, 1995. –136 б.
3. Шораяқтың Омары. Шайыр. –Алматы: Жазушы, 1984. –269 б.
4. Ешниязұлы Кете Жүсіп, Қадірбергенұлы Қаңлы Жүсіп, Таубайұлы Жүсіп. Шығармалары. – Астана: Фолиант, 2009. –370 б.
5. Қарасақал Ерiмбет. Ұлағат сөзім ұрпаққа. –Алматы: Маржан, 1987. – 251б.
6. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. –Алматы: Жазушы, 1989. –21 б.
7. Қабдолов З. Сөз өнері. –Алматы: Мектеп, 1976. –368 б.
8. Ізтілеуов Т. Шығармалары. –Алматы: Баспа үйі, 2007. –153б.
9. Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. –Алматы: Ғылым, 1991. –233 б.

ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКОЛОГИИ СОВРЕМЕННОГО КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА

Г.Р.НУРЕКЕШОВА, кандидат филологических наук, ассоц.профессор, **Д.А.ЖОРАБАЙ,**
Л.СЕРИККЫЗЫ – магистранты группы Ая-17-1м

Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Республика Казахстан

Аннотация

С приобретением Казахстаном статуса независимого государства, в стране тесно развиваются отношения с экономически развитыми государствами: США, Китай, Россия, Германия, Турция и т. д. Очень многие представители этих стран открывают в нашей стране свои предприятия. В стране наблюдается небывалый рост желающих изучить не только английский, но и китайский язык. В связи с этим в настоящее время наша страна нуждается в квалифицированных специалистах со знанием китайского языка для сферы перевода, филологии, дипломатии, экономики, туризма, китаеведения и т. д. Учитывая этот факт, актуальным является исследование особенностей лексикологии современного китайского языка.

В статье рассматриваются структурные принципы организации лексической системы современного китайского языка. Постановка данной проблемы в качестве исследования вызвана к жизни состоянием науки о китайском языке, а также положением дел в восточном языкознании: здесь все более ощущается потребность в поиске новых путей и методов адекватного описания языка в целом и его лексической базы. Проблема статьи представляется актуальной еще и по той причине, что в китайском языкознании назрел вопрос о создании, наряду с хорошо развитой научной грамматикой, и самостоятельной научной дисциплины, последующей специфике словарного состава языка.

Ключевые слова: фразовое ударение, прогрессивные принципы, многозначность и омонимия, устойчивые сочетания, идиомы, закономерность, смысл высказывания.

Андатпа

Қазақстан тәуелсіз мемлекет мәртебесін алғаннан бастап, экономикасы дамыған елдермен тығыз байланыс жасалуда: АҚШ, Қытай, Ресей, Германия, Түркия және т.б. Бұл елдердің көптеген өкілдері біздің елімізде өз кәсіптерін ашып, дамытуда. Елімізде тек қана ағылшын тілін ғана емес, сонымен қатар қытай тілін де оқитын адам саны төндессіз өсуі байқалады. Қытай тілі ежелгі өркениеттің тілі, тұтастай алғанда қытай тілі өзіндік ерекшелігімен белгілі. Бұл бірнеше мыңжылдықты құрайтын ежелгі мәдениеттің тілі. Қытай халқы ұрпақтан ұрпаққа өз тілін жетілдіріп, жақсартып отырған. Осыған байланысты қазіргі уақытта біздің елімізге қытай тілін білетін, аударма, филология, дипломатия, экономика, туризм және т.б. білетін білікті мамандар қажет. Бұл фактіні ескере отырып, қазіргі заманғы қытай тілінің лексикологиясының ерекшеліктерін зерттеу өте маңызды деп айтуға болады.

Бұл мақалада заманауи қытай тілінің лексикалық жүйесін ұйымдастырудың құрылымдық қағидалары қарастырылады. Қытай тілінің ғылым ретіндегі зерттеу жұмысы ретінде шығыс тіл білімінде лексикалық деректер базасын сипаттаудың жаңа жолдары мен әдістерін табу үшін өсім қажеттілігі маңызды. Мақаланың мәселесі қытай тіл біліміндегі дамыған ғылыми грамматикамен, жеке ғылыми тәртіппен және тіл лексикасының ерекшеліктерімен мәселе көтеріледі.

Кілт сөздер: фразалық екпін, прогрессивтік принциптер, полисемия және үндеу, тұрақты тіркесімдер, идиомалар, тұрақтылық, сөз мағынасы.

Annotation

With the acquisition by Kazakhstan of the status of an independent state, relations with economically developed countries are developing in the country: America, China, Russia, Germany, Turkey, etc. Very many representatives of these countries open their enterprises in our country. In the country there is an unprecedented growth of those wishing to study not only English, but also Chinese. It is the language of ancient civilization, it is known that the Chinese language as a whole is very special. It is the language of an ancient culture numbering several millennia. The people of China from generation to generation enriched and improved their language. In this regard, at present, our country needs qualified specialists with

knowledge of the Chinese language, for translation, philology, diplomacy, economics, tourism, etc. Given this fact, a comparative study of languages, for example, such as Chinese and Russian in theoretical and applied aspects, is relevant.

The article deals with the structural principles of the organization of the lexical system of the modern Chinese language. The formulation of this problem as a study is brought to life by the state of the science of the Chinese language, as well as by the state of affairs in oriental linguistics: there is an increasing need for finding new ways and methods for an adequate description of the language as a whole and its lexical base. The problem of the article is relevant also because the mathematics of Chinese linguistics has raised the question of creating, along with a well-developed scientific grammar, an independent scientific discipline, the subsequent specificity of the vocabulary of the language.

Keywords: phrasal accent, progressive principles, polysemy and homonymy, stable combinations, idioms, regularity, meaning of utterance.

Известно, что китайский язык в целом отличается большим своеобразием. Это язык древней культуры, насчитывающей несколько тысячелетий. Народ Китая из поколения в поколение обогащал и совершенствовал свой язык. Китайский язык оказал большое влияние на такие страны, как Япония, Корея, Вьетнам. Как и любой другой аспект лексики китайского языка, явление антонимии в китайском языке, также имеет свою специфику. Оно широко распространено в словообразовании, в котором соединение антонимов используется для выражения нового понятия. Следует заметить, что данной проблемой в Китае занимались и продолжают заниматься многие ученые-лингвисты, как отечественные, так и зарубежные. В.И.Горелов, А.Ф.Кондрашевский и многие другие ученые, внесшие ценный вклад в изучение китайского языка [1].

Ввиду того, что позиции китайского языка в мире, как лидирующего средства международного общения, все более и более усиливаются, и не наблюдается никаких весомых тенденций к остановке или замедлению данного процесса, проблема создания эффективной методики преподавания китайского языка представляется крайне важной. Как известно, человеческий мозг наиболее активно воспринимает и запоминает информацию и продуктивно работает в течение первой половины жизни; таким образом, в случае с китайским языком, равно как и с огромным множеством других дисциплин, крайне важным является предоставление возможности освоения языка на относительно раннем этапе развития человеческой личности.

Обучая учащегося формальной стороне языка - его грамматике, фонетике и словообразованию, важно внушить учащемуся мысль, что форма слова не является по отношению к нему только его внешней оболочкой. Если по аналогии взять два предмета, например, портфель и его содержимое, то какой бы формы, цвета и качества не был бы портфель, его содержание осталось бы неизменным. Форма же слова оказывает влияние на его содержание. Так, если мы возьмем какое-либо предложение и начнем изменять, например, форму глагола, то мы можем реальное действие сделать возможным, желательным и т. д., а, сделав слово, несущее фразовое ударение, неударным, полностью изменить цель и смысл высказывания. Таким образом, форма слова составляет единство с его значением, оказывает на него влияние, и потому изучение формы имеет столь большое значение в языке.

Однако важность формы слова учащийся может осознать только в том случае, если он почувствует и поймет эту связь. Отсюда возникает важная проблема соотношения лексики, грамматики и фонетики при обучении языку. До недавнего времени грамматика, фонетика часто изучались параллельно с лексикой и независимо от нее. Одним из важных прогрессивных принципов современной методики, как раз является органическая связь лексики с грамматикой и фонетикой. Как нельзя усваивать лексику, не изучая одновременно грамматическую форму слова и его произношение, так нельзя и изучать грамматику и фонетику вообще, не учитывая те конкретные слова, на которые должны распространяться изучаемые правила грамматики и фонетики. Наконец, как бы важны ни были грамматические формы слова, знание большого количества слов для выражения разных

мыслей будет важнее знания такого же количества грамматических форм и конструкций; например, зная 50 слов и 5 грамматических конструкций, можно построить больше предложений, чем, если знаешь 5 слов и 50 конструкций. Из сказанного не следует делать вывода о том, что в любом случае лексика важнее грамматики и фонетики. Количество слов очень важно для возможности выразить разные мысли, но не столь важно для овладения спецификой изучаемого языка, для усвоения его моделей. Помимо общих особенностей лексики, как материала языка, существуют частные особенности словарного состава изучаемого языка. Характерной особенностью китайской лексики является многозначность и омонимия. Совершенно очевидно, что методика обучения лексике должна учитывать специфику конкретного языка [2].

Слово имеет две стороны: чувственную и смысловую. Чувственная (внешняя) сторона довольно сложна. Поскольку слово есть раздражитель, то оно состоит из зрительного и слухового компонентов (его можно увидеть и услышать); так как любое слово это и действие, то оно имеет еще артикуляционный и моторно-графический компоненты (его можно произнести и написать). То есть, графическая и звуковая формы слова [3, 34-35]. Поэтому прав Б.В.Беляев в том, что усвоение слова предполагает образование в коре полушарий головного мозга довольно сложного комплекса временных нервных связей между зрительным, слуховым и двигательным участками коры. Когда говорят о смысловой (внутренней) стороне обычно имеют в виду значение слова и понятие. Наиболее распространённые их толкования следующие.

Значение - это отнесенность слова к тому предмету или явлению, которое оно обозначает. Значение устойчиво, оно проявляется в процессе коммуникации в разных контекстах. Усваивается оно в деятельности, через его употребление. В английском языке, впрочем, как и в любом другом, слова могут иметь несколько значений. Объем полисемантических слов в английском, высок как ни в одном другом. Это не значит, что обучаемый должен познакомиться со всеми значениями слова одновременно, но наиболее частотные значения из них, желательно узнать.

Понятие - это форма мышления, отражающая предметы и явления в их существенных признаках. Оно не наглядно, не содержит в себе всего богатства индивидуальных признаков предмета. Скажем, в понятие "человек" не входят индивидуальные признаки какого-либо человека, а только те, которые выражают сущность человека как такового, принадлежат всем людям вообще (т. е. всем однородным предметам). Понятие образуется в результате ряда логических приемов: сравнения, анализа, абстрагирования, синтеза, обобщения. Но дело даже не только в том, как определяются „значение" и „понятие", а в том, как понимается их соотношение, их отношение к „смыслу" и к „представлению". Нельзя сказать, что существует единое мнение обо всём этом. И такое положение очень, мешает плодотворному решению проблемы способов семантизации слов. Но, если обратиться к литературе по лингвистике и семиотике, то можно отметить несколько положений, которые являются более или менее достоверными. На них и следует опереться.

Во-первых, то, что значения есть национальные категории, а понятия - вненациональные. У народов, стоящих на равных уровнях развития, абсолютное большинство понятий совпадает („дом", „космос", „любовь" и т.д.). Разнится лишь незначительное количество понятий, связанных со спецификой истории, быта и культуры народа.

Во-вторых, некоторые слова, например, „кислое", „приятное" и т.п., едва ли выражают понятия.

В-третьих, при употреблении слова за ним может стоять понятие, может не стоять: в обиходе многие используют слово «жизнь», даже не подозревая, что это - форма существования белковых веществ. Остроумно заметил по этому поводу И.С.Нарский, сказав, что, когда я говорю: „У меня болит нога", я вряд ли имею в виду ногу вообще.

В-четвертых, это положение о том, что слово может соотноситься с предметом не через понятие, а благодаря представлению. Когда мы говорим: «Дай стакан!», то формой значения слова, стакан" является представление [4].

В чем состоит сущность содержания обучения лексике? Рассмотрим этот вопрос с позиции школы Г.В.Роговой, где выделяются три компонента содержания обучения: лингвистический, методологический и психологический. Необходимо заметить, что, говоря о единице обучения лексике, мы не обязательно имеем в виду отдельное слово. Под лексической единицей подразумевается и слово, и устойчивое словосочетание, и идиома. Их необходимый набор для решения речевых задач, обусловленных контекстом деятельности данной возрастной группы обучаемых составляет лингвистический компонент содержания обучения лексике на конкретном этапе обучения.

Нередко начинающие учителя попадают впросак. Купив красивый курс китайского языка, на котором написано "进步篇", они приносят его на свой 1 или 2 класс и понимают, что работать по этому учебнику нельзя. В теме «Семья» обсуждаются проблемы замужества, разводов, ролей супругов и т. д., в теме «Транспорт» заказ билетов в турагентстве, способы доставки грузов и т.д. [5]. Здесь ещё раз хотелось бы подчеркнуть, что отбор лексики определяется не только уровнем владения иностранным языком, но и возрастными особенностями обучаемых, и теми речевыми ситуациями, которые определяют их общение по той или иной изучаемой теме на любом языке. Безусловно, надо делать поправку и на особенности межкультурного плана. И все же дети остаются детьми, у подростков и взрослых свои проблемы и темы для обсуждения, и это достаточно универсально для нашего мира, который всё больше и больше интернационализируется.

Лексикой называется словарный состав языка. Под словарным составом понимается вся совокупность слов и эквивалентов слов, входящих в знание языка. Иными словами, лексика включает в себя не только слова, но и такие сочетания, которые по своему значению эквивалентны слову, это будут фразеологические единицы, устойчивые сочетания слов и идиомы.

Слово можно определить, как звуковой комплекс, обладающий значением и употребляющийся в речи как нечто самостоятельное целое. Слово как основная центральная единица языка изучается и в других разделах языкознания - в морфологии, синтаксисе, теории словообразования и даже в фонетике. Однако в лексикологии слова изучаются, прежде всего, как единицы номинации, с точки зрения их способности обозначать те или иные признаки, предметы или явления действительности, выделять и формировать соответствующие понятия. Направленность на явления действительности и составляют существенную особенность лексики по сравнению с другими сторонами языка. Поскольку внеязыковая действительность постоянно изменяется, то и лексика, отражая все ее изменения, является самой подвижной ее частью. Она представляет собой открытое множество, которое постоянно пополняется новыми словами, новыми значениями слов и новыми выражениями. Кроме того, любое слово находится в прямой и опосредованной связи с другими словами. Лексикологию интересует не только слово в отдельности, а слово в его отношении с другими словами в языке. Лексикологию интересуют также отношения между значениями одного слова в случае его многозначной структуры. Таким образом, лексикология - это наука о лексике, учение о словарном составе слова [6].

Лексикология – от греч. *leksis*, *leksicos* - слово, выражение; *logos* - учение. Эта наука рассматривает словарный (лексический) состав языка в разных аспектах. Лексикология рассматривает словарный состав языка (лексику) с точки зрения того, что представляет собой слово, как и что оно выражает, как оно меняется. К лексикологии примыкает фразеология, которую зачастую включают в лексикологию в качестве особого раздела.

Лексикология подразделяется на общую, частную, историческую и сопоставительную. Первая, именуемая по-английски *general lexicology*, является разделом общего языкознания, изучающим словарный состав любого языка, то, что относится к лексическим универсалиям.

Общая лексикология занимается общими закономерностями строения лексической системы, вопросами функционирования и развития лексики языков мира [7].

Частная лексикология изучает словарный состав конкретного языка. Частная лексикология занимается исследованием вопросов, связанных с вокабуляром одного, в нашем случае китайского языка. Так, общая лексикология может рассматривать, например, принципы синонимических или антонимических отношений в языке, в то время как лексикология частная займется особенностями именно китайских синонимов или антонимов. И общие, и частные проблемы словарного состава можно анализировать в различных аспектах. Прежде всего, к любому явлению можно подходить с синхронической или диахронической точки зрения. Синхронический подход предполагает, что характеристики слова рассматриваются в рамках определенного периода или какого-то одного исторического этапа их развития. Такое изучение словарного состава называют еще описательным, или дескриптивным (англ. *descriptive lexicology*). Диахроническая, или историческая, лексикология (*historical lexicology*) занимается изучением исторического развития значений и структуры слов.

Сопоставлением лексических явлений одного языка с фактами другого или других языков занята лексикология сопоставительная, или контрастивная (*contrastive lexicology*). Цель таких исследований - проследить пути пересечения или расхождения лексических явлений, свойственных избранным для сопоставления языкам.

Историческая лексикология прослеживает изменения в значениях (семантике) отдельного слова или целой группы слов, а также исследует изменения в наименованиях объектов действительности. Сопоставительная лексикология выявляет сходства и различия в членении объективной реальности лексическими средствами разных языков. Сопоставляться могут как отдельные слова, так и группы слов.

Основными задачами лексикологии являются:

- 1) определение слова как значимой единицы лексики;
- 2) характеристика лексико-семантической системы, то есть выявление внутренней организации языковых единиц и анализ их связей (семантической структуры слова, специфики различительных семантических признаков, закономерностей его отношений с другими словами и прочее).

Предметом лексикологии, как следует из самого названия этой науки, является слово.

Разделы лексикологии:

Ономасиология - изучает словарный состав языка, его номинативные средства, типы словарных единиц языка, способы номинации.

Семасиология - изучает значение словарных единиц языка, типы лексических значений, семантическую структуру лексемы.

Ономастика - наука об именах собственных. Здесь можно выделить крупнейшие подразделы: антропонимику, которая изучает имена собственные, и топонимику, которая изучает географические объекты.

Этимология - изучает происхождение отдельных слов.

Лексикография - занимается вопросами составления и изучения словарей. Ее также часто называют прикладной лексикологией.

Ввиду того, что позиции китайского языка в мире как лидирующего средства международного общения все более и более усиливаются, и не наблюдается никаких весомых тенденций к остановке или замедлению данного процесса, проблема создания эффективной методики преподавания китайского языка представляется крайне важной. Как известно, человеческий мозг наиболее активно воспринимает и запоминает информацию и продуктивно работает в течение первой половины жизни; таким образом, в случае с китайским языком, равно как и с огромным множеством других дисциплин, крайне важным является предоставление возможности освоения языка на относительно раннем этапе развития человеческой личности.

Литература:

1. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. - Москва: Добросвет,- 2000,- 2003. - 544 с.
2. Голуб И.Б. Стилистика русского языка: Учебное пособие. Москва: Рольф; Айрис-пресс, - 1997. - 448 с. 15000 экз.
3. Шутова Е.И. Синтаксис современного китайского языка. - Москва: Наука, -1991.
4. Черновецкий Т.Д. Грамматика китайского разговорного языка. - Владивосток,-1963.
5. Горелов В.И. Практическая грамматика китайского языка. - Москва,- 1997.
6. Апресян Ю.Д. Избранные труды: в 2 т. / Ю.Д. Апресян. - М.: Школа «Языки русской культуры», 2005. - Т.1: Лексическая семантика. Синонимические средства языка. -472 с.
7. Артешина Л.В. Изучение антонимов как средство формирования понятия «системные отношения в лексике»: автореф.дис. канд. пед. наук: / Л.В.Артешина. Самара, -1997. - 16 с.

GRNTI 14.35.09.

THE EFFECTIVENESS OF INTERACTIVE TEACHING METHOD IN CONTEMPORARY HIGHER EDUCATION

S.I.SADYBEKOVA, candidate of philology,
Zh.A.TASHENOVA, E.A.SARDAROVA, master,
Korkyt Ata Kyzylorda State University

Annotation

The main strategy of modern education should focus on the student's independent activity, the organization of self-learning environments and experimental and practical training, where students have a choice of actions and can use initiative – as well as flexible training programs where students can work in a comfortable rhythm. Today, we should talk about the use of interactive methods of training, which encourage interest in the profession, promote the efficient acquisition of training material, from patterns of conduct, provide high motivation, strength, knowledge, team spirit and freedom of expression. We will give an overview of the modern teaching methods that are most widespread in the scientific and methodological literature and have the potential to form the competences of future professionals. The training, case study, behavior modeling, peer feedback, play project, metaphor game, storytelling, basket and action learning methods- and their potential in professional training- are briefly described.

Keywords: teaching method, Interactive method, Professional competence

Аңдатпа

Заманауи білім берудің негізгі стратегиясы білім алушылардың өз бетінше оқып үйрену ортасын, оны тәжірибеде қолдануын ұйымдастыруға, өз бетінше әрекет жасауды таңдап, инициативаны қолдана алатын тәуелсіз белсенділігіне, сонымен қатар ыңғайлы ырғақта жұмыс істей алатын оқу бағдарламаларына ден қою керек. Сондықтан бүгін біздің ұсынып отырған мақаламызда білім алушылардың мамандыққа деген қызығушылығын ынталандыруға, ұсынылған материалды тиімді пайдалануға, жоғары мотивацияны қамтамасыз етуге, күш, білім және командалық рухты қалыптастыруға ықпал жасайтын жаңа интерактивті әдістердің бірнешеуі қарастырылады. Ғылыми және методологиялық әдебиеттерде кеңінен тараған, болашақ мамандардың кәсіби біліктіліктерін қалыптастыру әлеуеті бар оқытудың жаңа әдістеріне шолу жасаймыз. Тақырыптық зерттеулер, мінез құлықты модельдеу, пікір алмасу, ойын жоба, метафоралық ойын, әңгіме құру тағы басқа да әдістер және олардың кәсіби даярлықтағы әлеуеті қысқаша сипатталады.

Кілт сөдер: оқыту әдісі, интерактивті әдісі, кәсіби біліктілік

Аннотация

Основная стратегия современного образования должна быть сосредоточена на самостоятельной деятельности студента, организации самообучающейся среды и экспериментальной и практической подготовке, где обучающиеся могут выбирать действия и могут использовать инициативу, а также гибкие учебные программы, в которых учащиеся могут работать в комфортный ритм. Сегодня мы рассматриваем интерактивные методы обучения, которые поощряют интерес к профессии,

содействуют эффективному приобретению учебных материалов, обеспечивают высокую мотивацию, силу, знания, командный дух и свободу выражения. Сделаем обзор современных методов преподавания, которые наиболее широко распространены в научной и методологической литературе и имеют потенциал для формирования компетенций будущих специалистов. Вкратце описываются такие виды как, тематическое исследование, моделирование поведения, взаимная оценка, игровой проект, метафорическая игра, составление рассказов и их потенциал в профессиональной подготовке.

Ключевые слова: методы обучения, интерактивный метод, профессиональная компетенция.

Competence-based approach in the system of high schools is intended to increase attention to the effective and technological formation of professional competences. Professional competence we understand as a personal education that determines the productivity of professional tasks and includes knowledge, skills and professionally significant personal qualities, experiences and value orientations. In this case, competence differs from such traditional concepts as "knowledge", "ability", "skills" and «experience" by its integrative nature, determined by personal traits, such as practice-oriented focus, the ability to work in a wide variety of contexts, self-regulation and self-esteem[1,105].

Such a definition of professional competence requires significant changes in the pedagogical support of the university curriculum, filling it with teaching methods which could provide the training of future specialists with the required comprehensive result. The traditional methods of the university educational process (lecture, explanation, exercise, etc.) are certainly important for professional development. However, their limitations are felt even more acutely at present when a complex phenomenon such as competence is formed. Therefore, we believe that modern education should focus on the student's independent activity, the organization of self-learning environments and experimental and practical training, where students have a choice of actions and can use initiative- as well as flexible training programs where students can work in a comfortable rhythm.

Today, we should talk about the use of interactive methods of training, which encourage interest in the profession, promote the efficient acquisition of training materials, from patterns of conduct, provide high motivation, strength, knowledge, team spirit and freedom of expressions, and most importantly contribute to the complex competences of future professionals.

Training

Training is a teaching method that aims at developing skills and knowledge in any field by performing sequential tasks, activities or games. This method allows the teacher to give the participants missing information and allows students to form the skills of professional and appropriate behavior in the performance of professional tasks. The advantage of training is that it ensures the active involvement of all students in the process of training.

Training can provide preparation for professional communication and collaboration, execution of organizational or supervisory functions, etc. Training is usually done in several stages. This stage sets the tone for future work, creating a relaxed, democratic atmosphere. It is held in any form or by any means. The teacher informs the students of their expectations and hopes regarding the upcoming activity.

Discover.

This step is a necessary procedure for the first class of any training. It activates the group for engaging in interaction and developing communication skills. It should be done even if the students know each other already. Through games such as "interview", "Know me" and "exchange of business cards", participants can see a new side of and feel concern for each other.

Expectations of the participants. Participant's expectations are clarified- for example, "in a circle"- with a help of the training issues that they meet at the time. Addressing the need of the student not only direct their interest but is also an important benchmark for the activities of the teacher. When all the participants talk or write about their expectations, the teacher always tells them the training procedure, regardless of how long it lasts. For the participants to feel responsible for their training from the very beginning it is recommended that they accept the rules of training or make an "agreement". The articles of the agreement are usually recorded: e.g., we do not come late, speak out of turn, listen to off-topic conversation, etc. Each article is discussed, approved by

majority vote and displayed in an accessible place. It will help to create an appropriate working atmosphere, mutual respect and trust. It also needs to improve the learning of the material. Every student is responsible for the execution of the "agreement".

Assessment of group information level is one of the tasks for the teacher. A questionnaire or a checklist with the questions on the training theme is usually used for this purpose. Polling results show the level of students' readiness and help the teacher correct the content and balance of the topics, adapt the training and make the exercises easy to understand. A questionnaire repeated after the training is over is very effective. Comparing the results, the teacher will be able to assess how students increased their readiness, which is an important measure of training efficiency.

To develop the motivation for modifying professional behavior and activity, the participants should be encouraged to discuss the training theme to arouse interest and make this issue relevant to everyone. The teacher can do a role play in the end.

Direct interaction between teacher and students is to implement the key goal of the training at this stage. This stage of training involves two steps. The first one is information: it can start with the answering the items from the questionnaires which caused the most embarrassment. In addition, the main course material is presented at this stage by using such methods as lectures, talks, role playing, discussions and small group work. The second is practice-oriented: it is designed to help the participants acquire practical experience. Role playing, dramatization, brainstorming and other interactive forms of work can be used for this purpose. The choice depends on the conditions.

Summing up

Typically, this procedure is designed to ensure that the participants share their impressions and feelings and express their wishes. Summing up can involve filling the sheet of revelation, letters, questionnaires or surveys. An important component of training is the documentation of the students' progress, e.g., via photography. While summing up, these photos can be viewed to remind how the work was proceeding.

Thus, training efficiently forms students' professional competence through establishing a confident and comfortable environment and the possibility of practically drilling the steps that are essential for future professional activities in general.

Case study method

The case study method is training by solving specific cases. The essence of this method is a collective analysis of a situation, finding a solution and a public defense of said solution. In the process of reviewing the cases, students gain the skills of teamwork, independent modeling of the solution, independent reasoning and defending their opinion. The method was first applied at Harvard Law School University in 1870 [2,22-23].

This method involves ambiguity in the solution of the presented problem which creates a challenge for discussing the reasoning of proposed solutions and choosing the most appropriate one. Therefore, the result is not only knowledge but also professional skills and a well-formed personality and set of values.

The case which is viewed by the students, is usually taken from a real professional area supported by visual materials, statistical data, charts and graphs, descriptions of how it is viewed by different people, reports, data from the media, Internet resources, etc – i.e., the information that allows us to understand what is described in the case.

The structure of the case has three parts: two for the student and one for the teacher. The subject section describes the situation and allows the students to characterize all of its circumstances, the information section reflects the details of the support upon which a final decision is made, and the methodological section, designed for teachers, determines the location of the case in the structure of the course, tasks for students and pedagogical support for solving the situation.

The solution of the situations offered to the students involves a variety of analytical methods: problem-based, cause and effect, praxeological, axiological, situational, prognostic and other types of predictive analysis.

The action of students as part of the method are productive in the following succession: 1) familiarity with the situation, its content and features, 2) the allocation of the main problems, the

factors and personalities that can really act, 3) offering solution concepts, 4) analyzing the consequences of the decision, 5) selecting the optimal variant, predicting consequences, an indication of the problems, mechanisms, prevention and solutions [3,43].

The activity of a teacher using this method includes two phases. The first includes creating the case, formulating the questions for analysis and developing methodological software support materials for the students and their independent work. The second phase includes the classroom activities of the teacher in discussing the case, where student makes introductory and closing remarks, organizes discussion or presentation, supports a business atmosphere in the audience and acknowledges the contribution of students in the analysis of the situation.

Thus, studying and analyzing work experience based on real situations, students comprehensively enrich the knowledge and skills that under gird the professional world, demonstrating a productive effect on the formation of their professional competences.

Behavioral modeling

Behavioral modeling is a method of teaching interpersonal skills and professional conduct. The method is carried out in the following sequences: 1) the presentation of a model of professional behavior which is to be learnt, 2) the most accurate reproduction of the proposed behavioral model, 3) feedback, indicating the degree of success of mastering the relevant behaviors.

Behaviors that are offered to students using this method should sufficiently comply with actual professional situations, so that future specialists have the opportunity to maximize immersion in professional activities and rapidly adapt to specific conditions. For example, student may be practicing job interview skills, conflict or emergency response, discussion of career prospects, transfer or acceptance of a position, etc. [4,156].

Behavioral modeling is effective under the following conditions: firstly, the proposed case is attractive to students and arouses their confidence and willingness to follow the proposed model; secondly, the case demonstrates the desired sequence or correct procedure in the standard situation; and thirdly, the students see that compliance with the desired sequence of activities is rewarded (time savings, insurance against errors, problem solving, etc.).

Thus, the presented method of behavioral modeling can enhance the quality of training by promoting appropriate behavior in ways typical of future employment situations.

The method of peer feedback

The method of peer feedback is where one student provides another student on going feedback about his/her strengths and weaknesses and develops adequate self- esteem. The method of peer feedback is based on information (objective and honest feedback) when performing tasks associated with the development of new skills and performing current professional duties. The participants are absolutely equal.

Feedback can be provided after discussions, performances, educational tasks, etc. Practical training, in which students directly solve professional problems, has extraordinary value and opportunities for the implementation of this method. For example, such feedback for the future teachers can be given after the lecture or additional training and educational activities, etc.

The students, of course, need to be trained to give objective feedback to make informed judgments and become competent to provide information before using this method.

Thus, the method of feedback provides more efficient development of the competences of future professionals through continuous monitoring of activities and opportunities to provide timely assistance and correction of deficiencies.

Play project

Play project is a teaching method where learning is affected via problem solving. At the first stage the teacher fixes the learning (research) problem, i. e., makes the problem situation a psychological one. At the second stage the students split into two competing groups and craft solutions to the problem. The third stage is a final meeting where students take roles and publicly defend the developed solutions.

Play project are most successful in practical classes as they involve no explanation of the new material or information exchange between the teacher and the students. Informational, research, creative and applied project can be done within this format.

Thus, the play project method provides high activity for teaching courses and is more productive because design skills are developed and the specialists will be more flexible and efficient in solving complex professional tasks in the future.

Metaphor game

The metaphor game is a teaching method aimed at developing new activities and changing behavioral attitudes. The main goal of a metaphor game is to find a new way solving a problem within the given metaphor.

The group selects a metaphor and delves into the context to find a way of solving the problem and implementing their solution (define the action strategy). When the game is over, the problem is discussed to find the effective solution and apply it to the work situation.

This form of teaching helps activate the creative skills of the students and view a professional situation in a new way, breaking the stereotypes. The metaphor game develops students' creativity, lessens anxiety in problem solving, encourages students' independence, etc. Proverbs, tales, fables and legends which evoke the future professions problems can serve as metaphors. For example, a game can be based on the idea of the *Unsmiling Princess* fairy tale when she chooses a husband. Yet the competitors must not make her smile but demonstrate some professional skills. The *Wish* game can develop another metaphor. It can be based on the *Gold Fish* fairy tale where wishes are instead professionally focused, etc.

Therefore, the metaphor game method develops behavioral examples in situations typical of future professional activities; the set metaphoric context focuses the students on creatively solving professional problems, which is productive for the development of all components of professional competence

Storytelling

Storytelling teaches future professionals the rules of work with the help of myths and stories from professional life. Speaking about the content of professional work, its specificity and emerging situations, the teacher prepares the student for understanding traditions, philosophy, culture and professional activities. Maximum objective information should be provided to avoid the future specialists' disappointment in his\ her occupational choice. The method helps the students quickly learn the specifics of the job, governing documents, career prospects, etc.

This method helps students adapt more quickly to the profession and form value judgments of the professional activities as a whole and their role in society, which is fundamental for the professional competency of the future specialists.

Basket- method

The basket- method is a method of learning based on imitation of the most common situation of specialists, when the student has to perform unplanned activities efficiently. The contents of this method are as follows: student is presented the situation or the role he\ she should play and the materials which he\she must use in the exercise; the student performs the proposed actions; the final interview is conducted, in which the student justifies his\her actions, describes the potential impact of an action and assesses personal satisfaction with the result. The teacher analyses the information received from the students, offers an alternative solution, highlights missed opportunities, predicts the results of decisions and makes recommendations for the future.

This method, unlike the others, requires the development of scenarios and the role- playing. For example, a student playing the role of a teacher "is conducting a lesson". Each student acts in accordance with their role to the teacher: he\she may suddenly ask a question about the lesson, shout from the seat, ask neighbor for a ruler, etc. In addition, the head teacher can enter the classroom during the lesson to chide the teacher, make an announcement to the class, etc. The teacher and all of the other students at the end of the game give their assessments of what they have seen in the lesson. Students studying other concentrations may face such scenarios as unplanned phone calls, urgent tasks, new information on their work, visitors, answering a supervisor's

questions, etc. Thus, this method can not only create a practical mode of professional competence. It can also develop the stress resistance of the future professional while playing out possible interventions in the process of solving the present problem.

The method of action learning

The method of action learning has recently become one of the promising areas of modern education, as it provides the organization of self-learning environments. This teaching method allows students to effectively solve problems of practice-focused training[5,79].

This method is implemented in group work among students. During the joint work on the problem, students develop their own way to a comprehensive solution, justify that solution and conduct a presentation of their proposals. A group of teachers discusses the results of the public defense and names the winner, which makes evaluation more objective.

If this method is used by students during the period of work experience, the problems to be solved may be taken from a particular practice, which enhances the teaching potential of the method and the results obtained in the course of its implementation.

Thus, learning by doing has a positive influence on the components of professional competence through practical skills which develop the organization of joint activities and taking responsibility for one's work.

To conclude the review, we note that active learning methods modify the role of the teacher from the translator of the information to the organizer and coordinator of the educational process and make it possible to form complex competences in future professional specialties via student activities that manifest as closely as possible the content of professional work.

References:

1. R.Korsiny, A. Auerbakh "Psychological Encyclopedia (2003), p105.1996 by John Wiley & Sons, Inc Психологическая энциклопедия. 2-е изд. / Под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха.: Питер, 2006. — 1096 с:
2. . A.M. Derkach. Case-method in teaching. Spetsialist, Volume 4, 2010, pp. 22-23.
3. A.P. Panfilov. Basics of Management. Complete Guide in Case-Technologies. Piter, Saint Petersburg 2004, p 43.
4. W. Swap. Creating Value with Knowledge: Insights from the IBM Institute for Business Value. 2006, p156. Alpina Business Books, Moscow.
5. I.V. Vachkov. Basic Technologies of Group Training. 1999, p.79.Izd-vo "Os-89", Moscow.

ГРНТИ 15.21.45

ВЗАИМОСВЯЗИ ХАРАКТЕРИСТИК ЦЕННОСТНО-СМЫСЛОВОЙ СФЕРЫ И СТРАТЕГИЙ СОВЛАДАЮЩЕГО ПОВЕДЕНИЯ

А.С.АХМЕТОВА, магистр педагогики и психологии,
Р.АМАНБАЙКЫЗЫ, магистр психологии

Кызылординский государственный университет имени КоркытАта
Республика Казахстан

Аннотация

Исследование выполнено в рамках проблемы соотношения ценностно-смысловых и инструментальных уровней структуры личности. В статье описываются результаты эмпирического исследования взаимосвязи характеристик ценностно-смысловой сферы личности со способами совладающего поведения, проведенного на выборке из 278 магистрантов-казахов. Выявлено, что содержательные аспекты ценностно-смысловой сферы магистрантов-казахов обнаруживают немногочисленные связи со стратегиями совладания: отдельные стратегии совладания связаны с параметром важности таких ценностей как свобода, активная деятельная жизнь, наличие хороших и верных друзей, материально обеспеченная жизнь, счастливая семейная жизнь, творчество и познания.

Наибольшее количество связей со всеми стратегиями совладания показали динамические аспекты функционирования ценностей в форме связипараметров их доступности и рассогласования важности и доступности. Среди копинг-стратегий больше всего связей с различными параметрами функционирования ценностей выявлено у ориентированных на избегание способов совладания. Определено, что общий уровень осмысленности жизни магистрантов-казахов прямо связан с проблемно-ориентированными способами совладания, обратные связи обнаруживает с эмоционально ориентированными и мало связан с ориентированными на избегание копинг-стратегиями.

Ключевые слова: ценность, ценностно-смысловая сфера личности, копинг-стратегии, совладающее поведение, смысложизненные ориентации.

Аңдатпа

Бұл мақалада тұлғаның құндылық-мән сферасы мен мінез-құлықтың копинг стратегиялары арасындағы байланысы көрсетілген. Өртүрлі мамандықтарда білім алушы 278 қазақ магистранттарымен жүргізілген эмпирикалық зерттеу нәтижесі берілген. Қазақ магистранттарының құндылық-мән сферасының мазмұндық аспектісі мінез-құлық реттелуінің стратегияларымен байланысы аз екендігі анықталған: кейбір жекелеген мінез-құлық реттелуінің стратегияларымен келесі құндылықтар жүйесінің маңыздылық параметрлері байланысқан: еркіндік, белсенді іс-әрекетке толы өмір, адал және сенімді достардың болуы, материалды қамтамасыз етілген өмір, бақытты жанұялық өмір, шығармашылық және дүниетаным. Құндылықтардың динамикалық аспектілері, оның ішінде қол жетімділік және маңыздылық пен қол жетімділіктің сәйкессіздігі параметрлері мінез-құлық реттелуінің барлық стратегияларымен байланысының көп екендігін көрсетті. Құндылықтардың әртүрлі параметрлері копинг-стратегиялардың ішінде мінез-құлық реттелуінің «қашу» стратегиясымен көп байланысқан. Зерттеу қорытындысы бойынша мінез-құлықтың копинг-стратегиялары мен тұлғаның құндылық-мән сферасының арасындағы өзара байланыстарының аз болуы және керісінше өмір мәнділігімен өзара байланыстың көп болуы анықталды.

Кілт сөздер: құндылық, тұлғаның құндылық-мағыналық сферасы, копинг-стратегия, мінез-құлықтың игерілуі, өмірлік мәнділігі бағдарлары.

Annotation

The research was carried out within the framework of the problem of correlation of value-semantic and instrumental levels of the personality structure. The article describes the results of an empirical study of the relationship between the characteristics of the value and the semantic sphere of the individual and the methods of coping behavior conducted on a sample of 278 Kazakh undergraduates. It is revealed that the content aspects of the value and semantic sphere of Kazakh undergraduates reveal a few connections with coping strategies: individual coping strategies are related to the importance of such values as freedom, active life, the good and faithful friends, a financially secure life, a happy family life, creativity and knowledge. The greatest number of links with all coping strategies showed dynamic aspects of the functioning of values in the form of a connection between the parameters of their accessibility and the discrepancy between importance and accessibility. Among the coping strategies, most of the links with the various parameters of the functioning of values are revealed in avoidance-oriented ways of coping. It is determined that the general level of meaningfulness of the life of Kazakh undergraduates is directly connected with problem-oriented ways of coping, feedback reveals with emotionally oriented and is not closely related to avoidance-oriented coping strategies. An empirical study of 278 undergraduates of different specialties is provided. According to the results of the study, the relationship between the behavioral coping strategies and the value-meaning sphere of the person are interweave, and with meaningful orientation are many connections.

Keywords: value, value-meaning sphere of person, coping-strategies, life-meaning orientations.

В современном мире проблема соотношения разнеуровневых структур личности является актуальной в силу того, что подобные изучения, как глубинная основа личности определяются в функционировании и прогнозировании поведения в ряде постоянно изменяющихся условиях. В психологии в качестве основы структуры личности появилась ценностно-смысловая сфера личности. И в этой сфере личности регуляция в жизнедеятельности происходит через систему ценностей, смысложизненные ориентации и стратегий совладающего поведения. Они имеют решающее значение в процессе становления личности. Поэтому, в рамках этого общего проблемного поля мы обратились к более

частному вопросу о взаимоотношении ценностно-смысловой сферы личности в единстве ее содержательных и динамических сторон и характерных для нее способов совладания со стрессом и трудными ситуациями.

На сегодняшний день во многих психологических исследованиях за рубежом и в России преимущественно рассматривались содержательные стороны ценностно-смысловой регуляции. Многими зарубежными авторами изучались связи ценностей с поведением, с эмоцией, взаимозависимости ценностей с культурой, также рассматриваются ценностные ориентаций, социокультурный аспект ценностей, структуры и содержания ценностей, кросскультурные различия ценностей. Также российские ученые исследовали соотношения ценностей со смыслом жизни, ценностные ориентаций в профессиональном самоопределении, ценностные ориентаций у представителей разных этносов, взаимосвязи ценностных ориентаций с различными психологическими проблемами. Во всех работах выявлены система ценности, как формирующая основа реальности в самоопределении и саморегуляции.

Если в жизненном пространстве система ценностей и ценностные ориентации характеризуют направленность и стремление личности в деятельности, то в свою очередь совладающее поведения обеспечивает преодоления трудностей в существующих жизненных обстоятельствах. Совладающее поведение, согласно Крюковой Т.Н. [1], осуществляется благодаря его диспозиционным (личностным), динамическим (ситуационным), социо-культурным (экологическим) показателями, отражающих субъектный опыт. Именно субъектный опыт личности стимулирует внутреннюю спонтанную активность, направленную на выбор способов совладающего поведения. Динамика стиля совладающего поведения отражена во многих исследованиях, связанных с выбором стратегий совладающего поведения в различном онтогенезе, совладание в профессиональной деятельности, копинги поведения в кросс-культурной среде, во взаимосвязях со здоровьем человека, в семейных отношениях. В целом картина результатов исследования неоднородна и весьма обширна, но исследования взаимоотношения ценностей со стратегиями совладания поведения единичны. Здесь мы можем, отдельно посмотреть об одном изучении соотношения стратегий совладающего поведения с динамическими сторонами функционирования ценностно-смысловой сферы, раскрываемыми через понятия реализуемости ценностей, их согласованности. При этом авторы указывают, что взаимосвязи реализуемости ценностей со стратегиями совладающего поведения личности, участвующими в регуляции, обнаруживает наличие содержательно закономерных связей между ними [3]. Поэтому и в нашем случае правомерно предположить, что применение тех или иных способов совладания со стрессом связано с характеристиками ценностно-смысловой сферы личности. И оно определяет организацию и структуру жизнедеятельности в целом, так и отдельных ситуаций жизни. Проверка данной гипотезы стала целью эмпирического исследования. Отдельной задачей стало выявление взаимоотношения в структуре предполагаемых связей преобладания содержательных или динамических сторон функционирования ценностно-смысловой сферы.

Для сбора эмпирических данных использовались следующие методики: 1. Ранжирование 12 терминальных ценностей по критериям важности и доступности методом их попарного сравнения между собой в соответствии с модификацией методики М. Рокича, предложенной Е.Б.Фанталовой [5]. Каждого испытуемого для каждой ценности рассчитывались параметры важности (В), доступности (Д), расхождение важности и доступности (В-Д) и индекс реализуемости, как корреляционная связь важности и доступности ценностей (ИР) [3].

2. Тест «Смыслжизненные ориентации» (СЖО) [2], включающий показатели: цели в жизни (Цели); эмоциональная насыщенность жизни (Процесс); результативность (Результат); локус контроля Я (ЛК-Я); локус контроля жизни (ЛК-жизнь); общая осмысленность жизни (ОЖ).

3. Методика «Копинг-поведение в стрессовых ситуациях» (КПСС) в адаптации Т.Л. Крюковой [1], измеряющая три основных стиля совладания: проблемно-ориентированный копинг (ПОК); эмоционально-ориентированный копинг (ЭОК), копинг, ориентированный на избегание, проявляющийся в отвлечении от проблемы как с помощью вещей и действий, не имеющих отношения к конкретной ситуации, так и в социальном отвлечении в общении и получении помощи других людей (КОИ).

В исследовании приняли участие 278 магистрантов, обучающихся в национальных вузах Казахстана (КазНУ и КазНТУ) в возрасте 21-29 лет (средний возраст – 22,3 года, 115 мужчин и 163 женщин).

Для статистической обработки данных использовались средства описательной статистики, корреляционный анализ по формуле Спирмена.

Результаты. Взаимосвязи с параметрами важности, доступности и рассогласования (в-д) ценностей со стратегиями копинг-поведения представлены в таблице 1.

Показатели корреляционного анализа выявили немногочисленные взаимосвязи важности, доступности и рассогласования некоторых ценностей со стратегиями совладающего поведения.

Наибольшее количество связей выявлено в женской выборке (5 из 12). Они распределены между ценностями *здоровье, интересная работа, красота природы и искусства и наличие хороших, верных друзей*. В женской выборке у ценностей *интересной работы и здоровья* с их параметрами важности, также у *наличия хороших, верных друзей* с ее параметром доступности выявлено прямые связи с копингом избегание. А с эмоционально-ориентированным копингом была по прямым связана ценности *интересная работа* с ее параметром рассогласования (В-Д) и *красота природы и искусства* с ее параметром важности. Это говорит о том, что повышение рассогласования этой ценности связано с большей напряженностью копинг-поведения, тогда как его небольшие значения соответствуют понижению напряженности всех стратегий. С этим копингом также обнаружено прямая связь с ценностями *материально обеспеченная жизнь* с ее параметром важности и *счастливая семейная жизнь* с ее параметром рассогласования (В-Д), но только в мужской выборке.

В равной мере в этой выборке выявлено прямая связь с проблемно-ориентированным копингом у ценности *творчество* с ее параметрами важности и рассогласования (В-Д).

В общей выборке ценности *наличие хороших и верных друзей* с ее параметрами важности и доступности были по прямой связаны с копингом избегание. Вместе с тем, у ценности *познание* с ее параметром важности, существует прямая связь с копингом ориентированного на решение проблемы. Это означает, что чем ценность *познания* важнее, тем более она становится напряженнее.

Таблица 1 – Взаимосвязи параметров ценностей и совладающего поведения

Ценности		Стратегии совладающего поведения								
		ПОК			ЭОК			КОИ		
		общ.	муж.	жен.	общ.	муж.	жен.	общ.	муж.	жен.
Активная деятельная жизнь	В	-0,11	0,06	0,03	-0,02	-0,21*	0,08	-0,10	-0,05	-0,01
	Д	-0,14*	-0,04	-0,10	-0,05	-0,05	-0,03	-0,12*	-0,07	0,01
	В-Д	0,07	0,07	0,12	0,03	-0,10	0,07	0,06	0,03	-0,01
Здоровье	В	0,06	-0,01	0,04	0,03	0,04	0,01	0,06	0,05	0,16*
	Д	0,03	0,15	0,09	0,06	-0,05	0,13	-0,03	-0,06	0,02
	В-Д	0,04	-0,18	-0,07	-0,02	-0,01	-0,13	0,09	0,05	0,09
Интересная работа	В	-0,01	-0,02	-0,01	-0,08	-0,20*	0,07	-0,01	-0,12	0,20*
	Д	-0,04	-0,07	-0,16*	-0,11	-0,13	-0,17*	-0,05	-0,08	0,06
	В-Д	0,03	0,05	0,14	0,05	-0,02	0,20*	0,04	-0,01	0,08
Красота природы и искусства	В	-0,12	-0,03	-0,07	0,02	-0,02	0,19*	-0,08	-0,04	0,00
	Д	-0,08	0,00	-0,13	0,10	0,11	0,05	-0,12*	0,11	-0,11
	В-Д	0,00	-0,03	0,08	-0,07	-0,15	0,07	0,05	-0,16	0,11
Любовь	В	0,03	-0,02	0,09	0,00	0,05	-0,05	0,00	-0,07	0,00

	Д	0,00	-0,05	0,06	-0,03	-0,09	-0,10	0,08	0,02	0,10
	В-Д	0,04	0,04	0,01	0,03	0,11	0,06	-0,07	-0,06	-0,09
Материально обеспеченная жизнь	В	0,02	0,04	-0,05	0,06	0,21*	0,01	0,07	0,04	0,03
	Д	0,07	0,06	0,07	0,05	0,07	-0,01	0,05	-0,03	0,10
	В-Д	-0,04	-0,02	-0,10	0,00	0,12	0,02	0,01	0,06	-0,06
Наличие хороших и верных друзей	В	-0,04	-0,03	0,05	-0,07	-0,08	-0,12	0,17**	0,01	0,14
	Д	0,07	0,03	0,15	-0,06	-0,04	-0,10	0,19**	0,01	0,21**
	В-Д	-0,10	-0,07	-0,09	0,00	-0,04	0,01	-0,06	-0,03	-0,08
Уверенность в себе	В	0,09	0,05	0,08	-0,03	0,02	0,06	0,05	0,05	0,00
	Д	0,08	0,01	0,02	-0,07	0,08	0,05	0,02	0,00	0,00
	В-Д	-0,01	0,03	0,03	0,04	-0,04	-0,01	0,02	0,04	0,00
Познание	В	0,12*	0,05	0,07	0,02	-0,02	0,04	-0,02	0,00	-0,09
	Д	0,10	0,09	-0,05	0,08	0,13	0,10	-0,07	0,03	-0,10
	В-Д	0,02	-0,04	0,12	-0,05	-0,16	-0,06	0,05	-0,02	0,01
Свобода	В	-0,19**	-0,17	-0,18*	0,05	0,04	0,03	-0,13*	0,02	-0,22**
	Д	-0,06	-0,15	-0,07	0,04	0,02	0,11	-0,01	0,02	-0,15
	В-Д	-0,12*	-0,02	-0,10	0,01	0,02	-0,06	-0,10	-0,01	-0,05
Счастливая семейная жизнь	В	0,10	-0,13	0,05	-0,06	0,17	-0,13	0,02	0,04	-0,11
	Д	-0,02	-0,03	0,08	-0,03	-0,09	-0,01	0,08	0,03	-0,03
	В-Д	0,07	-0,06	-0,06	0,00	0,20*	-0,04	-0,07	0,00	-0,01
Творчество	В	0,02	0,19*	-0,04	0,05	-0,09	-0,12	-0,03	0,02	-0,07
	Д	0,03	-0,02	0,02	0,01	0,11	-0,07	-0,05	0,00	-0,07
	В-Д	-0,01	0,21*	-0,06	0,04	-0,17	-0,04	0,02	0,04	0,01
Количество связей		4	2	2	0	4	3	5	0	4
Индекс реализуемости		0,05	0,04	0,15	-0,02	-0,13	0,15	0,1	0	0,03

Обратные связи с копинг-стратегиями в общей и разделенной выборке обнаруживают параметры важности и доступности ценностей *активная деятельная жизнь, интересная работа, красота природы и искусства, свобода*.

Следует, также отметить, что ни важность, ни доступность ценностей *любовь и уверенность в себе* не связаны с преобладанием тех или иных стратегий совладания со стрессом ни в общей выборке, ни в разделенных.

Со стратегией ПОК у мужчин прямо связана ценность *творчество*, т.е., чем она важнее для мужчины, тем в большей степени преобладает данная стратегия совладания. При низкой важности *творчества* равновероятно действуют оставшиеся стратегии, так как связей с ними не зафиксировано. Содержательно наличие такой связи вполне ожидаемо, но в группе женщин она, тем не менее, не зафиксирована.

Следует, также отметить, что ни важность, ни доступность ценностей *любовь и уверенность в себе* не связаны с преобладанием тех или иных стратегий совладания со стрессом ни в общей выборке, ни в разделенных.

В целом, из всех стратегий, именно стратегия КОИ в наибольшей степени связана с исследуемыми параметрами ценностей – у нее 9 связей, на втором месте копинг ориентированного на проблему – ПОК (8 связей), когда как у стратегий ЭОК только по 7.

Связи осмысленности жизни со стратегиями совладания обнаружены в основном у всех стратегии и представлены в таблице 2.

В общей выборке со стратегией ПОК прямо связаны и общий балл (ОЖ) и все шкалы СЖО за исключением шкалы «Результат». Однако при разделении выборки количество связей у мужчин становится меньше, а у женщин они вовсе наоборот: все шкалы СЖО кроме шкалы «Результат».

В целом обнаружены обратные связи в общей выборке со всеми шкалами СЖО и общий балл осмысленности жизни со стратегией ЭОК. И у женщин показывает точно такую же картину результатов. А у мужчин с данной стратегией связаны только шкалы «Результат», «Локус контроля – Я», «Локус контроля - жизнь» и общий балл. Значит, при низкой степени осмысленности жизни люди используют ЭОК в совладании с трудными ситуациями, когда же осмысленность жизни выше, к этой стратегии прибегают реже. Здесь мы можем

интерпретировать так, что высокая осмысленность жизни означает, что человек сам стабильно построит и организует ценностно-смысловую реальность и пространства. Когда же осмысленность жизни ниже или отсутствуют, человек, по всей видимости, не находит ресурсов для решения проблемы, и потому оно наблюдается реже.

И еще можно дать другое направление объяснения – от стратегии ПОК и КОИ. Возможно, что люди, которые при стрессе занимаются решением проблемы, получают в итоге более стабильное смысловое пространство собственной жизни, поскольку действуют в направлении собственных интересов и ценностей и разрешают ситуацию. Или при стрессовом состоянии человек может уйти от этой проблемы и найти другую заменяющую деятельность к своей проблеме. В целом стратегии совладающего поведения не связаны с реализуемостью личностных ценностей в общей и женской выборке. У мужчин параметры реализуемости ценностей и общей рассогласованности со стратегиями совладания также не связаны, за исключением субшкалы социального отвлечения.

Это соответствует пониманию данного рассогласования Е.Б. Фанталовой [5] как внутреннего конфликта, который проживается эмоционально, но при этом не разрешается в действиях по преобразованию ситуации. В целом динамические характеристики ценностно-смысловой сферы не связаны с выбором тех или иных копинговых стратегий.

Таблица 2 – Показатели взаимосвязи копинг-стратегий совладающего поведения личности со смысловыми ориентациями

Параметры	ПОК			ЭОК			КОИ		
	общ.	муж.	жен.	общ.	муж.	жен.	общ.	муж.	жен.
Цель в жизни	0,16**	0,10	0,21**	-0,24**	-0,16	-0,29**	0,04	-0,04	0,07
Процесс	0,15*	0,08	0,20**	-0,17**	-0,07	-0,25**	0,04	0,03	0,04
Результат	0,10	0,04	0,14	-0,30**	-0,23*	-0,36**	0,04	-0,02	0,08
Локус контроля – Я	0,22**	0,19*	0,23**	-0,28**	-0,26**	-0,30**	0,16**	0,19*	0,12
Локус контроля – жизнь	0,12*	0,06	0,17*	-0,27**	-0,25**	-0,29**	0,07	-0,09	0,16*
ОЖ	0,18**	0,13	0,22**	-0,28**	-0,22*	-0,34**	0,08	0,02	0,11

Проведённый анализ результатов позволил сделать следующие выводы: - стратегии совладающего поведения и характеристики ценностно-смысловой сферы личности у казахов-магистрантов связаны отдельными немногочисленными связями и функционируют достаточно независимо;

- содержательные аспекты ценностно-смысловой сферы в форме отдельных параметров важности личностных ценностей связаны с некоторыми стратегиями совладания, при этом данные связи обнаруживают гендерную специфику. У мужчин преобладают связи стратегий совладания с ценностями *активная деятельная жизнь, интересная работа и материально обеспеченная жизнь*, у женщин – с ценностями *здоровье, интересная работа и свобода*;

- уровень осмысленности жизни и его различные составляющие параметры связаны с копинг-стратегиями ориентированного на проблему и ориентированного на эмоцию, причем эти связи характерны в основном для женщин;

- реализуемость личностных ценностей, отражающая динамический аспект ценностно-смысловой сферы, в основном не связана со стратегиями совладания, кроме субшкалы КОИ (социальное отвлечение) в мужской выборке;

Таким образом, на данном этапе исследований проблемы выявлены общие взаимосвязи стратегий совладания с характеристиками ценностно-смысловой сферы.

Литература:

1. Крюкова Т.Л. Психология совладающего поведения в разные периоды жизни: монография. Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, - 2010.- 380 с.
2. Леонтьев Д.А. Тест смысловых ориентаций (СЖО). М.: Смысл, - 1992.- 16 с.
3. Салихова Н.Р. Ценностно-смысловая организация жизненного пространства личности. Казань: Казанский университет, - 2010. - 452 с.

4. Салихова Н.Р., Клементьева М.В. Соотношение характеристик ценностно-смысловой сферы личности и стратегий совладающего поведения /Н.Р.Салихова, М.В. Клементьева// Известия ТулГУ. Гуманитарные науки. – 2014. – Вып. 4. Ч. 1. – С. 224-235.

5. Фанталова Е.Б. Об одном методическом подходе к исследованию мотивации и внутренних конфликтов /Е.Б.Фанталова//Психологический журнал, -1992. № 1. С. 107-117.

FTAMP 82.01.21:81.01.05

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАЯРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

О.А.ӘБІЛҚАСЫМОВ, магистрант,
Л.К.ШИЛЬДЕБАЕВА, техника ғылымдарының кандидаты,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы

Андатпа

Қазақстан Республикасының экономикалық салаларындағы университет ғалымдарының және қызметкерлерінің ғылыми жұмыстарының зерттеу нәтижелерін коммерцияландыру үрдісін тиімді дамытуына жағдайын жасау қажет. Сол себепті, жоғарғы оқу орны студенттерін даярлау үрдісінде болашақ кәсіби дамуында технологияны коммерцияландыруды қолдану арқылы іскерлікті, даярлықты жетілдіру міндетін қойып отыр. Жоғары мектептегі білім берудің басты мақсаты - алдыңғы қатарлы жастар тәрбиелеу, адамзаттың мәдени және өнегелік деңгейі мен оның ой-өрісін арттыру, жоғары білімді маман иелерін дайындау. Білім саясатының өзекті мәселелері - кәсіптік даярлаудың сапасын жақсарту, біліммен қамтамасыз етудің ғылыми-әдістемелік жүйесін түбегейлі жаңарту, оқытудың әдістері мен ұйымдастыру түрлерін өзгерту, педагогикалық ғылымдарды ұйымдастыруды қайта құру, ондағы алдыңғы қатарлы оқу-тәрбие тәжірибелері мен қазіргі қоғамның сұраныстарының алшақтығын жою, білімді жетілдіру үрдісіндегі үздіксіздікті қамтамасыз етуде оның ролін арттыру.

Кілт сөздер: ғылыми жұмыстар, технологияларды коммерцияландыру, зерттеу нәтижелері, инновация, инновациялық жүйе, жоба.

Аннотация

Необходимо создать условия для эффективного развития коммерциализации результатов исследований научных трудов ученых и сотрудников университетов, представляющих экономические сектора Республики Казахстан. Поэтому целью подготовки студентов университета является повышение предприимчивости и эффективности будущей специалистов в процессе коммерциализации технологий. Основной целью высшего образования является обучение передовой молодежи, повышение культурно-нравственного уровня и мышления, подготовка специалистов с качественным образованием. Актуальными вопросами в образовании является повышение качества профессиональной подготовки, радикальная модернизация научно-методической системы образования, изменение методов и форм организаций обучения, устранение разрыва между передовыми образовательными и практическими потребностями современного общества, организация преобразования педагогической науки, анализ инноваций в образовании, обеспечение непрерывности в процессе улучшения образования и повышение ее роли.

Ключевые слова: исследование, коммерциализация технологий, результаты исследований, инновации, инновационная система, проект.

Annotation

It is necessary to create conditions for the effective development of commercialization of research results of scientific works of scientists and university staff, representing the economic sectors of the Republic of Kazakhstan. Therefore, the goal of preparing students of the University is to increase the enterprise and efficiency of future specialists in the process of commercialization of technologies. The main goal of higher education is to educate advanced youth, raise the cultural and moral level and thinking, train specialists with quality education. Actual issues in education include improving the quality of vocational training, radical

modernization of the scientific and methodological education system, changing the methods and forms of training organizations, bridging the gap between advanced educational and practical needs of modern society, organizing the transformation of pedagogical science, analyzing innovations in education, ensuring continuity in the process improving education and enhancing its role.

Keywords: research, commercialization of technologies, research results, innovations, innovation system, project.

Мемлекет басшысы бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам - Ұлт жоспарын іске асыру мақсатында ғылыми және ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерциялық пайдалануға жағдай жасау, жеке кәсіпкерлік субъектілерді ғылыми зерттеу жұмыстарына тарту жолымен ғылыми саланың тиімділігін, енгізу деңгейін жоғарылатуға және экономиканың басым секторларында жоғары технологиялық өндірістерді дамытуға бағытталған. Ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру - табыс алуға бағытталған жаңа немесе жетілдірілген тауарларды, үрдістер мен көрсетілетін қызметтерді нарыққа шығару мақсатында зияткерлік қызмет нәтижелерін қоса алғанда, ғылыми және ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін практикалық тұрғыда қолдануға байланысты қызмет ету, ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру жобаларын қаржыландыру үшін жеке кәсіпкерлік субъектілерінің гранттары мен инвестицияларын тарту бойынша жәрдем көрсету, оларды қоса қаржыландыруға қатысу туралы айтылған. Қазақстан Республикасының экономикалық салаларына ұсынылған университет ғалымдарының және қызметкерлерінің ғылыми жұмыстарының зерттеу нәтижелерін коммерцияландыру үрдісін тиімді дамытуына жағдайын жасау қажет [1-3].

Сол себепті, жоғарғы оқу орны студенттерін үрдісінде болашақ кәсіби дамуында технологияны коммерцияландыруды қолдану арқылы іскерлікті, даярлықты жетілдіру міндетін қойып отыр.

Сонымен қатар, технологияны коммерцияландыруды оқытуда – білім беруде жаңа мүмкіндіктерін жасау, оның сапасын бағалау, оқу-тәрбиелік үрдісте оқушының жеке тұлғасын жан-жақты қалыптастыруда, кәсіптік және өндірістік салалардың қарқынды түрде дамуына, бәсекеге қабілетті маманды дайындауға септігін тигізеді. Жаңа заманда кәсіби маманды жетік меңгеруде, ең алдымен біліктілікті, іскерлікті және дағдыны қажет етеді.

Жаңа ғасыр инновациялық ғылыми ізденістер мен ғылыми зерттеулер жүргізуді талап етеді. Қоғамның жедел жаңаруы үшін білім саласының, әсіресе қоғам үшін болашақ мамандарды даярлайтын жоғары кәсіби білім беру жүйесі жедел жаңаруы керек. Бұл мәселеге келгенде, Қазақстанның жоғары білім жүйесі сәтті реформаны жүзеге асырып үлгерді. Бүгінгі үш сатылы білім беру, кредиттік жүйе білім саласына мемлекет қана емес, жалпы қоғамның араласуы – инновациялық реформалардың бастапқы жемісі. Бүгінгі таңда әлемдік бәсекеге қабілетті кәсіби даярлығы жоғары, өз білімін ұдайы жетілдіріп отыратын, шығармашыл, ізденімпаз, инновациялық даярлығы қалыптасқан ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізе алатын маман даярлау көкейкесті мәселелер қатарынан лайықты орын алды.

Коммерцияландыру кезеңі инвестиция қайтару түрінде өнімнің шығару көлемін көбейтеді, өнімнің сапалығын, бағасын төмендеуін, білімге жаңадан талаптарын анықтауға, жаңадан бос орынға және де жаңа орынға дайындауға көп пайда әкеледі. Технологияны коммерцияландыру негізгі өндірістің күші, жаңа өндіріс секторлардың шығу себебі. Инновациялық түрінде модельге кіріспей тұрып, жұмыс кезеңінде «инновация» терминін түсіне білу керек. Еске алу керек, инновация жаңалықтан ажырата білу керек.

«Инновация» - шығармашылық өнімі, аяқталған өнімнің түрі, сауда-саттықта пайдалануға және таратуға шығарылған өнім. Инновация – бизнес тәжірибесіндегі жаңа шығарылған өнімнің пайдалануы; бәсекелесті болған қызметкерлерді жаңа жолмен құрастыру, өнімді шығарылған кезеңіндегі, оны тарату жолында айналып озып отыруы.

«Инновация» - инновациялық жолында қорытынды нәтижесі, шығарылған жаңа өнім жоғары дәрежедегі өнім, ол сауда-саттықта практикалық пайдалану жолын бастайды. Инновация ұғымы осы бағытта болғаны дұрыс. Жаңалық- ой, жоба, немесе жаңадан шығарылған өнімнің, жүйенің, құрылымының моделі. Инновация, экономикалық жағынан бірінші коммерциялық келісімде аяқталады, жаңа өнім, немесе жаңа құрылым, жүйе бұл келісімді жолда міндетті түрде қатысады. Жаңалықтар инновациядан артық болады, өйткені жаңалықтар аз пайызда инновациялық жүйесінде қайтсе де сауда-саттыққа барғанша олардың жолында қатысады. Ең бірінші инновация мен жаңалықтардың айырмашылық қозғаған Австрия елінің экономисті Йозер Шульпетер. Ол 1934 жылы «инновация» деген терминді енгізді.

Инновация – өзгеріс, мақсаты- тұтынушы пайдаланатын тауарға жаңа түрлерін енгізу және өндіруі, немесе жаңадан өндіріс пен транспорттық тауарларын, сауда-саттық ұйымдарын өндіріске кірістіруі. Осы концепция бойынша қоғамның өсуіне ықпал ететін жаппай инвестицияландыру негізгі капиталға, ол жаңа енгізілгенмен бірдей болып келеді.

Қазіргі инновациялық заманда жаңалық енгізу мен инновация терминдер айырмашылығы туралы айтпайды, олардың мағыналары бірдей болып қалды. Бірақ, жаңалық пен жаңалық енгізу арасында айырмашылығы бар. Жаңалық енгізу- негізгі, қосымша зерттеулердің жинақталған қорытынды нәтижесі, және де кез-келген қызмет жүйесінің жұмыс ритмінің көтеру жоба ой. Жаңалық енгізу-қызмет жүйесіндегі практикалық түрінде ғылыми мен техникалық жетістіктерін сауда-саттықтың жүйесінде арасында жүргізілетін пайдалану. Жаңалық жаңа өнім шығарылған сәтте, сауда-саттықта бола алатындай, инновация (жаңалық енгізілген) болып аталады.

«Инновация» термині екі мағынада болады. Біріншіден, жаңа өнімді, жүйені, құрылымды пайдалану түрінде; екіншіден, болып жатқан жұмыс жүйесінің түсініктемесі болып саналады, оның ішінде өнімнің зерттеулері, жоба дайындауы, үндеуі, оны өндірісте өнім болып шығаруы. Бұл кезде ол инновациялық жүйе болады.

Ғылыми зерттеулердің коммерцияландыру инновациялық жүйесінде бір бөлігі, өйткені ол ғылым мен сауда-саттықтың арасында жүретін байланыс жүйе.

Инновациялық жүйе –сатылық жүйе, ой-жобаның коммерциялық өнімге айналатын жүйе, оның жолында негізгі, қосымша зерттеулер, конструкторлы тәжірибелік жобалар, маркетинг, өндіру жұмыстар, жәнеде қорытындысы – тарату мен енгізу. Сонымен инновациялық жүйе инновацияның бір-біріне байланысты болатын бірнеше сатыдан тұратын жүйелердің моделі.

Инновациялық қызмет – адамның қызмет бойындағы шығармашылық және өндіріс жұмысы, оның мақсаты - жаңалықтарды шығару мен енгізу. Жасау, үндеу, тарату, дамыту, жаңа әдіс –тәсілдерді өндірісте дамыту, ұлғайту, басқару. Оның мағынасына ғылыми еңбек, жаңалықтарды енгізу өнімге, өнімді технологияға пайдаланатындай енгізу.

Жоғары білім - маманға іскерлік және дағды ғана беріп қоймайды, ол жеке тұлғаны қалыптастырады. Жоғары мектептегі білім берудің басты мақсаты - алдыңғы қатарлы жастар тәрбиелеу, адамзаттың мәдени және өнегелік деңгейі мен оның ой-өрісін арттыру, жоғары білімді маман иелерін дайындау. Білім саясатының өзекті мәселелері - кәсіптік даярлаудың сапасын жақсарту, біліммен қамтамасыз етудің ғылыми-әдістемелік жүйесін түбегейлі жаңарту, оқытудың әдістері мен ұйымдастыру түрлерін өзгерту, педагогикалық ғылымдарды ұйымдастыруды қайта құру, ондағы алдыңғы қатарлы оқу-тәрбие тәжірибелері мен қазіргі қоғамның сұраныстарының алшақтығын жою, білімдегі жаңашылдықты саралау, білімді жетілдіру үрдісіндегі үздіксіздікті қамтамасыз етуде оның ролін арттыру.

Жоғары педагогикалық оқу орнындағы бүгінгі студент – ертеңгі болашақ маман. Бүгінгі болашақ маман ертеңгі күні нәтижелі еңбек ету үшін, оны бүкіл өміріне қажетті білім нәрімен сусындату қажет. Сондықтан болашақ мұғалімдер жоғары оқу орындары қабырғасында жүргенде-ақ инновациялық технологиялар негізімен танысып, оларды меңгеруі аса маңызды. Бұл мақсатқа жету оқу процесінің алдына жаңа маңызды талаптар қояды. Сол талаптардың биік тұғырында жас ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие

мен білім беретін мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеру мәселесі тұрғандығы ақиқат.

Үшінші мыңжылдық жаһандану жаңалықтар ғасыры ғана емес, білімнің дәуірлеу ғасыры да, өйткені ол қазіргі кезде мемлекеттің тұрақты дамуы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуде, сондай-ақ әлемдік рыноктағы, әлемдік қауымдастықтағы орнын айқындап, халықтың өмір сүру сапасы мен деңгейін көтеруде айрықша маңызды рөл атқарады. ХХІ ғасыр ұлттық бәсеке, ақпараттық сайыс, технологияларды коммерцияландыру және экономикалық өзгерістер сияқты интеллектуалды ерекшеленеді. Сол кезеңге сай интеллектуалды, дені сау, ой-өрісі жоғары дамыған, халықаралық деңгейге сәйкес бәсекеге қабілетті білімі бар азаматты тәрбиелеу – мемлекеттің ең маңызды стратегиясы [1].

ҚР-нің өркениетті дамыған, алдыңғы қатарлы 30 мемлекет қатарына қосылуға ұмтылысы ілгерілеу саясатын қоғам өмірінің барлық саласына түбегейлі өзгерістерді енгізуді талап етіп отыр. Сондықтан да болар бұрынғы қалыптасқан ережелермен қатар жаңа үрдістерді, жаңалықтарды білім саласына да ендіру заман талабы болып отыр. Жаңа ғасырда жаңа Қазақстанның студенттеріне де қойылатын талап та жоғары болмақ. Жаңа әлемнің жаңа маманы ең бірінші кезекте технологияларды коммерцияландыру негіздерімен қаруланған, студенттің жан дүниесін жете түсінетін, оның дара қабілеті мен шығармашылығының ашылуына ат салысатын, жеке тұлға болып қалыптасуына бар мүмкіндіктер жасайтын, өзінің инновациялық іс-әрекетіне жүйелі талдау мен сараптама жүргізе алатын және біртұтас педагогикалық үрдіс сапасының инновациялық жетілдіру жолдарын білетін оқытушы инноватор болуы тиіс [2,4-8]. Сонымен, жоғарғы оқу орны білім алушыларды кәсіби даярлауда технологияларды коммерцияландыру ғылыми-тәжірибелік негіздерін пайдалануға даярлығын қалыптастырудың төмендегідей теориялық - әдіснамалық негіздемесін атап көрсетеміз:

- студенттің инновациялық педагогикалық үрдістің объектісі ретінде дамыту мен өзін-өзі дамытуы;

- педагогикалық үрдісте студенттің инновациялық іс-әрекетінің объектісі ретінде жетілдіру;

- студенттің жеке тұлғасын дамытумен өзін-өзі дамытуда педагогикалық үрдістің субъектісі ретінде технологияларды коммерцияландыруды оқыту технологиясының іс-әрекетінің моделін құру;

- оқытушының белсенді шығармашылық, ізденістік іс-әрекетінің негізінде жоғарғы оқу орны білім алушыларын инновациялық оқыту технологиясына даярлығын қалыптастыру моделін жасау;

- үздіксіз білім беру жүйесінде жоғарғы оқу орны білім алушыларына технологияны коммерцияландыруға даярлығын қалыптастыру әдістемесін дайындау.

Жоғарғы оқу орны білім алушыларын инновациялық даярлығын қалыптастыру мен оны оқу-әдістемелік кешенмен қамтамасыз етудің ғылыми негіздерін анықтау зерттеу мақсатына жеткенімізді айқындады.

Сонымен, ғылыми-зерттеу барысында қол жеткізген нәтижелер мынадай қорытындылар жасауға мүмкіндік берді:

- 1) Білім берудің жаңа парадигмасы жоғарғы оқу орны білім алушылардың инновациялық даярлығын қалыптастырудың теориялық - әдіснамалық негізін айқындауға көмектеседі. Сондықтан ғалымдарға қолда бар ғылыми қорға сүйене отырып, «технологияны коммерцияландыру», «инновациялық технология», «оқытудың инновациялық технологиясы» ұғымдарының мәнін ашу, сондай-ақ инновациялық педагогикалық парадигманы бағалау көрсеткіштерін анықтап, оны әртүрлі білім беру мекемелерінде жүзеге асыру бағыттындағы іс-тәжірибелерді зерттеу жүктеледі.

- 2) Философия, психология және педагогика ғылымдарының әдіснамалық бағыттарына сүйене отырып, жоғарғы оқу орны білім алушыларын инновациялық оқыту технологияларына даярлығын қалыптастыруда біртұтас педагогикалық үрдістің

инновациялық теориясы мен практикасы тұрғысынан жалпы мәдени құндылыққа арқа сүйейтін инновациялық педагогикалық іс-әрекеттер жүйесінде қарастырдық.

Жоғарғы оқу орны білім алушыларын технологияларды коммерцияландыруға оқытуға даярлығын қалыптастыру үрдісінің негізіне төмендегідей әдіснамалық бағыттар алынды: тұлғалық, іс-әрекеттілік және тұлғалық, жүйелік, мәдениеттілік, инновациялық, технологиялық.

3) Педагогтың инновациялық даярлығын қалыптастырудың теориялық -әдіснамалық негізі төмендегідей тұжырымдамалық негіздемені алға тартады: болашақ педагогтың инновациялық даярлығын қалыптастыру біртұтас педагогикалық үрдістің, педагогикалық рефлексияның ғылыми – зерттеу жұмыстарының инновациялық бағыттылығымен сипатталады. Болашақ педагогтың инновациялық даярлық құрылымын төмендегідей әдіснамалық білім жиынтығы құрайды: философия мен ғылым әдістемесі, педагогика мен педагогика ғылымының әдістемесі, білім беру саласындағы жаңалық ендіру теориясының әдіснамалық негізі, педагогикалық зерттеудің әдіснамасы мен әдістемесі, әдіснамалық мәдениет.

4) Жоғарғы оқу орны білім алушыларын инновациялық оқыту технологияларына даярлығын қалыптастырудың инвариантты құраушысы – біртұтас педагогикалық үрдісті инновациялық бағытта жүргізуге мүмкіндік беретін оқытушының педагогикалық және кәсіби даярлығы, педагогикалық рефлексия мен өзіндік рефлексияға даярлығын құрайды, ал вариативті құраушысы оқу-әдістемелік, ғылыми - әдістемелік жұмыстарды жаңаша ұйымдастыру; инновациялық педагогикалық тәжірибені үйрену, насихаттау, тарату, ендіру; педагогика ғылымының соңғы нәтижелерін оқу орындардың іс-тәжірибесіне ендіру; педагогика ғылымы мен жоғары мектеп тәжірибесінің өзара байланысын, инновациялық бағыттағы ғылыми – зерттеу жұмысын жүзеге асыратын оқытушының әдістемелік, шығармашылық, инновациялық, технологиялық, зерттеушілік, ізденушілік іс-әрекеттері құрайды.

5) Жоғарғы оқу орны білім алушыларын технологияны коммерцияландыруға оқыту даярлығын қалыптастырудың негізіне болашақ педагогтың инновациялық педагогикалық технологияны меңгеруі алынып, оның әдіснамалық, теориялық әдістемелік, технологиялық 4 компоненті анықталды – ұсынылған жоғарғы оқу орны білім алушыларын инновациялық даярлығын қалыптастырудың мотивациялық моделінің негізіне қызығушылық, бірізділік пен жүйелік, мақсат бағыттылық, білім беру мен ғылымның интеграциясы, білім беруді ізгілендіру, педагог пен студенттің ынтымақтастығы, бірлескен студент – педагогтың одағының шығармашылығы, инновациялық іс-әрекеттілігі алынды. Педагог инновациялық біртұтас педагогикалық үрдістің субъектісі ғана болып табылмайды, инновациялық үрдістің субъектісі –студент болады.

6) Ғылыми-педагогикалық әдебиеттер сараптамасы инновацияларды білім беруді дамытудың аса маңызды құрамдас бөлігі ретінде, білім беру кеңістігіндегі әр түрлі бастамалар мен жаңалықтардың жинақталуы және түр өзгертуі нәтижесінде көрініс табатындығын аңғартты.

7) Инновациялық білім беру үрдісінің мән-маңызы, оның инновацияны бастау, жаңа өнімдер мен мәмілелерді дайындау, оларды нарықта сату және одан әрі қолданысқа енгізу жөніндегі мақсатты іс-әрекеттер тізбегін қамтитындығынан көрінеді.

9) Жоғары мектептегі студенттердің инновациялық оқыту технологияларды меңгеру деңгейлері мен олардың білім сапасының негізгі көрсеткіштері анықталды.

10) Студенттер бойында инновациялық оқыту технологияларын игерудің әдістері мен пәндік сабақтар жүргізілді. Тәжірибелік-эксперимент арқылы инновациялық оқыту технологияларын студенттер қай дәрежеде меңгергенін тексеруден өткізу жүзеге асырылды; алынған нәтижелер эксперименттік топтардағы студенттердің білім сапасының көтерілгенін көрсетті.

Алынған зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, жоғары оқу орындарындағы инновациялық білім беру үрдістерін басқаруды кәсіби қалыптастыру іс-әрекеттерінің

орындалуына тікелей педагогикалық-ұйымдастыру жұмыстарының мына шарттары ұсынылды:

- студентке инновациялық технологияларды ендірудің қажеттілігін ұғындыруы;
- студенттің бойына инновацияларды жүзеге асыруға қажетті білім мен қабілеттің сіңдіруі;
- инновациялық іс-әрекетке қатысушыларды жаңалық жасауға және өзгерістер енгізуге ынталандыруы;
- жоғары оқу орнының педагогикалық үрдісіне қалыптастыруға инновациялық технологиялар мен әдістерді ендірудің қажеттілігін ұғындыру;
- оқытушының инновациялық технологияны игеруі;
- инновациялық технологиялардың оқыту материалдарының мазмұнына сәйкестігі;
- инновациялық технологияны пайдаланудың әдіс-тәсілін оқытушының меңгеруі;
- инновациялық технологияны пайдаланудың әдіс-тәсілін студенттің меңгеруі;
- инновациялық білім беру үдерістері жұмыс істейтін оқу және білім беру ортасының ғылыми әрі оқу-әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз етілуі;
- жаңалықтарды сәтті игеруге қажетті барлық ресурстарды дайындауы;
- оқу материалдарының көлемін және пәндік дайындықтың қысқартылған мерзімін ескере отырып, оқыту әдістері мен түрлерінің ең оңтайлы үйлесімділігін талдауы;

Зерттеуіміздің ғылыми болжамы тәжірибелік-эксперименттік жұмыс барысында дәлелденді және жүргізілген зерттеу жұмысымыздың мақсаты мен міндеттеріне сәйкес нәтижелер алынды. Әйтсе де, жүргізілген зерттеу өте күрделі де, көп салалы мәселе болғандықтан, оның барлық бағыттарын бір зерттеудің аясында жеткілікті дәрежеде қамтып шығу мүмкін емес. Біздің жүргізген жұмысымыз осы аса күрделі процестің бір қырын ғана ашып көрсетеді. Жоғары мектептегі білім беру үрдісінде оқытудың инновациялық технологияларын жан-жақты зерттеуді қажет ететін өзекті мәселе екендігін айту орынды.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.А. Мемлекет басшысының «Болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы модернизациялау» атты бағдарламалық мақаласы, Астана, 2017 жылғы 12 сәуір.
2. Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік». 2017 жылғы 31 қаңтар.
3. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность». Послание Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева народу Казахстана «Казахстанский путь-2050: единая цель, единые интересы, единое будущее». -Астана, 2017. -31 января
4. «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму» атты Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы» Астана, 2015 жылғы 30 қараша.
5. Шильдебаева Л.К., Махаматдинова Ж.Б. Коммерциализация новых технологий путем обеспечения качества обучения в региональных учебных заведениях. Материалы республиканской научно-практической конференции “Современные проблемы психолого-педагогического образования в республике Казахстан”. - Алматы, 2014. - 31 января. – С.55-56.
6. Стратегия привлечения инвестиций в Кызылординскую область (Региональное представительство АО «НК «Kazakh invest» по Кызылординской области). <http://www.investkz.com/journals/93.html>
7. Афанасьева Н.В., Шильдебаева Л.К. Совершенствование процесса обучения региональных инновационных специалистов. «Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің Хабаршысы» Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал №2.- 2016, 132-138 б.б.
8. Зубова Л.В., Шильдебаева Л.К. Значение инновационных структур для внедрения научных исследований. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің Хабаршысы» Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал, №2 (49) .- 2017, 67-70 б.б.

ЖАҢАРТЫЛҒАН МАЗМҰНДА БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ БІЛІМНІҢ ҚҰНДЫЛЫҚТЫ БАҒДАРЫ

Р.Т.ИГЕНБАЕВА, педагогика ғылымдарының кандидаты,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Ш.М.МЕКЕБАЕВА, М.С.ОМАРОВА, Б.Қ.ОСПАНОВА, мұғалімдер, №271 қазақ орта мектебі, Қазақстан Республикасы

Аңдатпа

Мақала білімге құндылық бағдар мәселесін қарастыруға арналған. «Білімге құндылық бағдар» ұғымы «құндылық», «құндылық бағдар» ұғымдарына негізделетіндігі анықталған.

Оқушылардың өміртіршілік әрекетіндегі жалпы бағдары болып табылатын, олардың маңызды құндылықтар жүйесі жөніндегі жеке немесе топтық түсініктерін сипаттайтын «құндылық» ұғымының «құндылықты бағдар» ұғымымен байланысы айшықталған.

Қазақстандық педагогиканың алдында әлемдік озық тәжірибе негізінде ең алдымен мектептегі білім берудің мазмұнын түбегейлі жаңарту міндеті тұр. Білім беру адам іс-әрекетінің стратегиялық маңызды саласы, елдің экономикалық өсуі мен бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін құнды ресурсы болып табылады. Отандық педагогика жаңартылған білім беру мазмұнына көшу арқылы білім сапасын арттыруды көздеп отырса, оның ортасында оқушылардың функционалды сауаттылығын арттыру, өзіндік ізденіс дағдысын дамыту, яғни, «білімпаз адамнан» «шығармашылық тұрғыда ойлай алатын, өздігінше әрекет етіп, дамытын «адам» тәрбиелеуді жүзеге асыру тұр.

Мектепте білім беру жүйесінде жалпыәлемдік тұжырымдамалардың негізгі бағыты білім берудің дәстүрлі репродуктивті әдісінен жаңа конструктивті құзыреттілікті әдіске көшу болып табылады. Осыған орай білімге жаңартылған білім беру мазмұнына қарай оқушылардың білімге деген құндылық бағдарын қалыптастыру маңызды болып саналады.

Кілт сөздер: құндылықтар, құндылық бағдарлар, жаңартылған білім беру мазмұны

Аннотация

Статья посвящена рассмотрению проблемы ценностного отношения учащихся к знаниям. Подчеркивается, что содержание термина «ценностное отношение к образованию» опирается на такие понятия, как «ценность», «ценностные ориентации», «отношение» и «ценностное отношение». Чтобы определить, что же является ценностным отношением, проанализировано их содержание.

Раскрывается связь понятия «ценность» с понятием «ценностные ориентации», которые отражают индивидуальные или групповые представления о системе значимых ценностей, определяющих наиболее общие ориентиры жизнедеятельности детей. Перед казахстанской педагогикой стоит задача кардинального обновления, в первую очередь содержания школьного образования на основе передового мирового педагогического опыта. Образование выступает стратегически важной сферой человеческой деятельности, важнейшим ресурсом страны, который обеспечивает ее экономический рост и конкурентоспособность. Отечественная педагогика ставит перед собой цель повышать качество образования за счет перехода на новое содержание школьного образования, в центре которого - развитие функциональной грамотности школьников, навыков самостоятельного поиска, то есть осуществить переход от «человека знающего» к «человеку, способному творчески мыслить, действовать, саморазвиваться». Основным направлением общемировых тенденций в системе школьного образования стал переход от традиционного репродуктивного метода обучения к новой конструктивной компетентностной модели образования. В этой связи проблема формирования ценностного отношения к знаниям, особенно в условиях обновленного содержания образования является значимым.

Ключевые слова: ценность, ценностные ориентации к знаниям, обновленное содержание образования

Annotation

The article is devoted to the problem of value attitude of students to knowledge. It is emphasized that the content of the term "value attitude to education" is based on such concepts as "value", "value orientation", "attitude" and "value attitude". To determine what is a value relation, analyzed their content

The article reveals the connection of the notion "value" with the notion "value orientations", which reflect individual or group ideas about the system of significant values that determine the most General guidelines of children's activity. The Kazakh pedagogic task is a fundamental upgrade in the first place the content of school education based on best international teaching practices. Education is a strategically important sphere of human activity, the most important resource of the country, which ensures its economic growth and competitiveness. Domestic pedagogics aims to improve the quality of education through the transition to a new content of school education, in the center of which - the development of functional literacy of schoolchildren, skills of independent search, that is, to make the transition from "a person who knows" to "a person who is able to think creatively, act, self-develop." The main direction of global trends in the system

Keywords: value, value orientations to knowledge, updated content of education

Жаңартылған мазмұнда білім беру жағдайында заманауи педагогтардың алдында тұрған басты мақсат - оқушыларды білімді, бәсекелестік қабілеті бар, дербес, шығармашыл, кез-келген жағдаятта өзін-өзі жүзеге асыра алатын, үйлесімді дамыған жеке тұлға ретінде қалыптастыру. Осыған орай еліміздің әлемдік білім кеңістігіне бағдар алуының басты негізі – 12 жылдық білім беруге көшу мәселесі көкейкесті тақырыпқа айналууда. Жаңа білім парадигмасы балаға оқу қызметінің субъектісі ретінде қарап, шығармашылық қызығушылықтары негізінде білімге құндылық бағдарын қалыптастыра отырып, танымдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруды және жан-жақты дамыған, шығармашыл жеке тұлғасын дамытуды көздейді.

Құндылық - бұл объектінің жағымды және жағымсыз жақтарын білдіретін философиялық-социологиялық ұғым. Құндылық заттың, объектінің адам үшін маңызын айқындайды. Құндылық ол қарым-қатынас, қоғамдық деңгейдегі құбылыс, ол қоғам мәдениеті мен жеке тұлғаның рухани байлығы, қоғамның жеке тұлғамен қарым-қатынасы [1]. Педагогикалық құндылықты жеке тұлғаның дамуына, оның рухани қалыптасуындағы оқыту мен тәрбиеге байланысты қарастырамыз. Педагогикалық құндылыққа мыналарды да жатқызуға болады: оқушыны оқыту мен тәрбиелеудегі мақсат пен қорытындының идеялы; білім, білік, дағдылар, оқу -тәрбие процесінде мақсатқа жетудің негізі; еңбектегі, адамгершіліктегі, саясаттағы тәрбиенің жеке басындағы қасиеті; дүниетаным мен сендіру жеке тұлғаның мінез-құлқы.

Оқушының білімге құндылықпен қарауының қалыптасуы, оның тұлғалық бағыттылығының қалыптасу барысын, білім алуға дайын екендігін, білімді қажетсінуі мен оған қызығушылығының бірлігін сипаттайды. Осымен байланысты білімді оқушы тұлғасының таңдап көңіл бөлуін сипаттайтын психологиялық-педагогикалық түсінік ретінде білімге деген құндылық қатынастың мазмұнына талдау жасау қажет.

Білім құндылығы білімнің оқушыға объективтік қатынасының субъективтік көрінісі болып табылады. Яғни, білімге деген қажеттілік - оқушының білімге объективтік қатынасының субъективтік көрінісі. Қазіргі кездегі ақпарат алмасудағы, сондай-ақ, оқыту процесіндегі жаңа технологиялар, оқытудың жаңа әдіс, тәсілдері, құралдары – осының бәрі адамның білім алуға деген құштарлығының, танымдық қажеттіліктерінің деңгейін білдіреді.

Егер, өткен уақыттарда таным процесін біз «білім беру», «оқыту», «үйрету» деп түсінсек, бүгінгі уақытта бұл түсініктерді «білім алу/игеру», «оқу», «үйрену» деп өзгерту керек [2, 34 б.].

Осы кезге дейін дәстүрлі білім беруде «Мен айтып берсем – білім алушы түсінеді» деген дидактикалық ұстаным басты негізгі ұстаным боп келді. Біз сабақта талдағанда мұғалім білімінің тереңдігіне, оны кәсіби шебер жеткізе білу қабілетіне, көрнекілікті көркем бейнелі түрде пайдалана білетіндігіне ерекше мән беріп келдік. Қазір ерекше назар субъект-

субъектілі қарым-қатынасқа, оқушының өзіндік жетілуіне барынша жағдай жасауға аударылады.

Білім беру тек сабақты ұйымдастыруды ғана емес, білім алушының белсенді іс-әрекетін талап етеді. Сондықтан педагог сабақта білімге құндылық бағдарды қалыптастыруда тиімді әдіс-тәсілдерді дұрыс таңдай білу қажеттігін ескере отырып, қолданылатын әдіс-тәсілдердің сараланған жіктелімі ұсынылды.

Біз зерттеу барысында білімге құндылық бағдарды қалыптастыруға бағытталған төмендегідей әдістерді ұсындық:

1. Үлгі бойынша елестету. Олар: типтік тұрғыдағы тапсырмаларды, мысалдарды шешу, үлгілер бойынша түрлі жаттығуларды орындау, мәтіндегі дайын жауаптарды табу т.б.

2. Қайта құру-өзгеру, түрлену. Мұнда білім алушылар бұрынғы жұмысты қайта жасайды, түрлендіреді, жинақтайды, бұрын меңгерген білімдерін, шеберлігін тапсырманы орындауға жұмсайды, осы арқылы пәнішілік және пәнаралық байланыс орнығады.

3. Эвристикалық, тапқырлық. Білім алушылардың ойлау қабілеті педагог қалыптастырған мәселенің шешімін табуға бағытталады. Нәтижеде, білім алушылар іздену және зерттеушілік тәжірибесін жинақтайды, шығармашылық элементін меңгереді.

4. Өздігінше орындалатын зерттеушілік-шығармашылық жұмыс. Бұл жұмыс барысында білім алушы оқиғаның басқа жақтарын ашуды үйренеді, оқиғаға байланысты өзінің жеке көзқарасын айтады, тапсырманы жан-жақты талдау жасау барысында баға беруді үйренеді; тәжірибелі-эксперименттік жұмыстың әдісі мен тақырыбына өздігінше талдау жасайды, берілген жағдаятқа байланысты проблеманы жүйелеуді және алдын ала көре білуді үйренеді, жаңа проблемалардың шешімін таба біледі, оларды шешудің ықтимал жоспарларын ұсынады, оны шешудің нақты жоспарын талдап, жасайды. Жоғарыда ұсынылған әдіс-тәсілдің түрлері оқу үдерісі барысында тақырыптың мақсатына орай аралас түрде қолданылды.

Зерттеушілік тәсіл	Зерттеушілік тәсілді қолдану жеке тұлғаның интеллектуалдық дамуына, өзіндік білім алу дағдыларын, белсенді танымдық іс-әрекетін қалыптастыруға мүмкіндік береді
Жүйелі-әрекеттік тәсіл	Жүйелі-әрекеттік тәсіл курстың тарауларын жеке-жеке емес, өзара байланыста оқуды ұсынады.
Құндылықтарға бағытталған тәсіл	Оқытудағы құндылықтарға бағытталған тәсіл – ол оқу әрекетін белгілі бір құндылықтар тұрғысынан ұйымдастыру және жүзеге асыру, нәтижелерге қол жеткізу және пайдаланудың тәсілі. Құндылыққа бағытталған оқу процесі білім алушының бойында тұлғалық құндылықтар жүйесін қалыптастырады.
Саралап оқыту тәсілі	Күрделілігімен, оқу-танымдық қызығушылықтарымен, мұғалім тарапынан көмек сипатымен ерекшеленетін сараланған тапсырмаларды қолдану - сараланған оқу іс-әрекеттерін ұйымдастырудың шарты болып табылады.
Құзыреттілік тәсіл	Құзыреттілік тәсілінің басты міндеті білім алушылардың бастамашылдығы мен өз бетінше жұмыс істей алатынын көрсетуге деген ынтасы болып табылады.
Коммуникативтік тәсіл	Ақпаратты тарату мен жариялау, екі немесе одан да көп адамдар өзара сөйлесім процесіне түскенде білім, білік және дағдымен алмасу
Жүйелі-әрекеттік тәсіл	Жүйелі-әрекеттік тәсіл курстың тарауларын жеке-жеке емес, өзара байланыста оқуды ұсынады
Интегративтік тәсіл	Интегративтік оқыту тәсілі білім алушылардың сөздік қорын кеңейтуге, коммуникативтік біліктіліктерін дамытуға, эстетикалық талғамдарын дамытуға, көркемөнер туындыларын түсіну және бағалауға мүмкіндік береді
Ойын арқылы оқыту	Ұжымдық іс-әрекет түрлерін ұйымдастыруға бағытталған ойын тәсілдері арқылы білім алушылар басқа шағын топ мүшелерінің пікірін сыйлауды, соңғы нәтиже мен өзіндік іс-әрекетін жобалай алуды, мақсатқа жету әдістерін анықтауды үйренеді
Жобалау тәсілі	Жобалау әдісінің элементтерін қолдану арқылы білім алушылар алға қойған проблеманы шешудің өзіндік жолдарын іздеп табады
Ақпараттық-коммуникациялық	Білім алушылар АКТ бойынша дағдыларын ақпаратты табу, құру, мәліметтермен, идеялармен алмаса отырып, кең спектрлі жабдықтар мен қосымшаларды пайдалану арқылы бірлесіп өзінің жұмысын бағалайды және жетілдіреді
Кейс-стади	Кейс-стади - бұл нақты оқиға мен жағдаятты талдауға арналған іскерлік ойын
Дамыта оқыту	Мақсаты білім алушының күнделікті өмірге тәуелсіз, сонымен қатар ақиқатты іздей отырып, өзіндік білім алуға қол жеткізуі
Модульдік оқыту	Оқу ақпаратын блокты – модуль негізінде беру арқылы оқу процесін ұйымдастыру тәсілі
Проблемалық оқыту	Проблемалық оқыту логикалық тәсілдер жүйесін немесе жекелеген шығармашылық іс-әрекеттерін, жаңа жағдаятта білімін шығармашылықпен қолдану біліктілігін қалыптастыруға мүмкіндік береді
Дербес оқыту тәсілі	Дербес оқытуды тиімді пайдаланғанда әрбір білім алушының белсенді оқу әрекеті қамтамасыз етіледі

Экспериментке қатысушыларға білімнің құндылық сипатын ранжирлік бағалау бойынша орналастыру тапсырылды. Төменде білімнің қоғамдағы құндылық маңызын тұлғалық және әлеуметтік сала бойынша бағалау нәтижесі көрсетілген.

Кесте 2 - Білімнің қоғамдағы құндылық маңызын тұлғалық және әлеуметтік сала бойынша ранжирлеу нәтижесі

Білімнің құндылық маңызы	Қатысушылар саны	%	Ранжирлеу
Тұлғалық сала бойынша			
Өзіне деген сенімділік	98	24, 4	13
Қиын жағдайларда шешім таба білу	102	25, 4	12
Қарым-қатынасқа түсе білу, жақсы достар табу	143	40, 5	8
Өзін-өзі жүзеге асыру, өмірдегі табыс	118	70, 6	3
Тұлғалық даму, өмірде өз орнын табу мүмкіндігі	145	76, 6	2
Қойған мақсатқа жету, қоғамға және өзіне пайдасын тигізу	108	69, 7	4
Жан-жақты дамыған үйлесімді тұлға ретінде қалыптасу	132	45, 7	7
Өзіндік жетілу, табиғи нышандарды дамыту	121	30, 2	9
Пайдасы тиетін білім, білік, дағдыларды кеңейту	132	87, 6	1
Кәсіби анықталу	112	27, 9	11
Тәрбиелілік, әдет, тәртіп, адамгершілік нормаларды түзету	113	28, 1	10
Рухани байлықты толықтыру, дүниетанымды кеңейту	150	64, 7	5
Ғылымды тану, қоршаған ортаны тану, табиғат құбылыстарын түсіну	148	49, 3	6
Әлеуметтік сала			
Әлеуметтік статус, білім арқылы әлеуметтік тәжірибеге кірігу	148	41, 8	6
Өзгелердің сыйлауы, қоғамдық мәнділік	138	59, 2	2
Жұмыс: айлық, мәртебе, конкурстан өту мүмкіндігі	141	62, 4	1
Мансап, қанағатты өмір	120	42, 3	5
Болашаққа сенім	119	47, 0	3
Өмірді жақсарту мүмкіндігі	148	46, 5	4
Еліміздің әлеуметтік деңгейін жақсарту	147	36, 6	7

Бұл зерттеуден байқағанымыздай, жоғары сынып оқушыларының білімге құндылық ретінде бағдарлануы олардың тұлға ретінде толыққанды қалыптасуының көрсеткіші болып отыр.

Өткізілген сабақтарда білім алушылардың өзіндік жұмыстар негізіндегі білімдері мен түсініктері, ұғымдары, оларды қажетті жерде қолдана, пайдалана білу дағдылары бақыланды. Білім алушылардың оқытылатын пәндер бойынша танымдық деңгейі, білімі, түсініктері тексерілді. Олар өздігінен оқу іс-әрекетінде берілген тақырыпқа аса қызығушылық көрсетпейді, сондықтан оқушылардың шығармашылық әрекетін арттыратын өзіндік тапсырмалардың жүйесінің қажеттілігі айқындалды. Өзіндік тапсырмаларды тек қана сабақта ғана емес, сабақтан тыс оқушы әрекетінде, яғни үй тапсырмаларында, олардың шығармашылық әрекетін арттыратындай етіп ұйымдастырылмайтынына көз жеткізілді.

Оқушылардың білім деңгейін, белгілі бір тапсырма түріне немесе белгілі бір іс-әрекеттерге байланысты ұғымдары мен түсініктерінің көлемін айқындау үшін сауалнама жүргізіліп, білім алушылардан алынған сұрақ-жауап тапсырмаларының қорытындысы шығарылды.

Сауалнамаға қайтарған жауаптарды қорытындылағанда, білім алушылардың сабақты бекітуге арналған тапсырмаларды орындауға ынта-ықыласпен қарайтындықтарын, сонымен

қатар, кейбір тапсырмаларда өз нәтижелерін түсіндіруде қиналатындықтары және ойларын жүйелі жеткізудегі енжарлығы байқалды.

Педагог әрбір сабақты ұйымдастыруда білім алушылардың шығармашылықпен орындауына мүмкіндік туғызатындай жағдай жасауы тиіс екендігі белгілі. Ол үшін педагогтың өзі әрбір сабаққа үлкен ізденіспен, шығармашылықпен дайындалып, оқытудың инновациялық әдістері мен технологияларын сабақта тиімді пайдаланудың жолдарын қарастырады.

Педагогика ғылымының даму және қалыптасу тарихына көз салсақ, қазақ педагогикасында да ізгілікті сипатта білім және тәрбие беру мәселелері ерте уақыттан бастап-ақ зерттеу нысанасына айналғанын байқаймыз. Жас ұрпақтың тәлім-тәрбие жүйесіндегі ізгіліктік тәрбие мәселесі оқу-тәрбие мазмұнын гуманитарландыру арқылы жүзеге асырылатындығы, елімізде XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, қазақ ағартушыларының еңбектерінде атап көрсетілген болатын. Онда адамгершілік тәрбиесінің ізгіліктік компоненттерінің жас ұрпақтың гуманистік көзқарасын қалыптастыру әлеуетінің жоғары екендігін және қазіргі уақытта Қазақстанда көптеген педагог-ғалымдардың оқу-тәрбие процесін гуманитарландыруда адамгершілік тәрбиесінің теориялық базасын күшейтумен айналысып жатқандығына ерекше назар аударылған еді. Бұл зерттеулерде болашақ педагог мамандардың құндылық бағдарды қалыптастыруда еліміздегі құндылық бағдарды қалыптастыру теориясы мен мазмұнының дамуына жан-жақты талдау жасамай нәтижеге қол жеткізу мүмкіндігі төмен деп саналғаны айқындалды [3, 85 б.]. Осы тұрғыда құндылық бағдарды қалыптастыру адамгершілік тәрбиесінің нәтижелі көрсеткіші ретінде қабылдануы тиістігі, тек адамгершілік тәрбиесінің теориялық және эмпирикалық мазмұнын талдау, қорытындылау арқылы құндылық бағдардың құрылымдық мазмұнын айқындау мүмкін болады деп саналады.

Педагогикалық процесті ұйымдастырудың тиімділігі оқыту процесінің екі жақтылығының қызметтік қатынасы мен тұлғаны қалыптастыру әрекеттерін басқару стиліне байланысты. Құндылық бағдардың мақсат-міндеттерінің бұрмаланбауы педагогикалық өзара әрекеттесудің дұрыс қойылуына тікелей қатысты. Сондықтан бүгінгі күні педагогика ғылымында құндылық бағдар метақағида - жеке тұлғаның дамуына бағытталған құндылық бағдарды қалыптастырудың теориялық және практикалық мазмұнын анықтауда тәрбие процесінің тұтастық принципі мен әрбір халықтың ұлттық-рухани құндылықтар мазмұнына бағдарлануы күн тәртібіне қойылуы дұрыс деп санаймыз [4].

Қазіргі уақытта түрлі тәрбие жүйелері арқылы қазақ этнопедагогикасындағы ізгілікті ойларға негізделген оқу мекемелерінің тәрбиелік потенциалдарын күшейту, қазақ этнопедагогикасындағы ұлттық, рухани құндылықтар туралы білімдік мазмұнын анықтау, халық педагогикасының рухани-ізгіліктік құндылықтарын тұтас қабылдау; адам бойындағы ізгі қасиеттерді құрметтеу және дұрыс бағалай білу; ұлттық құндылықтардың жалпы адамзаттық құндылықтармен үйлесімділігін сақтау, ұлттық мәдениет пен гуманистік тәрбиенің үйлесімділігін қамтамасыз ету басты міндеттері болып табылады [5, 12 б.].

Бүгінгі қоғам алдында тұрған ең жауапты міндет - тәуелсіз мемлекетіміздің болашағы - жас ұрпаққа заман талабына сай сапалы білім беру. Адам бойында белгілі бір құндылықтар болмаса, олардың орнын ешқандай терең білім толтыра алмайды. Сондықтан құндылыққа бағдарланған білім берудің маңызы зор. Білім берудегі құндылық бағдар – сезім мен ақыл-ойға тең дәрежеде сүйену керек. Осы тепе-теңдіктің болмауынан білім жүйесінде сыңар жақты педагогикалық көзқарастар орын алып келгені белгілі.

Біз құрып жатқан қоғамның ең жоғарғы құндылығы адам үшін, соның игілігі үшін жасалып жатырғандығын ескерсек, оқушының өз өмір жолын таңдай білу қабілетін дамытуда оқушылардың өмірлік ұстанымын, адам өміріндегі ең жоғарғы құндылық екенін санаға сіңіруде құндылық-тәрбиенің маңызы зор.

Әдебиеттер:

1. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. -Алматы, 2003.

2. Жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар мен педагогтердің жаңашыл тәсілдері негізінде тәрбие жүйесін жаңарту жолдары. Әдістемелік құрал. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. - 2013. – 64 б.

3. Сыздықбаева Ғ. Отандық білімді жаңғырту - баршаға ортақ іс // Егемен Қазақстан. - 2016. - 10 маусым. - 8 бет.

4. Еркеғалиева Ж. А. Білім берудің мазмұнын жаңарту жағдайындағы белсенді оқытудың әдіс-тәсілдері // Педагогика мәселелері. - 2016. - №1. - 4-8 бет.

5. 2016-2017 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы // Қазақстан тарихы. - 2016. - №9. - 3-19 бет.

ГРНТИ 14.25.07.

СПЕЦИФИКА МУЗЫКАЛЬНОГО ВОООБРАЖЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ

Р.Т.ИГЕНБАЕВА, кандидат педагогических наук, и.о.профессора,

Е.А.АБДРАХМАНОВ, профессор-консультант,

Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата
Республика Казахстан

Аннотация

В статье раскрыта специфика художественного, в том числе музыкального воображения школьников. Подчеркивается, что воображение выступает в качестве генератора музыкальных образов и что музыкальные модели складываются в воображение при опоре на слуховое восприятие, чувство ритма, появляющиеся в результате воздействия звуковых соотношений действительности. Музыкальный образ рассматривается как специфическое представление определенных сторон действительности. Рассмотрена специфичность музыкальной информации, которая приводит к углублению знаний воспринимающего человека, что в свою очередь, развивает его способность к сопереживанию.

Ключевые слова: специфика музыкального воображения, музыкальный образ, музыкальное творчество, эмпатия.

Андатпа

Мақалада көркемдік, соның ішінде музыкалық қиялдың ерекшеліктері қарастырылған. Қиял музыкалық бейнелердің генераторы екендігі, музыкалық үлгілер адамның есту қабілетіне, ырғақты сезінуіне сүйенгенде құрастырылатындығы аталып өткен. Музыкалық бейненің қоршаған шынайы ортаның белгілі бір жақтарының көрінісі ретіндегі ерекшелігі сипатталған. Музыканы қабылдаушы тұлғаның білім деңгейін тереңдетуге әкеліп соғатын музыкалық ақпараттың эмпатияға деген қабілетін дамытатын ерекшелігі қарастырылған.

Кілт сөздер: музыкалық қиял ерекшелігі, музыкалық бейне, музыкалық шығармашылық, эмпатия.

Annotation

The article reveals the specificity of the artistic, including the musical imagination of schoolchildren. It is emphasized that the imagination acts as a generator of musical images, that the musical models are formed in the imagination by relying on the auditory perception, the sense of rhythm. The musical image is seen as a specific representation of certain aspects of the reality. The specificity of musical information that leads to a deepening of the knowledge of the perceiving person is considered, which, in turn, develops its ability to empathize

Keywords: specificity of musical imagination, musical image, musical creativity, empathy.

Музыкальное воображение в педагогике, психологии и музыкознании рассматривалось в разных аспектах. И все же, необходимо подчеркнуть, что теоретическая

его основа недостаточно изучена и практически основательно не разработаны возможные механизмы его развития.

Основу научно-педагогического изучения музыкального воображения заложили теоретико-экспериментальные исследования в области музыкальной педагогики посвящены развитию у детей музыкально-слуховых представлений, как особого вида воображения.

Рассматривая воображение композитора И.В.Живоглядова подчеркивает, что музыкальные модели складываются в воображение при опоре на слуховое восприятие, чувство ритма, появляющиеся в результате воздействия звуковых соотношений действительности. Звук «очеловечивается» композитором, приобретает эстетическое значение. Воображение композитора исследуется в работе Г.С.Гаспарян. Автор утверждает, что музыкальное воображение широкое, но конкретное понятие, включающее в себя процесс отбора внеслуковых психических содержаний, их трансформирование в музыкальных образов элементов. Г.С.Гаспарян отмечает, что процесс взаимодействия различных уровней оперирован музыкальными образами происходит под влиянием уже освоенной композитором системы музыкального мышления [1].

По мнению Ю.А.Цагарелли, музыкальное воображение выступает в качестве генератора музыкальных образов, которые делятся на сукцессивные и симультанные, сукцессивные образы, по мнению автора, идеальная модель представленного музыкального звучания, разворачиваемая в сознании музыканта. А симультанный образ – зрительное выражение музыкального содержания. На определенных этапах работы над музыкальным произведением возникает их единство [2].

В настоящее время в музыкознании и музыкальной педагогике много говорится о необходимости «доинструментального музыкального воображения учащихся. В исследовании С.М.Аскеровой подчеркивается, что важность музыкального воображения заключается в том, что она способствует созданию того или иного образа в сознании учащегося еще до исполнения музыкального произведения. Задачей подготовительного этапа следует считать целенаправленное развитие не только музыкального слуха, но и всех видов творческого воображения, включающего в себя и музыкально-слуховые, и двигательные, и зрительные представления. Существенным в этом процессе является включение детей на занятиях подготовительного периода в разнообразные виды художественной деятельности – чтение и сочинение стихов, рисование, инсценирование песен, игры-драматизации.

Согласно точке зрения В.Г.Ражникова, «воображение окрашивает нотный текст особым значением. Когда ноты не являются для нас самоцелью, когда необходимо проникнуть в подтекст узнать что же там «за нотами», тогда перед нами развернутся некоторые «события». Это и есть работа воображения, где под «событиями» понимается и реальные сюжеты и картины, и краски, которые возникают в воображении [3].

Анализ литературы позволил сделать вывод, что музыкальное воображение личности младшего школьника – сложный процесс восприятия, анализа, синтеза и обобщений явлений окружающей действительности и создание качественно нового на основе музыкально-слуховых, зрительно-двигательных представлений и личного опыта с помощью музыкально-выразительных средств, используемых в различной музыкальной деятельности.

Мы придерживаемся мнения, что в основе музыкального воображения лежит музыкальный образ (хотим обратить внимание на этимологию слово «воображение» - (вообразить что-либо – значит предать чему-то образ), механизм протекания которого осуществляется преимущественно на подсознательном уровне, как процесс преобразования внешних воздействий и предыдущего музыкального опыта. В нашем исследовании музыкальный образ рассматривается как специфическое представление определенных сторон действительности. Учитывая, что музыка тесно и непосредственно связано с чувственным познанием, при изучении природы музыкального воображения, на наш взгляд,

следует отталкиваться от действительности как источника его содержания. В связи с этим музыкальный образ, его анализа нужно рассматривать как продукт чувственного отражением.

Самыми простейшими образами, рождаемыми окружающей жизнью выступают ощущения. Они отражают отдельные свойства предметов. Комплекс ощущений образует более сложный, целостный образ – образ восприятия, который в свою очередь, является элементом содержания уже более высокой формы отражения.

Основной особенностью образа является предметность, состоящая в том, что образ отражает определенный предмет, определенное явление, с их свойствами и признаками. Несмотря на то, что адекватность образа по отношению к отражаемому предмету носит несколько относительный характер, его содержание в основном зависит от развития нервной системы человека, от его психического склада, прошлого опыта, интересов и многих других факторов. Отсюда следует, что образ должен содержать и некоторые субъективные компоненты.

Основными, наиболее тесно связанными с чувственно-образной сферой человека элементами является эмоции. Характер эмоций всегда связан с содержанием информации, они характеризуют не только внутреннее состояние человека, но и отражают внешний мир. В этом отношении они выступают информацией. В связи с этим возникают необходимость объяснения некоторой конкретности, касающейся состава эмоционального компонента психического образа.

Изучение эмоциональных компонентов образа представляется важным для исследования специфики музыкальной деятельности. Не достаточная ясность вопроса о содержании и механизмах воздействия музыкального образа, в первую очередь, объясняется сложностью проблемы. Поэтому необходимо рассмотрение некоторых психологических аспектах этого явления.

Продукты музыкального творчества проходят сложный и многоступенчатый путь преобразования: от всякого рода жизненных впечатлений до особым образом организованных по высоте и времени звуковых последовательностей. Являясь важным средством общения, музыка отражает человеческое переживание, события жизни, картины природы и другие явления объективной действительности. Каков же характер элементов содержания музыки? По своей природе музыка является искусством преимущественно выразительным. Раскрывая специфику музыки Б.М.Теплов подчеркивал, что содержание эмоций, выражаемых с помощью музыкальных средств трудно поддается вербализации. В этом заключается одна из самых специфических особенностей музыки.

Указывая на бесконечное многообразие человеческих чувств, Б.М.Теплов подчеркивал наличие в них неисчислимого множества качественных оттенков. Говоря о связи между мыслями и эмоциями он отмечал, что через выражение различных эмоциональных состояний музыка раскрывает человеческий духовный мир, который в известной степени отражает реальную действительность.

Рассматривая познавательную роль музыки, следует обратить внимание на способность, которая заключается в том, что воспринимая содержательную музыку, человек получает специфическую информацию об одном важном аспекте жизни, а именно о людях и их переживаниях. Такую информацию, передаваемую не в словах, а через непосредственное переживание, может дать только музыка. Специфичность музыкальной информации приводят к углублению знаний воспринимающего человека, что в свою очередь, развивает его способность к сопереживанию.

Таким образом, можно резюмировать, что музыка отражает действительность через выражение различных эмоциональных переживаний, которые, в свою очередь, являются отражением определенных сторон материального мира. Вот почему формирование музыкального воспитания у детей требует определенного комплекса способностей, среди которых главную роль играет творческое воображение, так как оно представляет собой произвольное оперирование элементами ряда музыкальных явлений и анализ, синтез отдельных сторон окружающей действительности.

Особо значимым для нашего исследования является тот факт, что воображение органически связано с образом, ибо корнем его является образ. В современной психологии и педагогике отмечено, что сущностью образа является единство общего и частного (особенного), объективного и субъективного, содержания и формы. Образ служит сплавом и средством передачи мыслей и чувств, воспроизводя жизнь, концентрируя идейно-художественную информацию вокруг положения, события, лица он несет эмоционально в своем существе элементы познания и оценки действительности.

В настоящем исследовании мы предлагаем педагогическую модель развития художественного воображения младших школьников как формы отражения окружающей жизни в процессе осуществления активной собственной художественно-творческой деятельности учащихся. Модель включает в себе следующие компоненты:

- создание на занятиях ситуаций, способствующих возникновению у детей эмоционального отношения к окружающей среде, которые выражены в содержании музыкальных произведений;
- непосредственное переживание и осмысление эмоционального содержания музыкальных произведений;
- пробуждение и усиление интереса детей к явлениям окружающей действительности в процессе различной музыкальной, в том числе собственной активной художественно-творческой деятельности.

Необходимость разработки модели объясняется тем, что педагогическая проблема эффективного формирования опыта и отношения школьников к окружающему их миру посредством развития воображения, к сожалению, изучена далеко не полностью. Поэтому следует уделить особое внимание выработке умения младших школьников воспринимать, сопереживать и оценивать различные по характеру музыкальные произведения, передающие многообразие человеческой жизни и окружающей действительности; развития их художественной практики, которые порождают эстетическое отношение к миру, расширяет и углубляет опыт эстетических переживаний, благодаря которым, в свою очередь, развивается художественное воображение учащихся.

Исследование природы воображения показало, что для него характерно умение видеть предмет «глазами другого человека», «уметь принимать близко к сердцу» интерес другого человека, его запросы к действительности, его потребность, то есть способность идентифицироваться «с другими», а также, и это, пожалуй, самое главное, «видеть вещи глазами другого человека, с его точки зрения, не превращаясь реально в этого другого» [4, с.54]. Таким образом, между воображением и эмпатией возникает определенная связь.

В современной психологии эмпатия определяется по-разному: как способность проникать в психику другого, понимать его эмоциональное состояние и эффективные ориентации в форме сопереживания, как чувственного познания через проекцию и идентификацию, как аффективная связь с другим, переживание состояния отдельного другого или даже целой группы. В результате наиболее принятое определение эмпатии заключается в способности понимать психическое состояние других людей и сопереживания им. Центральным моментом эмпатии является идентификация с «другим». Идентификация – процесс, в ходе и в результате которого индивид сознательно или бессознательно отождествляет себя с другими людьми на основе существующей между ними эмоциональной связи, действуя так, как если бы он был тем лицом, с которым данная связь существует.

«Человек с развитым воображением..., - писал Э.В.Ильенков, - «видит» вещь глазами других людей (в том числе и людей угасших поколений) «сразу», интегрально непосредственно», то есть воображение позволяет видеть вещь с точки зрения другого человека, а это значит, что человек сумеет «принимать близко к сердцу интерес другого человека, его потребности» [5, с.78].

В музыкальной педагогике эмпатия рассматривается в форме «эмоциональной отзывчивости на музыку». Это объясняется тем, что основные закономерности возникновения эмоционального отклика, сопереживания и сочувствия в человеческом

отношении и в процессе художественного и музыкального восприятия, в целом совпадают. Чрезвычайно важным представляется вывод Ю.А.Цагарелли о том, что эмоциональная отзывчивость относится в блок восприятия музыки и тем самым автор включает эту способность в необходимые для творческого восприятия компоненты, наряду с мышлением и воображением.

Воображение позволяет человеку «проигрывать» различные варианты ситуаций, значимых для него, в том числе самых невероятных. Но воображение не только оперирует этими, уже сложившимися образами, но на основе этих исходных форм создает, формирует новые, которые позволяют мгновенно организовать разнородную неупряченную информацию в целостные содержательные образы. По отношению к ним эти образы обладают свойством предвосхищения. При этом воображение не ограничивается восстановлением структуры объекта, но зачастую идет на разрешение последней, на создание новой структуры образа в соответствии с задачами субъекта.

В структуре научного познания творческое воображение имеет целый ряд форм. Во-первых, форму догадки, позволяющей связать и достроить разрозненные элементы опыта целостную картину, во-вторых, соучастия, вхождения в ситуацию, без которого невозможно научное творчество, постановка проблемы предполагает необходимость перехода от наблюдения и накопленных фактов к их осмыслению; поставить проблему – значит увидеть совокупность фактов в целом тогда, когда целое логическое не дано; это скорее можно определить как предчувствие целого, которое дается на основе соучастия, в-третьих, эффективного удивления, включение ученого в проблемную ситуацию связано с эмоциональной активностью; ее первым «пиком» является «предварительная эмоция» эстетической реакции, в которой можно выделить три источника ее формирования: объективный – основанный на знании предмета исследования вызванным обычным его поведением; формальный – имеющей место в математике, логике, музыке и т.д., когда эффективное удивление возникает в результате столкновений различных областей с помощью воображения.

Литература:

1. Петрушин Г. Музыкальная психология. – М.: Владос, 2002 г.
2. Цагарелли Ю.А. Надежность музыканта-исполнителя в концертном выступлении: психология музыкального исполнительства // Музыкальная психология и психотерапия. - 2011. - № 5. - С. 73-98.
3. Ражников В.Г. Музыка и воображение: психология музыкального восприятия // Музыкальная психология и психотерапия. - 2011. - № 5. - С. 64-72.
4. Петрушин Г. Музыкальная психология. – М.: Владос, 2002 г.
5. Ильенков Э.В. Три принципа новой педагогики в музыкальном обучении / А. Шопенгауэр. - С.177-180.

ҚҰРЫЛЫС КӘСІПОРНЫНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН БАҒАЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

М.А.ЕЛПАНОВА, экономика ғылымдарының кандидаты,
Ә.Б.ӘБДАЗИЕВ, магистрант

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы

Андатпа

Мақалада құрылыс кәсіпорнының бәсекеге қабілеттігін бағалау әдістері мен көрсеткіштері қарастырылған. Себебі, қазіргі таңда әртүрлі нысанның бәсекеге қабілеттілігін бағалау мәселесі бойынша қабылданған халықаралық құжаттары кәсіпорындардағы техникалық, экономикалық, кадрлық және әлеуметтік саясат бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етуге толық деңгейде бағытталып қарастырылмаған. Осы тұрғыда таза бәсекелестік шарттарынан әлдеқайда нарықтық жағдайда, сонымен қатар, бәсекелестері туралы толық емес ақпараттар жағдайында қызмет етіп жатқан құрылыс кәсіпорнына арналған, бәсекеге қабілеттілікті бағалаудың интегралдық үлгілерін қабылдаудың теориялық және практикалық мәселелерінің салмақтылығын атап көрсету керек. Осыған байланысты құрылыс кәсіпорнының бәсекеге қабілеттілік деңгейін ғылыми тұрғыдан негіздеп, бағалау үшін оны статистика мен динамикада әртүрлі әдістермен қарастыруды ұсынамыз. Кәсіпорынның қызметінің дұрыс деңгейде дамуы, нәтижелі болуы кешенді аймақтық саясатқа байланысты. Осыған байланысты мақалада құрылыс компаниясының саясаты және қызметін реттеу жолдары көрсетілген. Құрылыс кәсіпорнының қызметін жандандыру бойынша жүзеге асырылатын шаралар қарастырылған.

Кілт сөздер: құрылыс, кәсіпорын, бәсекеге қабілеттік, нарық, әдістер, саясат, шаралар

Аннотация

В статье рассматриваются методы и показатели конкурентоспособности строительной компании. Поскольку в настоящее время международные документы по оценке конкурентоспособности различных объектов не полностью рассматривают вопросы оценки конкурентоспособности в технической, экономической, кадровой и социальной политике предприятий, в этой связи необходимо отметить серьезность теоретических и практических вопросов принятия интегральных моделей оценки конкурентоспособности строительной компании, которая работает в более рыночной среде, чем в условиях чистой конкуренции и в условиях неполной информации о своих конкурентах. В этой связи для научно обоснованного обоснования и оценки, мы предлагаем по-разному оценивать уровень конкурентоспособности строительной компании в статистике и динамике. Надлежащее развитие бизнеса компании и ее эффективность зависят от комплексной региональной политики. В статье приводятся рекомендации по построению политики строительства компании. Предусмотрены меры по улучшению деятельности строительной компании.

Ключевые слова: строительство, предприятие, конкурентоспособность, рынок, методы, политика, мероприятия

Annotation

In the article are considered methods and indicators of competitiveness of the construction company. Since at present international documents on assessing the competitiveness of various facilities do not fully address the assessment of competitiveness in the technical, economic, personnel and social policies of enterprises, in this regard, it is necessary to note the seriousness of the theoretical and practical issues of adopting integral models for assessing the competitiveness of a construction company that operates in more market environment than in the conditions of pure competition and in the conditions of incomplete information about their competitor. In this regard, for a scientifically based justification and assessment, we propose to differently assess the level of competitiveness of a construction company in statistics and dynamics. The proper development of the company's business and its effectiveness depend on an integrated regional policy. The article provides recommendations for building the company's construction policy. Measures are envisaged to improve the activities of the construction company.

Keywords: building, enterprise, competitiveness, market, methods, policy, events.

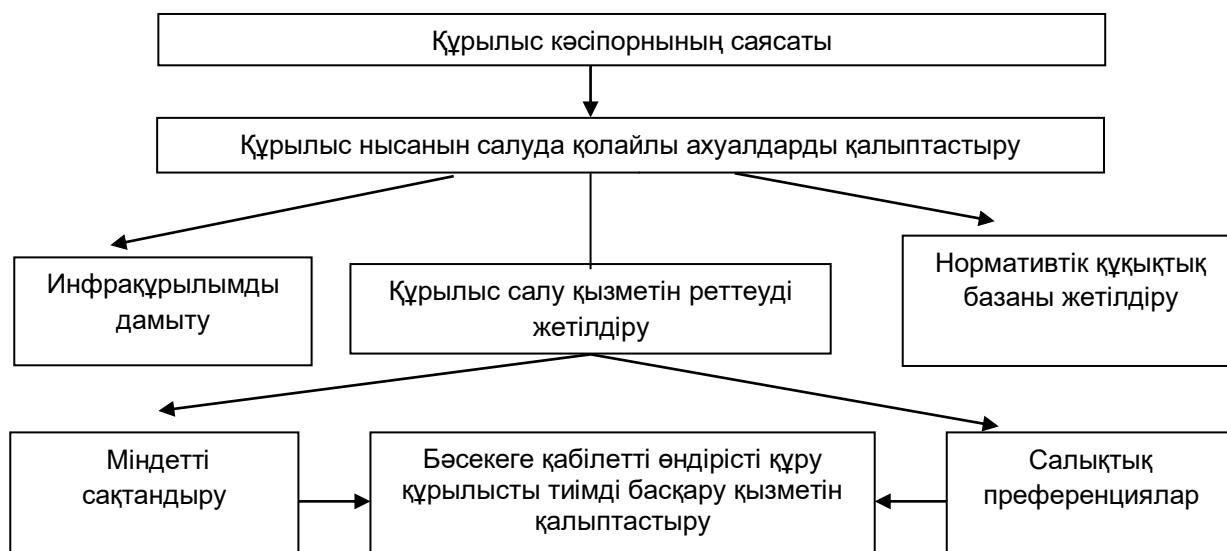
Қазіргі күні кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін бағалаудың жалпыға ортақ қабылданған әдістемесі жоқ. Нақты нысанның бәсекеге қабілеттілігін бағалаудың спецификалық ұстанымдары нақты бір жағдайда, оның қаншалықты күрделілігіне, нысанның ерекшелігі мен маңыздылығына байланысты қалыптасады.

Жалпы алғанда нысанның бәсекеге қабілеттілігін бағалау өте күрделі болып табылады: біріншіден, бәсекеге қабілеттілік өз астарында нысанның өмір сүру кезеңінің барлық сатылары бойынша барлық персоналдың жұмысының сапасы мен ресурс сыйымдылығының көрсеткіштерін түгелдей қамтиды; екіншіден, қазіргі күні әртүрлі нысанның бәсекеге қабілеттілігін бағалау мәселесі бойынша қабылданған халықаралық құжаттар жоқ; үшіншіден, кәсіпорындардағы техникалық, экономикалық, кадрлық және әлеуметтік саясат бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етуге бағытталмаған [1].

Осы тұрғыда таза бәсекелестік шарттарынан әлдеқайда алыс нарықтық жағдайда, сонымен қатар, бәсекелестері туралы толық емес ақпараттар жағдайында қызмет етіп жатқан құрылыс кәсіпорнына арналған бәсекеге қабілеттілікті бағалаудың интегралдық үлгілерін қабылдаудың теориялық және практикалық мәселелерінің салмақтылығын атап көрсету керек. Осыған байланысты құрылыс кәсіпорнының бәсекеге қабілеттілік деңгейін ғылыми тұрғыдан негіздеп, бағалау үшін оны статистика мен динамикада әртүрлі әдістермен қарастырамыз.

Статистикада ол бағаланатын компоненттердің салмақтылығына байланысты эксперттік бағалар негізінде анықталады. Динамикалық әдіс өндірістің ресурс сыйымдылық көрсеткіштерін бағалауға және қазіргі уақытта бұрынғы көрсеткіштер негізінде болашақтағы жағдайларды болжауға негізделген. Бағалау үдерісінің күрделілігін ескере отырып, алдымен компания әлеуетінің жекелеген көрсеткіштерін және оның бәсекеге қабілеттілігін бағалау үшін жекелеген жүйе компоненттерінің бәсекеге қабілеттілігін анықтап, содан соң динамикалық әдіс негізінде ұйымның бәсекеге қабілеттілігінің негізгі кешенді бағалауын жүзеге асырамыз. Құрылыс саласында негізгі стратегиялық факторлар ретінде келесілерді белгілейді: бай табиғи ресурстарға қолжетімділік, құрылыс ресурстары; жобалардың табыстылығы мен өтелуі; басқа нарықтарынан гөрі жоғары табыс нормасы; өзіндік бәсекелестікті көтеру мүмкіншілігі [2].

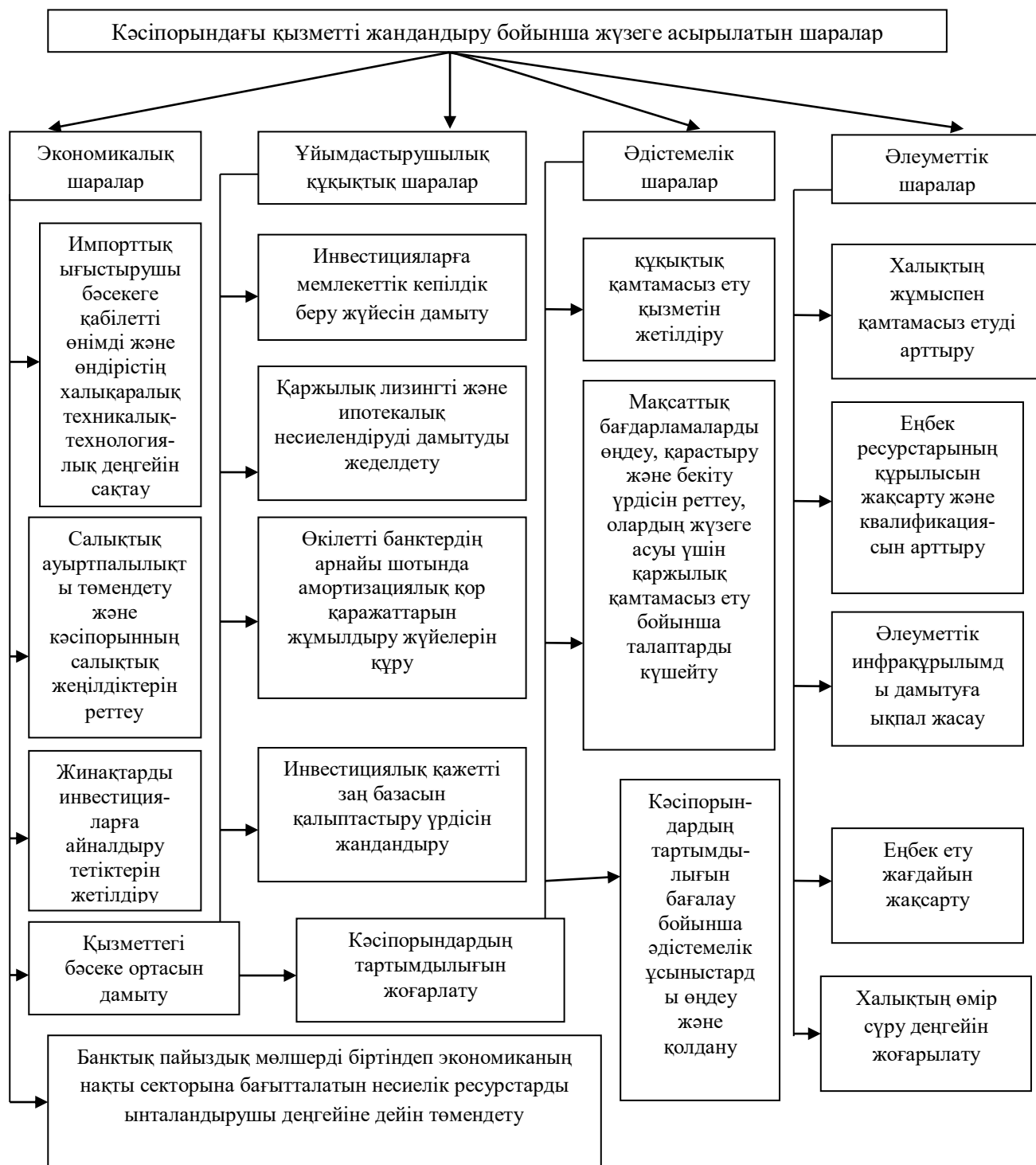
Кәсіпорынның қызметінің дұрыс деңгейде дамуы, нәтижелі болуы кешенді аймақтық саясатқа байланысты. Құрылыс компаниясында саясатты және қызметті реттеуді жетілдіру жолдарын келесідей түрде көрсетуге болады (сурет 1).

Сурет 1- Құрылыс кәсіпорнында қолайлы ортаны қалыптастырудағы саясат үлгісі

Құрылыс кәсіпорнында қызметті реттеуді жетілдіруде кәсіпорынның саясаты үлкен маңызға ие.

Саясаттың бірінші бағыты - құрылыс нысанын салу бойынша инвестицияларды тартудың қолайлы жағдайын қалыптастыруы қажет. Яғни мұндағы: біріншіден, құрылыстың инфрақұрылымын дамыту; екіншіден, мемлекеттік кепілдік қорын құру; үшіншіден, нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру; төртіншіден, тікелей инвесторларын ынталандыру. Екінші бағыты – құрылыс жүргізуде инвестициялық қызметті реттеудің келесідей жолдарын жетілдіру: қаржылық қолдау; инвестициялық салықтық преференциялар ұсыну; мемлекеттік гранттар беру қажет.

Сурет 2- Құрылыс кәсіпорнының қызметін жетілдіру шаралары

Осы аталған бағыттарды дұрыс жүзеге асыра отырып, бәсекеге қабілетті өндірісті құру үшін құрылыста инвестицияларды тиімді басқару қызметін қалыптастыруға болады.

Кәсіпорынның дамуының ұзақ мерзімді кезеңдегі негізгі мақсаты, капитал сыйымды өндірісті ынталандыратындай етіп, кәсіпорынның экономикасын қайта құру болуы тиіс. Бұл жағдайда капиталды дамытудың негізі инновациялық қызмет болуы қажет, яғни жаңа интеллектуалдық жетістіктерді пайдалану арқылы жаңа болжанған ғылыми-техникалық ресурстар негізінде өндірістер құру.

Бүгінгі таңда құрылыс қызметін жандандыру қажет. Бұл үшін келесідей экономикалық, ұйымдастырушылық-құқықтық, әдістемелік және әлеуметтік сипаттағы шаралар жиынтығын жүзеге асыруды ұсынып отырмыз (сурет 2).

Құрылыс нысандарының экономикалық тиімділігін бағалау барлық шығындар (ресурстар) және олардың нәтижелерінің айырмасымен (тиімділік) анықталады. Шығындар деңгейі, нәтижелер және тиімділік мөлшері арасында құрылыс нысандарын салу үдерісінде зерттеулердің әрбір сатысында, жетілген нәтижелердің жобалау мен іске енгізілуінде үздіксіз байланыстың бар екендігін атап өту керек [3].

Шығындар тиімділігін анықтауда, жобалық шешімдердің әрбір нұсқасы сандық параметрлерді сипаттайтын техника-экономикалық көрсеткіштер жүйесімен анықталу қажет. Олар: жоба мақсаттары (құрылыстық, әлеуметтік, экономикалық); жобалық шешімнің бағаланатын нұсқасы негізінде ұйымдастырылатын қызмет нәтижелері (алдыңғы нұсқалармен салыстырғандағы); жобаны іске асыруға байланысты шығындар; есептік жағдайда қойылған мақсатқа жетуге бағытталған ресурстар; жобалау аймағында орналасқан нысандардың қаржылық-пайдаланушылық шығындары – жылдық табыстар, таза табыс, жоспарлы дотация; құрылыстың, ғимараттарды пайдаланудың, аймақты көркейтуіне әсер етуші болжамды жұмыс режимінің әлеуметтік-экономикалық тиімділігі [4].

Техника-экономикалық көрсеткіштер жүйесі келесі талаптарға сәйкес болу қажет:

- жүйе көрсеткіштері жобалау мен болжаудың тиісті тәжірибесінде қабылданған көрсеткіштермен, оларды іс-жүзіндегі бағалар жүйесі мен нормативтердің негізінде анықтауға болатын, байланыста болу керек;

- барлық көрсеткіштер аумақтың, ғимарт пен үймереттің 1 м² қатынасында болу керек.

Техника-экономикалық көрсеткіштер мен сипаттамалар құрамына кіретін [5]:

- аумаққа, жалпы құрылысқа, бөлек ғимараттарға және функционалдық орындарға көлемдік-жоспарлы көрсеткіштер;

- құрылыстың сметалық құны мен қайта құрастырудың жалпы және бөлек ғимараттар түрлеріне, құрылыс-монтаждық жұмыстарға, жабдықтарға, аумақты игеру мен көгалдандыру шығындарын бөлуімен;

- пайдалану (ағынды) шығындар жалпы және бөлек баптар бойынша;

- құрылысқа, қайта құрастыруға жалпы және бөлек еңбек шығындары.

Сонымен, қазіргі кезеңде кәсіпорын өзінің артықшылықтарын ескере отырып, яғни көрсетілген қызметтердің жоғары сапасы, кілт серіктестермен тұрақты ынтамақтастықта болу сияқты күшті жақтары келесі мүмкіндіктерді іске асыру әлеуетін бар екендігін білдіреді: тапсырыс берушілер алдында кәсіпорынның имиджінің жоғарлауы, серіктестермен ұзақмерзімді қатынастарда болу, жаңа қызмет түрлерінің дамуы; көрсетілген қызметтердің жоғары сапасы және құрылыс саласында кәсіпорынның ұзақ мерзім жұмыс жасауы бәсекелестіктің күшею қауіпін және құрылыс қызметтеріне сұранысты төмендетеді; кәсіпорын тұрақты имиджді құруға бағытталған, кәсіпорынды нарықта танымалы болуын нығайтатын, әрбір жұмыскердің жұмысының тиімділігін арттыратын тиімді маркетингтік саясатқа мұқтаж. Бұл кәсіпорындағы нарық үлесі мен құрылыс қызметтеріне сұранысты ұлғайтудың бар мүмкіндіктерін пайдалану үшін қажет.

Жалпы құрылыс саласы өсуінің бірнеше катализаторын белгілеуге болады: кең көлемді банктік және қорлық қаржыландырумен қатар экономиканың және ҚР ЖІӨ негізгі

көрсеткіштерінің өсуі; азаматтық құрылыста, мұнайгаз және тау-кен өнеркәсібі салаларындағы жобаларды мемлекеттік қолдау, әлеуметтік инфрақұрылымда көлемді бюджеттік қаржыландырумен жәрдемдесу; тікелей шетел және жеке инвестициялардың құйылуы үшін сұраныстың артуы және салынған құралдардың айналымдылығының азаюы мен қайтарымдылығы арқылы құрылыс саласының тартымдылығын жақсарту; тиімді инновациялық жобаларды қолдану арқылы өндірістік қуаттарды жаңарту мақсатында құрылыс материалдары және құрылыс индустриясы кәсіпорындарына жағдай жасау және ынталандыруды қамтамасыз ету.

Әдебиеттер:

1. Сабден О. Конкурентоспособная экономика и инновации: Монография. / О. Сабден.- Алматы, 2009.
2. Степанов И.С. Экономика строительства: учебник. – М.: Юрайт-Издат, -2006. – 620 б.
3. Акимов В.В., Макарова Т.Н. Экономика отрасли строительство. М: НИМБ,- 2005. – 305 б.
4. Голов Р.С., Балдин К.В., Передеряев И.И., Рукосуев А.В. Инвестиционное проектирование. Учебник. Изд-во: Дашков И К₀. М.: - 2013. – 340 б.
5. Амалиев Т.О Многомерности подходов и оценке состояния строительного комплекса. // Экономика строительства,- 2000, №2.

FTAMP 06.81.19

МҰНАЙ ТАСЫМАЛДАУ КОМПАНИЯСЫНЫҢ ТӘУЕКЕЛДЕРІН БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІ

М.А.ЕЛПАНОВА, экономика ғылымдарының кандидаты,
Ж.М.ТУРГАНБАЕВА, магистрант

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қазақстан Республикасы

Аңдатпа

Мұнай тасымалдау компаниясының өндірістік қызметін жүзеге асыру түрлі тәуекелдермен қатар жүреді, оларды іске асыру компания үшін елеулі салдарларға әкелуі мүмкін. Тәуекелдерді тиімді басқару үшін компанияда тәуекелдерді басқару үдерісін қалыптастыру және өндірістік қызмет барысында туындайтын қолайсыз оқиғалардың уақтылы алдын алу және елеуге мүмкіндік жасау қажет. Мұнайды тасымалдау компанияның тәуекелдерін басқару жүйесі топтық тәуекелдерді басқару жүйесінен және ішкі бақылау жүйесінен тұрады. Топтық тәуекелдерді басқару жүйесінің мақсаты – компанияның стратегиялық және операциялық мақсаттарына жетуге теріс әсер ете алатын әлеуетті тәуекел оқиғалардың іске асырылу ықтималдығы мен салдарларын уақтылы сәйкестендіру, бағалау, мониторинг және азайту болып табылады. Тәуекелдерді сәйкестендіру мен бағалау нәтижелері бойынша компанияның түйінді тәуекелдерінің тізбесі қалыптастырылды, олар компанияның Стратегиялық дамуы шеңберінде анықталған жаңа стратегиялық мақсаттарға тиісті үлгіде жетуге әсер ете алады. Мұнайды тасымалдау компания ықпалдасқан менеджмент жүйесін қолдау және жетілдіру мақсатында іс-шараларды кең түрде жүзеге асырған.

Кілт сөздер: мұнайды тасымалдау, компания, тәуекелдер, топтық тәуекелдерді басқару жүйесі, ішкі бақылау жүйесі, ықпалдасқан менеджмент жүйесі

Аннотация

Осуществление производственной деятельности нефтетранспортной компании сопряжено с различными рисками, реализация которых может привести к существенным для компании последствиям. В целях эффективного управления такими рисками в компании необходимо выстроить процесс по управлению рисками, который позволяет своевременно предупреждать и реагировать на возникающие неблагоприятные события в процессе производственной деятельности. Система управления рисками нефтетранспортной компании объединяет в себе корпоративную систему управления рисками и систему внутреннего контроля. Целями корпоративной системы управления

рисками является своевременная идентификация, оценка, мониторинг и снижение вероятности реализации и последствий потенциальных рисков событий, которые могут негативно повлиять на достижение стратегических и операционных целей компании. По результатам идентификации и оценки рисков был сформирован перечень ключевых рисков компании, которые могут повлиять на успешное достижение новых стратегических целей, определенных в рамках Стратегии развития. В целях поддержания и совершенствования интегрированной системы менеджмента нефтетранспортной компании были также реализованы соответствующие мероприятия.

Ключевые слова: транспортировка нефти, компания, риски, корпоративная система управления рисками, система внутреннего контроля, интегрированная система менеджмента.

Annotation

The implementation of production activities of the oil transport company entails various risks, the implementation of which can lead to significant consequences for the company. In order to effectively manage such risks in the company, it is necessary to build a risk management process that allows timely warning and response to unfavorable events in the production process. The risk management system of the oil transportation company combines a corporate risk management system and an internal control system. The objectives of the corporate risk management system are the timely identification, assessment, monitoring and reduction of the likelihood of the implementation and consequences of potential risk events that may adversely affect the achievement of the strategic and operational objectives of the company. Based on the results of identification and risk assessment, a list of the company's key risks that could affect the successful achievement of new strategic goals identified in the framework of the Development Strategy was formed. In order to maintain and improve the integrated management system of the oil transportation company, corresponding measures were also implemented.

Keywords: oil transportation, company, risks, corporate risk management system, internal control system, integrated management system.

Мұнай тасымалдау компаниясының өндірістік қызметін жүзеге асыру түрлі тәуекелдермен қатар жүреді, оларды іске асыру компания үшін елеулі салдарларға әкелуі мүмкін. Осындай тәуекелдерді тиімді басқару үшін компанияда тәуекелдерді басқару үдерісі қалыптастырылу қажет, себебі олар өндірістік қызмет барысында туындайтын қолайсыз оқиғалардың уақтылы алдын алу және елеуге мүмкіндік береді [1].

Мұнай тасымалдау компаниясының тәуекелдерін басқару жүйесі топтық тәуекелдерді басқару жүйесін және ішкі бақылау жүйесін қамтиды.

Топтық тәуекелдерді басқару жүйесін мақсаты – компанияның стратегиялық және операциялық мақсаттарына жетуге теріс әсер ете алатын әлеуетті тәуекел оқиғалардың іске асырылу ықтималдығы мен салдарларын уақтылы сәйкестендіру, бағалау, мониторинг және азайту болып табылады (сурет 1).

Сурет 1-Компанияның топтық тәуекелдерді басқару жүйесінің ұйымдық құрылымы

Мұнай тасымалдау компаниясының Директорлар кеңесі үш жылға арналған тәуекелдерді басқару бағдарламасын, сондай-ақ жыл сайынғы тәуекелдерді басқару іс-шараларының жоспарын бекітеді, онда алдын алу әсер ету іс-шараларына (тәуекел-факторларға әсер ету) және түзетуші әсер етулерге (салдарларға әсер ету) арналған іс-шаралар сипаттамаларынан, жауапты жұмыскерлер мен іс-шаралардың іске асырылу мерзімдері туралы ақпараттан тұрады.

Компанияның түйінді тәуекелдерін басқару бойынша қажетті және стратегиялық операциялық шешімдерді компанияда басшылығы бекітілген тәуекел-талап шеңберінде топтық тәуекелдерді басқару жүйесінің жұмыс нәтижелеріне негізделіп қабылдайды. Тәуекел-талап тәуекелді тұтудың меншікті деңгейін сипаттайды, оның шеңберінде компания қойылған стратегиялық мақсаттарға жете алады [2].

Мұнай тасымалдау компаниясы қызмет жүргізудің тәуекелге бейімделген мәдениетін дамытуға ұмтылады. Тәуекелдерді басқару бойынша жауапты бөлімше тәуекелдерді сәйкестендіру мен бағалау үдерісіне қатысатын атқарымдық бөлімшелерге тұрақты әдістемелік қолдау көрсетеді, сондай-ақ тараптық ұйымдарды қатыстырып және ішкі күштермен тәуекелдерді басқару саласында жиі топтық семинарлар өткізуді ұйымдастырады [3]. Жұмысқа қабылдау кезінде барлық жұмыскер топтық тәуекелдерді басқару жүйесі мен ішкі бақылау жүйесі жұмыс істеу қағидаттарымен танысу бойынша стандартты рәсімдерден өтеді.

Тәуекелдерді басқару жүйесі мен ішкі бақылау жүйесін жетілдіруді дамыту мақсатында жылы мынадай іс-шаралар іске асырылды:

- компанияның орталық аппаратының бизнес-үдерістерінің жіктеуіші жаңартылды;
- компанияның орталық таппаратының түйінді бизнес-үдерістері бойынша блок-схемалар мен тәуекелдер, бақылау матрицалары әзірленіп, бекітілді;
- компанияның Батыс және Шығыс филиалдары, басқару аппараттарының түйінді бизнес-үдерістері бойынша блок-схемалар мен тәуекелдер, бақылау матрицалары әзірленіп, бекітілді.

Топтық тәуекелдерді басқару жүйесін әрі қарай жетілдіру шеңберінде мұнай тасымалдау компаниясы тәуекелдерді басқару жүйесі бойынша әдістемелік құжаттарды жаңартуды жоспарлап отыр, ол тәуекелдерді басқарудың жоғары стандарттарын қолдануды, оның ішінде жоғары деңгейден бастап желілік деңгейге (мұнай тасымалдау компаниясының өндірістік бөлімшелері) дейін өндірістік және өндірістік емес тәуекелдерді басқарудың тіке үдерісін енгізу мен жұмыс істетуді қарастыратын болады.

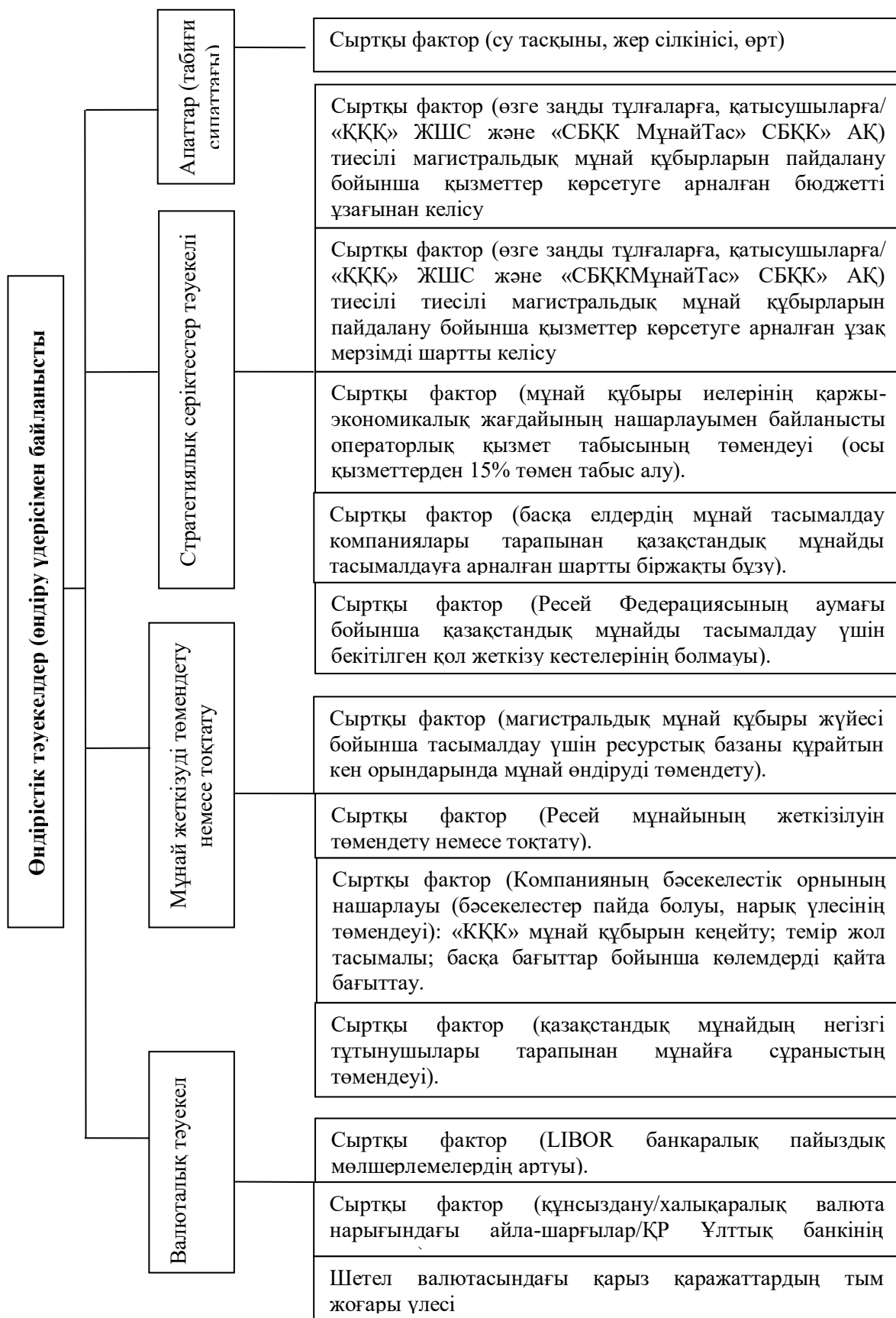
Тәуекелдерді сәйкестендіру мен бағалау нәтижелері бойынша компанияның түйінді тәуекелдерінің тізбесі қалыптастырылды, олар компанияның Стратегиялық дамуы шеңберінде анықталған жаңа стратегиялық мақсаттарға тиісті үлгіде жетуге әсер ете алады.

Мұнай тасымалдау компаниясының тәуекелдер түрлері: а) өндірістік тәуекелдер - өндіру үдерісімен байланысты тәуекелдер және өндірістік емес тәуекелдер - өндірістік емес бизнес-үдерістермен байланысты тәуекелдер (сурет 2); б) сыртқы орта - компания аз басқаратын/басқармайтын сыртқы тәуекелдер (сурет 3).

Тәуекелдерді басқару мұнай тасымалдау компаниясының ықпалдасқан менеджмент жүйесі бөлінбес бөлшегі болып табылады. 2004 жылдан бері мұнайды тасымалдау компания ISO 9001, ISO 14001, OHSAS 18001 және ISO 50001 төрт халықаралық стандарттарына негізделетін ықпалдасқан менеджмент жүйесі жыл сайынғы сертификаттауды енгізеді, дамытады және өткізеді [4]. Мұнай тасымалдау компаниясының ықпалдасқан менеджмент жүйесі ISO 9001, ISO 14001, OHSAS 18001 және ISO 50001 халықаралық стандарттары талаптарына сәйкес болу керек.

Сурет 2 - Өндірістік тәуекелдер және өндірістік емес тәуекелдер түрлері мен олардың тәуекел-факторлары

Сурет 3- Сыртқы орта - компания аз басқаратын/басқармайтын сыртқы тәуекелдер түрлері және олардың тәуекел-факторлары

SGS (Societe Generale de Surveillance SA) Халықаралық сертификаттау органы аталған аудит қорытындысы бойынша мұнайды тасымалдау компанияның ықпалдасқан менеджмент жүйесі аталған халықаралық стандарттар талаптарына сәйкестігін растады. SGS аудиторлары мұнайды тасымалдау компанияның сапа менеджменті жүйесінің және экологиялық менеджмент жүйесінің қазіргі уақыттың өзінде стандарттардың жаңа нұсқаларының талаптарына жауап беретіндігіне байланысты, көшуі 2018 жылға жоспарланған ISO 9001:2015 және ISO 14001:2015 стандарттарының жаңа нұсқалары бойынша «ҚазТрансОйл» АҚ мерзімінен бұрын сертификаттау туралы шешім қабылдады. SGS аудиторларымен жұмыс барысында барлық тексерілген бөлімшеде қызметшілер біліктілігінің, жұмысқа қатыстырылуы мен хабардарлығының жоғары деңгейі, тәуекелдерді және ықпалдасқан менеджмент жүйесі, энергия менеджменті қызметтері мамандарының жоғары біліктілігі аталды.

Сонымен, мұнай тасымалдау компаниясы ықпалдасқан менеджмент жүйесін қолдау және жетілдіру мақсатында есепті кезеңде мынадай іс-шараларды іске асырды:

- басшылық тарапынан ықпалдасқан менеджмент жүйесін талдау ұйымдастырылды, онда жыл ішіндегі ықпалдасқан менеджмент жүйесі жұмысы бойынша талдамалық есеп берілді және ықпалдасқан менеджмент жүйесін жақсарту бойынша шешімдер қабылданды;

- компания жұмыскерлерінің ықпалдасқан менеджмент жүйесі бойынша хабардарлығын арттыру мақсатында Компанияның барлық құрылымдық бөлімшесінде өз күштерімен ықпалдасқан менеджмент жүйесі бойынша нұсқаулықтар мен ішкі оқулар өткізілді;

- ISO 9001; ISO 14001; OHSAS 18001, ISO 50001 стандарттарының талаптарын түсіндіру бойынша компанияның жоғары басшылығы үшін семинар ұйымдастырып, өткізілді;

- компанияның барлық құрылымдық бөлімшесінде ықпалдасқан менеджмент жүйесі аудит бағдарламасына сәйкес ықпалдасқан менеджмент жүйесі ішкі аудиті өткізілді, оның нәтижелері бойынша түзету әрекеттері, сондай-ақ ықпалдасқан менеджмент жүйесін жақсарту бойынша іс-шаралар ұйымдастырылды;

- ықпалдасқан менеджмент жүйесі саласында мақсаттар бекітілді және компанияның жіктеуіштері мен бизнес-үдерістерінің тізбесі жаңартылды.

Әдебиеттер:

1. Балдин К. В. Антикризисное управление: макро- и микроуровень: Учебное пособие/К.В.Балдин. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2007. – 316 с.
2. Чернова Г.В., Кудрявцев А.А. Управление рисками: учебное пособие.- М.: Проспект, 2008.- 160с.
3. Аманиязова Г.Д.. Экономика нефтедобывающих предприятий.- Алматы,- 2011.
4. Огвоздин В.Ю. Управление качеством. Основы теории и практики [Текст]: Учебное пособие / В.Ю. Огвоздин.- 6-е изд., перераб. и доп.- Москва: Дело и сервис", 2009.

ПРОБЛЕМЫ ОПТИМИЗАЦИИ ЗАПАСОВ МАТЕРИАЛЬНЫХ РЕСУРСОВ ПРЕДПРИЯТИЯ

Л.А.КАЗБЕКОВА, кандидат экономических наук,
А.М.ШИЛЬМАНОВА, кандидат экономических наук,
Г.А.КДЫРБАЕВА, магистрант

Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Республика Казахстан

Аннотация

В статье рассматриваются актуальность проблемы оптимизации запасов материальных ресурсов предприятия и эффективного управления ими, которая обусловлена тем, что состояние запасов оказывает определяющее влияние на конкурентоспособность предприятия, его финансовое состояние и финансовые результаты. Обеспечение высокого уровня качества продукции и надежности ее поставок потребителям, невозможно без создания оптимальной величины запаса готовой продукции, а также запасов сырья, материалов, полуфабрикатов, продукции незавершенного производства и других ресурсов, необходимых для непрерывного и ритмичного функционирования производственного процесса. Также рассмотрены три группы методов и их особенности при определении норм товарных запасов. Текущие запасы обеспечивают непрерывность снабжения производственного процесса между двумя поставками, а также организаций торговли и потребителей. Подготовительные запасы (или запасы буферные) выделяются из производственных запасов при необходимости дополнительной их подготовки перед использованием в производстве. Гарантийные запасы (или запасы страховые) предназначены для непрерывного снабжения потребителя в случае непредвиденных обстоятельств: отклонения в периодичности и в величине партий поставок от запланированных, изменения интенсивности потребления, задержки поставок в пути. В отличие от текущих запасов размер гарантийных запасов - величина постоянная. Таким образом, определив минимальное количество материальных ресурсов, которое должно постоянно находиться на складе, менеджерам предприятия необходимо перейти к разработке системы контроля, за состоянием запасов.

Ключевые слова: предприятие, конкурентоспособность, запасы, финансовое состояние, финансовые результаты, готовая продукция, производственный процесс, материальные ресурсы

Андатпа

Мақалада кәсіпорынның материалдық ресурстарын тиімді басқару, компанияның бәсекеге қабілеттілігіне, оның қаржылық жағдайы мен қаржылық нәтижелеріне шешуші ететін материалдық ресурстардың қорларын оңтайландыру мәселесінің өзектілігін талқылайды. Өнімнің сапасының жоғары деңгейін және оны тұтынушыларға жеткізудің сенімділігін қамтамасыз ету дайын өнімнің оңтайлы қорын, сондай-ақ шикізат, материалдарды, жартылай фабрикаттарды, өндіріс барысында және өндірістік үдерістің үздіксіз және ырғақты жұмыс істеуі үшін қажетті басқа да ресурстарсыз мүмкін емес. Сондай-ақ, тауарлардың қорларының нормаларын анықтаудағы үш әдіс және олардың ерекшеліктері қарастырылады. Ағымдағы қорлар екі жеткізілім, сондай-ақ сауда және тұтынушы ұйымдар арасындағы өндіріс үдерісінің үздіксіздігін қамтамасыз етеді. Дайындық қорлары (немесе буферлік қорлар) өндірістік қорлардан, қажет болған жағдайда, өндіріске дейін қосымша дайындықтан бөлінеді. Кепілдендірілген резервтер (немесе сақтандыру резервтері) күтпеген жағдайлар болған кезде тұтынушының үздіксіз жеткізілуіне арналған: жоспарланғаннан, партияның тұтыну қарқынын өзгерткеннен, жөнелтімдерді кешіктіруден кезең-кезеңімен және санынан ауытқулар. Ағымдағы резервтерден айырмашылығы кепілдік мөлшері тұрақты. Осылайша, тұрақты түрде болуы керек материалдық ресурстардың ең аз мөлшерін анықтап, кәсіпорын басшылары қордың жай-күйіне мониторинг жүргізу жүйесін дамытуға көшуі керек.

Кілт сөздер: кәсіпорын, бәсекеге қабілеттілік, резервтер, қаржылық жағдай, қаржылық нәтижелер, дайын өнім, өндірістік үдеріс, материалдық ресурстар.

Annotation

The article discusses the topicality of the problem of optimizing the reserves of material resources of an enterprise and effectively managing them, which is due to the fact that the state of the reserves has a determining influence on the enterprise's competitiveness, financial condition and financial results. Ensuring a high level of product quality and reliability of its supply to consumers is impossible without the creation of an optimal stock of finished products, as well as stocks of raw materials, materials, semi-finished products, work in progress and other resources necessary for the continuous and rhythmic operation of the production process. Also considered are three groups of methods and their peculiarities in determining the norms of commodity stocks. Current stocks ensure the continuity of supply of the production process between the two deliveries, as well as trade and consumer organizations. Preparatory stocks (or buffer stocks) are allocated from production stocks, if necessary, additional preparation before use in production. Guaranteed reserves (or insurance reserves) are intended for the continuous supply of the consumer in the event of unforeseen circumstances: deviations in the periodicity and in the quantity of consignments from planned, changes in the intensity of consumption, delays in deliveries along the way. Unlike current reserves, the size of the guarantee is constant. Thus, having determined the minimum amount of material resources, which should be constantly in stock, managers of the enterprise need to move to the development of a system for monitoring the state of stocks.

Keywords: enterprise, competitiveness, reserves, financial condition, financial results, finished products, production process, material resources

В современном мире любое предприятие функционирует в жестких условиях конкурентной среды, его деятельность должна быть направлена на удержание доли рынка, на достижение превосходства над конкурентами, что в известной мере обеспечивается эффективной организацией системы запасов.

Актуальность проблемы оптимизации запасов материальных ресурсов предприятия и эффективного управления ими обусловлена тем, что состояние запасов оказывает определяющее влияние на конкурентоспособность предприятия, его финансовое состояние и финансовые результаты. Обеспечить высокий уровень качества продукции и надежность ее поставок потребителям невозможно без создания оптимальной величины запаса готовой продукции, а также запасов сырья, материалов, полуфабрикатов, продукции незавершенного производства и других ресурсов, необходимых для непрерывного и ритмичного функционирования производственного процесса.

Управление запасами заключается в решении двух основных задач:

1. определение размера необходимого запаса, то есть нормы запаса;
2. создание системы контроля за фактическим размером запаса и своевременным его пополнением в соответствии с установленной нормой.

Нормой запаса называется расчетное минимальное количество предметов труда, которое должно находиться у производственных или торговых предприятий для обеспечения бесперебойного снабжения производства продукции или реализации товаров [1, с. 190].

При определении норм товарных запасов используют три группы методов:

1. Эвристические методы предполагают использование опыта специалистов, которые изучают отчетность за предыдущий период, анализируют рынок и принимают решения о минимально необходимых запасах, основанные, в значительной степени, на субъективном понимании тенденций развития спроса. В качестве специалиста может выступать работник предприятия, постоянно решающий задачу нормирования запасов. Используемый в этом случае метод решения задачи (из группы эвристических) называется опытно-статистическим. В том числе, если поставленная задача в области управления запасами достаточно сложна, может использоваться опыт не одного, а нескольких специалистов. Анализируя затем по специальному алгоритму их субъективные оценки ситуации и предлагаемые решения, можно получить достаточно хорошее решение, мало чем отличающееся от оптимального. Этот метод также относится к группе эвристических и носит название метода экспертных оценок [2].

2. Техничко - экономические расчеты заключается в разделении совокупного запаса в зависимости от целевого назначения на отдельные группы, например, номенклатурные позиции (или ассортиментные позиции в торговле). Далее для выделенных групп отдельно рассчитывается страховой, текущий и сезонные запасы, каждый из которых, в свою очередь, может быть разделен на некоторые элементы.

Текущие запасы обеспечивают непрерывность снабжения производственного процесса между двумя поставками, а также организаций торговли и потребителей. Текущие запасы составляют основную часть производственных и товарных запасов. Их величина постоянно меняется, определяется:

$$Z_{\text{тек}} = P_{\text{сут}} \cdot T \quad (1)$$

где $Z_{\text{тек}}$ - запасы текущие, шт.; $P_{\text{сут}}$ - среднедневная потребность в определенном виде материалах, шт.; T - число дней между двумя поставками.

В свою очередь среднесуточный расход находится путем деления общей потребности в материале на округленное количество календарных дней в плановом периоде:

$$P_{\text{сут}} = P_{\text{г}} (P_{\text{кв}}, P_{\text{м}}) / 360 (90, 30) \quad (2)$$

где $P_{\text{г}}$, $P_{\text{кв}}$, $P_{\text{м}}$ - соответственно годовая, квартальная и месячная потребности.

Подготовительные запасы (или запасы буферные) выделяются из производственных запасов при необходимости дополнительной их подготовки перед использованием в производстве. Технологический (подготовительный) запас рассчитывается в соответствии с нормативами времени для осуществления подготовительных операций или по статистическим наблюдениям за фактическими затратами времени на подготовку материалов к производственному потреблению в прошлом периоде (хронометраж). Величина подготовительных запасов определяется:

$$Z_{\text{подг}} = P_{\text{сут}} \cdot T_{\text{подг}} \quad (3)$$

где $Z_{\text{подг}}$ - величина подготовительных запасов, шт.; $P_{\text{сут}}$ - среднесуточное потребление материалов, шт.; $T_{\text{подг}}$ - количество дней, необходимых для подготовки материалов и запуск в производство.

Гарантийные запасы (или запасы страховые) предназначены для непрерывного снабжения потребителя в случае непредвиденных обстоятельств: отклонения в периодичности и в величине партий поставок от запланированных, изменения интенсивности потребления, задержки поставок в пути. В отличие от текущих запасов размер гарантийных запасов - величина постоянная. При нормальных условиях работы эти запасы неприкосновенны. Страховой запас определяется:

$$Z_{\text{стр}} = P_{\text{сут}} (T_{\text{ф}} - T_{\text{пл}}) / 2 \quad (4)$$

где $Z_{\text{стр}}$ - страховой запас, шт.; $T_{\text{ф}}$, $T_{\text{пл}}$ - соответственно фактический и плановый интервалы поставок, дни.

При укрупненной оценке страховой запас принимают в размере 50% текущего запаса. Если предприятие удалено от транспортных путей, либо используются нестандартные (уникальные) материалы, норма страхового запаса может быть увеличена до 100%.

Возникновение страхового запаса обусловлено нарушением в поставках материала со стороны поставщика. В случае, если это нарушение связано с транспортной организацией, создается транспортный запас, включающий те оборотные фонды, которые отвлекаются со дня оплаты счета поставщика и до прибытия груза на склад. Транспортный запас рассчитывается так же, как и страховой запас:

Транспортный запас рассчитывается аналогично страховому по формуле:

$$Z_{\text{трансп}} = P_{\text{сут}} (T_{\text{ф}} - T_{\text{пл}}) / 2 \quad (5)$$

Сезонные запасы образуются при сезонном характере производства продуктов, их потребления или транспортировки. Сезонные запасы должны обеспечить нормальную работу организации по время сезонного перерыва в производстве, потреблении или в транспортировке продукции. Величина сезонных запасов устанавливается по данным о фактических условиях поступления и потребности материалов, определяется по формуле:

$$Z_{\text{сез}} = P_{\text{сут}} T_{\text{сез}} \quad (6)$$

где $Z_{\text{сез}}$ - величина сезонных запасов, шт.; $T_{\text{сез}}$ - продолжительность сезона, дни.
Совокупная норма запаса конкретного материала определяется по формуле:

$$H = Z_{\text{тек}} + Z_{\text{стр}} + Z_{\text{подг}} \quad (7)$$

где H - совокупная норма запаса материала, шт.; $Z_{\text{тек}}$ - текущий запас, шт.; $Z_{\text{стр}}$ - страховой запас, шт.; $Z_{\text{подг}}$ - норма подготовительного запаса, шт.

Метод технико-экономических расчетов позволяет достаточно точно определять необходимый размер запасов, однако трудоемкость его велика.

3. Суть экономико-математических методов нормирования запасов состоит в следующем:

Спрос на товары или продукцию чаще всего представляет собой случайный процесс, который может быть описан методами математической статистики. Одним из наиболее простых экономико-математических методов определения размера запаса является метод экстраполяции (сглаживания), который позволяет перенести темпы, сложившиеся в образовании запасов в прошлом, на будущее. Например, имея информацию о размере запасов за прошедшие четыре периода, на основе метода экстраполяции можно определить размер запасов на предстоящий период по формуле [3]:

$$Y_5 = 0,5 (2 Y_4 + Y_3 + Y_1) \quad (8)$$

где Y_1, Y_3, Y_4 уровни запаса (в сумме, днях или процентах к обороту), соответственно, за первый, третий и четвертый периоды;

Y_5 нормативный уровень запаса на предстоящий, пятый период.

Прогноз уровня запасов для шестого периода (Y_6) можно сделать, используя формулу:

$$Y_6 = 0,5 (2 Y_5 + Y_4 + Y_2) \quad (9)$$

Таким образом, определив минимальное количество материальных ресурсов, которое должно постоянно находиться на складе менеджерам предприятия необходимо перейти к разработке системы контроля за состоянием запасов.

Изучение и регулирование уровня запасов продукции производственно-технического назначения и товаров народного потребления с целью выявления отклонений от норм запасов и принятия оперативных мер к ликвидации отклонений является контроль за состоянием запасов.

Необходимость контроля за состоянием запасов обусловлена повышением издержек в случае выхода фактического размера запаса за рамки, предусмотренные нормами запаса. Контроль за состоянием запаса может проводиться на основе данных учета запасов, переписей материальных ресурсов, инвентаризаций или по мере необходимости [4].

В целом можно выделить следующие системы контроля за состоянием запасов: с фиксированной периодичностью заказа; с фиксированным размером заказа. Остальные системы представляют собой разновидности этих двух систем.

Контроль состояния запасов по системе с фиксированной периодичностью заказа осуществляется через равные промежутки времени посредством проведения инвентаризации остатков. По результатам проверки осуществляется заказ на поставку новой партии товаров [5].

Размер заказываемой партии товара определяется разностью предусмотренного нормой максимального товарного запаса и фактического запаса. Поскольку для исполнения заказа требуется определенный период времени, то величина заказываемой партии увеличивается на размер ожидаемого расхода на этот период. Размер заказываемой партии (P) определяется по следующей формуле:

$$P = Z_{\text{макс}} (Z_{\text{ф}} + Z_{\text{т}}) \quad (10)$$

где $Z_{\text{макс}}$ предусмотренный нормой максимальный запас;

$Z_{\text{ф}}$ фактический запас на момент проверки;

$Z_{\text{т}}$ запас, который будет израсходован в течение размещения и выполнения заказа.

Графически модель системы контроля за состоянием запаса с фиксированной периодичностью заказа представлена на рисунке 1.

Условные обозначения: T - интервал времени, через который повторяется заказ - для данной системы величина постоянная; t - время, необходимое на размещение и выполнение заказа (в приведенном примере - 1 день); $P_1, P_2, \dots, P_i$ - величина отдельного, i -го заказа; $Z_{\text{макс}}$ - предусмотренный нормой максимальный запас; $Z_{\text{ф}}$ - фактический запас на момент проверки; Z_t - запас, расходуемый за время t , необходимое для размещения и выполнения заказа; A - период времени с интенсивным спросом; B - период времени с нулевым запасом.

Интенсивность спроса, характеризуемая углом наклона участков линии, описывающей изменение запасов, в этой модели является величиной переменной (углы наклона разных участков ломаной различны). А поскольку заказ осуществляется через равные промежутки времени, то величина заказываемой партии в разных периодах также будет различна. Естественно, применять эту систему можно тогда, когда есть возможность заказывать партии, различные по величине. Кроме того, систему не применяют, если доставка или размещение заказа обходится дорого. Например, если спрос за прошедший период был не значителен, то заказ также будет незначителен, что допустимо лишь при условии не существенности расходов, связанных с выполнением заказа. Особенностью описываемой системы является также и то, что она допускает возникновение дефицита. Как видно из графика, если спрос резко усилится (участок А), то запас закончится до наступления срока подачи заказа. Это означает, что система применима, когда возможные потери от дефицита для предприятия также не существенны.

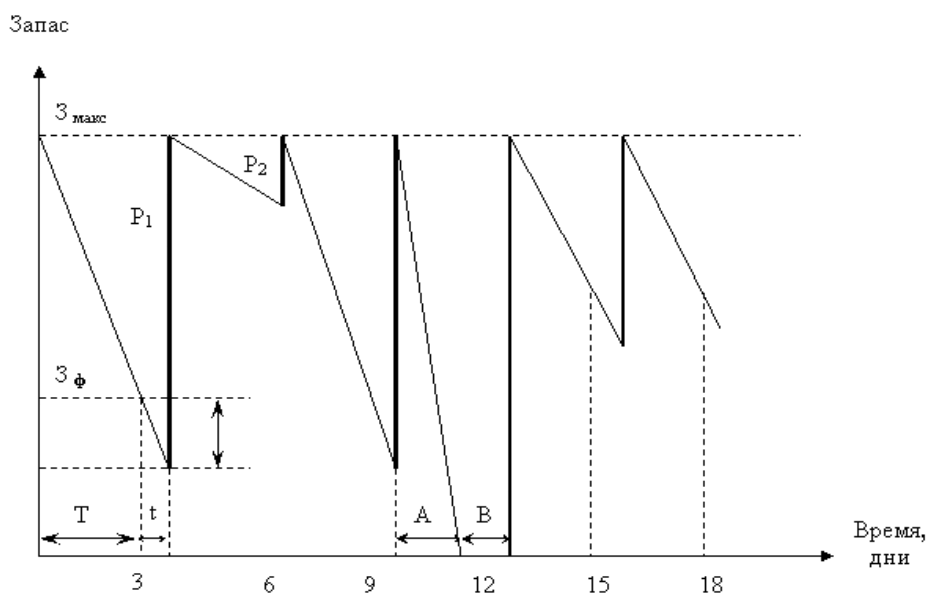

Рисунок 1 - Система контроля за состоянием запасов с фиксированной периодичностью заказа

Подводя итог, отметим, что система контроля с фиксированной периодичностью заказа применяется в следующих случаях:

- условия поставки позволяют получать заказы различными по величине партиями;
- расходы по размещению заказа и доставке сравнительно невелики;
- потери от возможного дефицита сравнительно невелики.

На практике по данной системе можно заказывать один из многих товаров, закупаемых у одного и того же поставщика, товары, на которые уровень спроса относительно постоянен, малоценные товары и т.д.

Литература:

1. Басовский Л.Е. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности: учебное пособие / Л.Е. Басовский, Е.Н. Басовская – М.: ИНФРА-М, 2011. – 336 с.
2. Бродецкий, Г.Л. Управление запасами / Г.Л. Бродецкий. - М.: Эксмо, 2007. - 342 с.
3. Грузинов, В.П. Экономика предприятия / В.П. Грузинов, В.Д. Грибов. Финансы и статистика, 2011. – 208 с.
4. Камышанов П.И. Учет материально – производственных запасов/ П.И. Камышанов, А.П. Камышанов – М.: Омега-Л, 2011. – 88 с.
5. Казбекова Л.А., Елпанова М.А. Құрылыс саласының дамуының шетелдік тәжірибесі. Вестник КГУ им.Коркыт Ата №1 (40) 2013

GTAMP 06.61.43

ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ ИНДУСТРИАЛДЫ – ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ ЖАҒДАЙЫНДА АЙМАҚТА ӨНЕРКӘСІП КЕШЕНІНІҢ ДАМУ ҮДЕРІСІН ТАЛДАУ

Г.Е. ТАЛАПБАЕВА, экономика ғылымдарының кандидаты

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қазақстан Республикасы

Андатпа

Мақалада аймақтағы өнеркәсіптің инвестициялық және инновациялық жағдайына талдау беріліп, техника-технологиялық базаны және салалық құрылымды жетілдіру жолымен өнеркәсіптің индустриялық деңгейін жаңа сатыға көтерудің теориялық және әдіснамалық негіздері қарастырылып, оны жүзеге асырудың экономикалық механизмі бойынша нақты ұсыныстар жасалды.

Теориялық зерттеулер жүргізу негізінде аймақтық экономикалық саясатты жүргізуде инновациялық қызметтің маңыздылығы тиянақталды.

Өнеркәсіп саласының әлеуметтік-экономикалық жағдайды дамытуға әсер ететін факторларды зерттеу барысында бәсекелестік қабілеттілігінің бағыттары анықталды.

Кадрлық әлеуетті дамытып және инновациялық қызметті нығайта отырып, инновациялық процесті жетілдіруге бағытталған аймақтың тұрақты дамуын қамтамасыз етуге көшкен кездегі өнеркәсіптің басым бағыттарының мақсаты мен міндеттері негізделді.

Аймақтың өнеркәсіп кәсіпорындарының әлеуетіне сандық және сапалық тұрғыдан экономикалық баға беріліп, әлеуметтік-экономикалық дамыту жүйесі ғылыми негізделді.

Кілт сөздер: өнеркәсіп, инвестиция, инновация, аймақ, экономикалық тетіктер.

Аннотация

В статье дана анализ состояния промышленности в регионе, инвестиционной и инновационной, технико-технологической базы и отраслевой структуры промышленности путем совершенствования и повышения индустриального уровня, рассмотрены методологические основы, экономический механизм ее реализации, даны конкретные рекомендации.

Уточнено содержание понятия устойчивое развитие промышленного комплекса региона, под которым понимается поступательное количественное и качественное изменение состояния промышленного комплекса с последующим сохранением достигнутых результатов в определенный промежуток времени и ориентацией на гармоничное взаимодействие с природной средой. При этом устойчивое развитие промышленного комплекса региона рассматривается в трех направлениях: экономическая, социальная и экологическая устойчивость.

Обоснованы приоритетные цели и задачи перехода промышленного комплекса региона к устойчивому развитию, направленные на совершенствование инвестиционного процесса, активизацию инновационной деятельности и повышение качества кадрового потенциала.

Разработана и предложена система индикаторов оценки устойчивого развития промышленного комплекса региона, позволяющая выявить возможности его перехода к устойчивому экономическому росту.

Ключевые слова: промышленность, инвестиция, инновация, регион, экономический механизм

Annotation

The article gives an analysis of the state of industry in the region, investment and innovation, technical and technological base and branch structure of industry by improving and improving the industrial level, the methodological bases, the economic mechanism for its implementation, specific recommendations are given.

The content of the concept of sustainable development of the industrial complex of the region is clarified. By which is meant the progressive quantitative and qualitative change in the state of the industrial complex with the subsequent preservation of the achieved results in a certain period of time and orientation to harmonious interaction with the natural environment. At the same time, sustainable development of the region's industrial complex is considered in three directions: economic, social and environmental sustainability.

The priority goals and tasks of the transition of the industrial complex of the region to sustainable development aimed at improving the investment process, enhancing innovation and improving the quality of human resources are substantiated.

A system of indicators for assessing the sustainable development of the region's industrial complex has been developed and proposed, which makes it possible to identify the possibilities for its transition to sustainable economic growth.

Keywords: Industry, investment, innovation, region, economic mechanism

Қызылорда облысы Қазақстанның өнеркәсіпті өңірлерінің бірі болып табылады. Облыста тау-кен өнеркәсібінің ірі кәсіпорындары шоғырланған (ЖӨӨ 41,8%, жұмыспен қамтылғандардың 13,2% құрап отыр). Өңдеу өнеркәсібінің өнеркәсіптегі үлесі 2014 жыл мен 2016 аралығында 4,5% - 8,0% дейін өсті. Басты мәселе кен өндіру және карьерлерді қазу саласының өнеркәсіп құрылымындағы үлесінің көптігінде (2016 жылдың қорытындысына сәйкес 88,5%).

2016 жылдың қорытындысы бойынша ЖАӨ жұмыспен қамтылғандардың 12,7% және ЖАӨ 41,8%, өндірілген өнім көлемі 574,7 млрд. теңгені құрады (республикалық көрсеткіш көлемінің 5,3%).

Соңғы бес жыл көлемінде (2012-2016 жылдар) тамақ өнеркәсібінің көлемі 1,9 есе өскен, мұнайхимиялық өнімдер көлемі 2,9 есе, құрылыс материалдар өнімі 2 еседен аса өскен. Өндірістегі тау-кен өндіру қызметінің үлесі 3,3%-дан 8,3%-ға дейін артқан.

2016 жылдың қорытындысымен кен өндіру және карьерлерді қазу саласының өнеркәсіптегі үлесі 88,5%, соның ішінде шикі мұнайдың үлесі (86,7%). Өңдеу өнеркәсібінің өнеркәсіптегі үлесі - 8,0%, электрмен жабдықтау - 2,8%, сумен жабдықтау - 0,7%. Жалпы өнеркәсіптің нақты көлем индексі 97,1%.

Кесте 1- 2014-2016 жылдардағы экономикалық қызмет түрлері бойынша өнеркәсіп өндірісінің көлемі, млрд. тенге/%

Көрсеткіштер	2014жыл	2015жыл	2016жыл
Өнеркәсіп өндірісінің көлемі (тауарлар, қызметтер)	1 109,3/ 104,3%	1 164,1/ 104,9%	995,0/ 85,5%
Оның ішінде қызмет түрлері бойынша:			
Кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу	1 032,5/ 103,2%	1 066,7/ 103,3%	880,8/ 82,6%
Өңдеу өнеркәсібі	50,3/ 118,1%	67,3/ 133,9%	79,8/ 118,5%
Электр энергиясы мен жабдықтау, газ, бу беру және ауа баптау	21,9/ 130,2%	23,5/ 107,1%	27,3/ 116,2%
Сумен жабдықтау; кәріз жүйесі, қалдықтардың жиналуын және таратылуын бақылау	4,6/ 143,4%	6,5/ 141,2%	7,1/ 108,4%

Бұл саланың төмендеуіне кейбір кен орындарында мұнайдың азаюы және «Құмкөл», «Оңтүстік Құмкөл», «Ащысай» кен орындарын іске қосу мерзімінің 20-25 жылға дейін кейін шегерілуіне орай, шикі мұнай өндіру көлемінің азайып кеткендігі себеп болуда.

Аймақтық орналасу бойынша Қызылорда қаласы өнеркәсіптегі 90,7%, басқа аудандардың үлесі 1% төмен: олар Арал, Қазалы, Қармақшы, Жалағаш, Сырдария аудандары. Жаңақорған мен Шиелі аудандарының үлесі 4,4 % және 2,7%. Осы екі ауданның өнеркәсіптегі үлесінің артуы металлургия саласының аймақтағы стратегиялық дамуына тікелей байланысты.

Өнеркәсіптің дамуына «Өнімділік-2020», «Бизнестің жол картасы 2020» бағдарламалары арқылы қосымша мемлекеттік қолдаулар көрсетілуде.

2016 жылы «Бизнестің жол картасы 2020» бағдарламасының өңірдегі қатысушыларына төмендегідей қаржылар жұмсалды:

несиелердің пайыздық мөлшерлемелерін субсидиялауға 6,9 млрд. теңге – 82 жоба;

несиелер бойынша кепілдік 90 млн. теңге – 31 жоба;

гранттық қаржыландыру 12 млн. теңге – 3 жоба;

бизнесті жүргізуге сервистік қолдау көрсету 47,5 млн. теңге – 876 мамандандырылған қызмет көрсетілді;

валюталық несиесі бар кәсіпорындарға қолдау көрсету – 70,0 млн. теңге;

өндірістік инфрақұрылымдарды дамытуға – 834,7 млн. теңге.

«Өнімділік-2020» бағдарламасы аясында Қызылорда қаласында тұрғын үй комбинатының құрылысына қолдау көрсетілді.

Өңірде индустриялық аймақтарды құру жұмыстары қарқынды жүргізілуде. Қызылорда қаласы мен барлық 7 ауданда, оларды құруға жер телімі бөлініп, бюджет есебінен Қызылорда қаласы, Арал, Қазалы, Жалағаш және Шиелі аудандарында олардың инженерлік және коммуникация қондырғылары тартылды. 2 ауданда (Сырдария және Қармақшы) индустриялық аймақтың жобалық-сметалық құжаттары жасалды. Облыстың индустриялық аймақтарынан 34 кәсіпкерлік субъектілеріне құны 102,3 млрд. теңге құрайтын инвестициялық жобаларды іске асыру үшін 137,9 га жер телімдері бөлінді.

Өңірдегі индустриялық-инновациялық саясаттың іске асырылуы «Байқоңыр (Байконур)» ӘКК» ҰК» АҚ-ның тығыз қатысуымен іске асырылуда. Акционерлік қоғаммен бірлесе отырып 13 жоба жүзеге асырылды. Нәтижесінде 3 балық өңдеу зауыты: Қазалыда - 1, Арал ауданында - 2 құрылды. Сонымен қатар, Арал ауданында сервистік дайындау орталығы, Шиелі ауданында мия тамырын өңдейтін экспортқа бағытталған зауыт, Қызылорда қаласында ауыз су тазалауға арналған мембрана құрылғысын өндіретін құрау зауыты және Жалағаш элеватор зауыты жаңғыртылды.

Кен өндіру өнеркәсібі

Облыс аймағында көмірсутекті шикізаттың, түсті металлдардың (мыс, қорғасын, мырыш, алтын), қара металлдардың (темір, титан, ванадий), уранның, кварц құмдарының, құрылыс құмдарының, әктің, ұлу тастың мол қорлары бар.

Ванадий қоры бойынша Қазақстан әлемде бірінші орында болса, оның негізгі қоры Қызылорда облысында шоғырланған. Ванадий кенінің үлкен қоры Баласауысқандық пен Құрымсақ кен орындарында орналасқан.

Мұнай өндіру саласының негізгі өндірушілері болып «Петро Қазақстан Құмкөл Ресорсис» АҚ, «Торғай Петролеум» АҚ, «ҚазГерМұнай» БК» ЖШС, «ҚуатАмлонМұнай» БК» ЖШС болып табылады. 2011-2015 жылдары АДБ аясында «ҚазГерМұнай» АҚ мен «Саутс-Ойл» ЖШС-де ілеспе мұнай газын залалсыздандыру жобалары іске қосылды.

Алдағы уақыттары шикі мұнай қорының азаюуына байланысты бұл саланың өсу қарқыны төмендейтін болады. Минералдық-шикізат кешені саласын дамыту мақсатында мемлекеттің қолдауымен Сырдария, Шиелі және Жаңақорған аудандарында іздестіру-барлау жұмыстары жүргізілуде. Қармақшы ауданында 3,5 мың метрлік тереңдікте ұңғыма жұмыстарын жүргізу жобасы қолдау табылды.

Өңдеу өнеркәсібі

Өңірде өңдеу өнеркәсібі ішінде тамақ, құрылыс материалдарын өндіру, металлургия, машина жасау, химия және жеңіл өнеркәсіп салалары жолға қойылған.

Кесте 2- 2014-2016 жылдардағы Қызылорда облысының өңдеу өнеркәсібінің негізгі көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Өлшем бірлігі	2014жыл	2015жыл	2016 жыл	ҚР бойынша салыстыру (2016 жыл)
Өңдеу өнеркәсібінің нақты көлемінің индексі	%	105,8	117,2	110,0	101,0
Өңдеу өнеркәсібіндегі еңбек өнімділігі	мың АҚШ доллар/адам	8,0	11,2	11,3	51,5
Шикізаттық емес тауарлардың елдегі экспорт көлемінің үлесі	%	0,3	0,3	0,4	0,3
Өңдеу өнеркәсібінің жалпы өнеркәсіптегі үлесі	%	4,5	5,8	8,0	37,1
Металлургия өнеркәсібінің өңдеу өнеркәсібіндегі үлесі	%	-	14,2	14,8	10,3
Химия өнеркәсібінің өңдеу өнеркәсібіндегі үлесі	%	1,1	2,8	5,0	3,9
Өзге металл емес минералдық өнімдерді өндіру саласында өңдеу өнеркәсібіндегі үлесі	%	19,4	18,2	9,9	7,2
Жеңіл өнеркәсіптегі өңдеу өнеркәсібіндегі үлесі	%	0,6	0,5	0,5	1,1

2016 жылдың қорытындысы бойынша өңдеу өнеркәсібі саласында 46,8 млрд.теңгенің өнімі өндірілген. Көрсеткіштің өсуі уран өндірісінің, индустрияландыру картасындағы жобалардың іске қосылу («Арал тұз» АҚ тұз өндіру жобасы, «РЗА» АҚ сүт өнімдерін өндіру жобасы, «Хуа-Ю интернационал в Кызылорде» ЖШС химиялық реагенттер өндірісі жобасы) және ірі инфрақұрылымдық «Батыс Европа-Батыс Қытай», «Бейнеу–Бозой-Шымкент» жобаларына байланысты болды. Өндіріс құнының арзандауына газ сұйықтығын пайдалану тікелей әсер етті. Уран кендерін өңдеу жұмыстарының өсімі бойынша Қызылорда қаласының үлесі 39,1%, одан кейін Жаңақорған ауданы 28,7%, Қазалы ауданы 11,8%, қалған аз үлесі Қармақшы ауданына тиесілі 1,8%. Химия өнімдерін өндіру 1,5%, негізгі бағалы және түсті металдарды өндіру 70,8%,машина жасау 15,5%. Сонымен қоса, өңдеу өнеркәсібінің басқа салаларында төмен көрсеткіштер орын алуда.

Алайда, кейбір өңдеу өнеркәсібінде өндірістің құлдырауы байқалады. Атап айтқанда, өткен жылмен салыстырғанда құрылыс көлемінің азаюына байланысты өзге металл емес минералдық өнімдерді өндіру 35,1% төмендеп кеткен. Бұл көрсеткішке «Бейнеу-Жезқазған» темір жол магистралі мен «Батыс Европа-Батыс Қытай» халықаралық автодәлізінің құрылысының аяқталуы әсер етті.

Металлургия

2016 жылдың қорытындысы бойынша металлургия өнеркәсібінде 11,5 млрд. теңгенің өнімі өндіріліп, нақты көлем индексі 50,9% өсті. Негізгі кәсіпорындар: «Қазатомөнеркәсіп ҰАК» АҚ еншілес компаниялары, «Байкен-У» ЖШС «уранның закись-окись өнімдерін өндіреді.

Металлургияның дамуы перспективасы облысымыздағы, металлургия шикізатын тереңдей өңдеумен байланысты. Негізінен қара металлургияның – ванадий өндірісі және мырыш пен қорғасын кен орындағы түсті металлургия базасының дамуы. Бұл сала аймақтың негізгі экономикалық базасына айналып, халықтың жұмыспен қамтылуымен қамтамасыз етуі мүмкін.

Облыста металлургия саласындағы инвестициялық жобаларды іске асыру жұмыстары жүргізілуде. Аталған бағдарлама Қазақстан Республикасының Президент жанындағы тау-кен

металлургия кеңесінде мақұлданған. Алдағы 5 жылдықта қорғасын-мырыш өндірісінің өнімдерін, ванадий рудасының кешенді игеру, феррокорытпа өндірісі жолға қойылады. Бастапқы кезеңде ірі жобаларды іске асыру қарастырылған. Атап айтқанда, «Самұрық-Қазына» АҚ бірлесіп, Жаңақорған ауданында «Шалкия» қорғасын-мырыш кен орнында өндірісі көлемі 4 млн. тонна құрайтын тау-кен комбинатының құрылысы және кенішті кеңейту жобасы. Кенішті және бірінші ретте байыту комбинаты фабрикасын іске қосу 2017 жылдың аяғына жоспарланған. Екінші ретті аяқтау 2019 жылға жоспарланған. Жобалық қуаттылыққа шыққаннан кейін кәсіпорын 1 500 маман мен жұмысшыларды жұмыспен қамтиды. Тау-кен байыту комбинатының өнімдері - мырыш концентраты (112 мың тонна жылына) және қорғасын концентраты (29 мың тонна) металлургия өндірісінде кең пайдаланылады. «Балауса» компаниясы Шиелі ауданында «Баласауысқандық» кен орнында кеңейту кешені мен ванадий кенішінде жылына 1 млн. тоннаға дейін ванадий өңдеуді арттыруды көздеп отыр. Компанияның қазіргі уақыттағы негізгі қызметі ванадий кенішінде келесі өнімдерді кешенді пайдалану. Атап айтқанда: жоғары дәрежедегі метаванадата аммониясы, алюмокалий квацы, көмір-кремнийлі композитті флюсті қолдану ретінде сапалы феррокорытпа өндіру, төмен сортты молибден концентраты, мишметалл. Жоба өңірлік индустрияландыру картасына енгізілген.

2016 жылдың маусым айында ҚР Инвестициялар және даму министрлігі мен «Байқоңыр ӘКК» ҰК» АҚ арасында келісім-шартқа және Қызылорда облысы Шиелі ауданы «Құрымсақ» кен орынында ванадийге барлауға арналған жұмыс бағдарламасына қол қойылып, нақты жұмыстар атқарылуда. Жоба аясында ванадий концентраты мен ақырғы тауарлы өнім жоғары құндағы феррованадийді өндіретін тау-кен байыту комбинатының құрылысы жоспарланған. Қызылорда қаласында қуаттылығы жылына 162 мың тонна төмен алюминді ферросилиция өндіретін феррокорытпа зауытына Қызылорда ЖЭО (50 га) жанынан жер телімі бөлінген.

Жылына мекеме 160 мың тонна металлургияға аса қажет төмен алюминийді ферросилицияны өндіреді. Ферросилицияны өндіру үшін жергілікті арзан шикізат-кварц құмы, кокс орнына-күріштің қауызы және сабан қолданылады. Қазіргі уақытта жоба бойынша «Қазақстан Республикасының минералды шикізат кешенін өңдеу ұлттық орталығы» РМК жаңа технологиясы бойынша ТЭН жасалынып жатыр.

Құрылыс индустриясы мен құрылыс заттарының өндірісі

Қызылорда облысында метал емес пайдалы қазбалардың (кірпіш шикізаты, құрылыс құмдары, құрамында кварц бар құмдар, т.б.) барланған баланстық қоры бар 30-дан аса кен орындары да бар. Бұл кен орындарының көпшілігі темір жол бойынды орналасқан. Бұл өз кезегінде өңірде кірпіш, темір-бетон бұйымдарын, қиыршық тастың бірнеше түрлерін және басқа да құрылыс заттарын өндіруге жағдай жасайды.

2016 жылы құрылыс заттарын өндіру саласында 9 482 млн. теңгенің өнімі өндіріліп, былтырғы жылдармен салыстырғанда нақты көлем индексі 73,0% құрады. Өнім көлемінің төмендеуіне құрылыс заттарына деген сұраныстың, 2015 жылмен салыстырғанда, төмендеуі мен «Бейнеу-Жезқазған» теміржол магистралы мен «Батыс Европа-Батыс Қытай» халықаралық автодәлізінің құрылыстарының аяқталуы себеп болып отыр.

«Батыс Европа-Батыс Қытай» автодәлізі құрылысы ірі жобасы мен «Қолжетімді баспана-2020» мемлекеттік бағдарламасын іске асыру, Қызылорда қаласы мен аудандарда газдандыру жұмыстарын жүргізу, өңірдегі құрылыс заттарын өндіру саласының даму қарқынына оң әсерін беріп, өндіріс көлемі екі есеге дейін көтерілді.

2015 жылы аймақтық индустриалық карта аясында Қызылорда қаласында жылына 15,0 млн. дана керамикалық кірпіш шығаратын зауыт іске берілді. 2015 жылдың аяғына дейін сэндвич-панель шығаратын зауыты, жылдық қуаттылығы 80,0 мың куб метр темір-бетон бұйымдарын шығаратын тұрғын үй құрылысы комбинаты, Арал ауданында кірпіш зауыты іске қосылады. Сонымен қатар, ҰИИДМБ іске асырудың 2016-2019 жылдарға арналған екінші бесжылдық аясында облыста құны 73,7 млрд. теңге құрайтын, 700-ге жуық жаңа жұмыс орыны ашылатын 7 жобаны (темір-бетон бұйымдарын өндіретін, қиыршық тас,

құрылыс заттарын, асфальт-бетон, цемент, шыны өндіретін зауыттар) іске қосу жоспарлануда. Шыны және цемент зауытының құрылысына сияқты ірі жобаларды іске асыру, ауданда импорт алмастырушы және экспортқа бағытталған өндірісті шикізаттық емес сектордың үлесін ұлғайтпақ. Сондықтан, «Бәйтерек» холдингімен бірге, «Инвестициялық Қазақстан қоры» және американдық фирма «Steward Engineering» (АҚШ) жылына 197 мың тонна шыны өндіретін зауыт құрылысын бастады. Берілетін уақыты 2017 жыл. Өнімдері: тақтайшалы, ламинатталған, шынықтырылған, энергия үнемдеуіш, өткізгіштігі төмен шыны, айналар. Қажетті шикізаттың (кварц құмы, доломит, әктас) облыста өндіріледі. Арал қаласында АҚ «Арал тұз» бірігіп, шыны өндірісіне қажет компоненттің бірі кальцийленген соданы өндіру жоспарланып отыр. Сонымен қатар, ол құрылыс шикізат бойынша шыны зауыты үшін кварц құмын Арал аудандық байыту тау-кен және өңдеу зауыты салу жоспарланып отыр. Қазіргі уақытта жобаның бастамашысы жобаны қаржыландыру үшін Қазақстанның Даму Банкімен келіссөздер жүргізуде. Шыны және цемент өндіретін зауыттарын салу жобаларын іске асыру өңірдегі шикізаттық емес саласының үлесін өсірумен қатар, импорты алмастыру мен экспортқа бағытталған өнімдерді өндіруге мүмкіндік береді.

Химия өнеркәсібі

2016 жылы химия өнеркәсібі саласында 8,7 млрд. теңгенің өнімі өндіріліп, нақты көлем индексі 2015 жылмен салыстырғанда 192,8% құрады.

Өңдеу өнеркәсібіндегі химия өнеркәсібінің үлесі 10,9% (2014 жылы - 1%).

Облыста ҮИИДМБ аясында іске асырылған Қызылорда «Хуа-Ю интернационал» ЖШС (мұнай өнеркәсібіне химия реагенттерін өндіру) мен «СКЗ-У» ЖШС (күкірт қышқылын өндіру) тұрақты түрде жұмыс жасайды.

Келешек бұл саланың дамуына «Арал тұз» ЖШС қуаттылығы 200,0 мың тонна, 700 жұмыс орыны ашылатын кальцийлендірілген сода өндіру жобасын іске асыру жоспарлауда. Қазіргі таңда барлық қажетті құжаттарды келісі жұмыстары жүргізілуде.

Машина жасау

Облыстың машина жасау саласын негізінен теміржол саласындағы кәсіпорындар құрайды. Олар: Арал ауданында «Аралвагон» ЖШС мен «Сексеуіл локомотив жөндеу депосы» ЖШС, Қазалы ауданында «Қазалы вагон жөндеу депосы» ЖШС мен «Қазалы локомотив жөндеу депосы» ЖШС, Қармақшы ауданында «ППС-ойл трэйд» ЖШС (цистерна жуу, жөндеу), Қызылорда қаласында «Ремпассажирвагон-1» ЖШС және т.б.

Өңдеу өнеркәсібінде машина жасау саласының үлесі 11,5% құрайды. Облыста 2016 жылы машина жасау саласында 9,2 млрд. теңгенің өнімі өндіріліп (қызметі атқарылып), нақты көлем индексі 2015 жылмен салыстырғанда 113,9% құрады.

Машина жасау саласында индустрияландыру картасы аясында «Азов-Арал Агромаш» ЖШС-нің ауылшаруашылығы техникасын құрастыру жобасы іске асырылды.

Қазіргі таңда «Байқоңыр» ӘКК» ҰК» АҚ тарапынан машина жасау зауыты жобасын іске асыру жұмыстары жүргізілуде. Аталмыш зауытта «Қазақстан темір жолы» жылжымалы құрылымдар үшін қосымша бөлшектер мен құрылғылар шығаратын жоғары технологиялық станок жұмыс жасайтын болады. «Қазатомпром» АҚ үшін агрегаттар, түйіндер және ерекше құрылғылар шығарылатын болады. Бұл өнімдерді сатып алушылардың құрамына агроөнеркәсіп кешендерінің мекемелері мен мұнай саласы, тұрғын үй коммуналды шаруашылық саласы да кіретін болады.

Әдебиеттер:

1 Ұлт жоспары - Н.Назарбаевтың бес институционалдық реформасын жүзеге асырудың 100 қадамы, 20 мамыр 2015 жыл, Астана.

2 Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2016 - 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. 10 тамыз 2014 жыл.

3 Қызылорда облысының 2016-2020 жылдарға арналған даму бағдарламасы// Қызылорда қаласы, 2015 жыл.

4 Қызылорда облысы әкімінің дағдарысқа қарсы іс – қимыл жоспары. 2016 жыл.

5 Қызылорда облысы Статистика басқармасының мәліметтері.

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ НЕГІЗІНДЕ АЙМАҚТА ӨНЕРКӘСІП САЛАСЫНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Г.Е. ТАЛАПБАЕВА, экономика ғылымдарының кандидаты
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Аңдатпа

Инновацияның, инновациялық әлеуеттің, ғылыми, технологиялық және технологиялық даму механизмінің теориялық және әдіснамалық талдауы жүргізілді. Инновациялық жобаларды таңдау үшін пайдаланылатын инновациялардың тиімділігін бағалау әдістемесі толықтырылды.

Инновациялық кластер шеңберінде инновациялық жобаларды дамыту сценарийі ұсынылды, бұл өнеркәсіптік кәсіпорындардың инновациялық белсенділігін ынталандыруға, инновациялық әлеуетті арттыруға және, сайып келгенде, ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Инновациялық кластер құрылымында негізгі ғылыми-техникалық салада жұмыс істейтін кәсіпорындардың барлық түрлеріне және жеке инвесторларға көмек көрсету арқылы құрылған инновациялық кәсіпорындарға басты рөл беріледі.

Инновациялық-өндірістік кәсіпорынның қызметі шеңберінде негізгі стратегия ретінде төмендегілерді қолдану ұсынылады: жаңа өнімдерді әзірлеу стратегиясы, әртараптандыру стратегиясы және саралау стратегиясы, себебі олар тек бар шектеулерде қосылған ең жоғарғы құнды қамтамасыз ете алады.

Кілт сөздер: бәсекеге қабілеттілік, әртараптандыру, өнеркәсіп, инвестиция, инновация, аймақ, экономикалық тетік, инновациялық жоба.

Аннотация

Проведен теоретико-методологический анализ сущности инноваций, инновационного потенциала, механизма научно-технического и технологического развития. Дополнены методы оценки эффективности инноваций, используемые для отбора инновационных проектов. Предложен сценарий развития инновационных проектов в рамках работы инновационного кластера, что позволит стимулировать инновационную активность промышленных предприятий, увеличить инновационный потенциал и, в конечном итоге, повысить конкурентоспособность национальной экономики.

Ключевая роль в структуре инновационного кластера отводится инновационным предприятиям, создаваемым за счет средств фонда содействия всем формам предприятий, функционирующих в научно-технической сфере и частных инвесторов.

Рекомендовано в качестве базовых стратегий, в рамках деятельности инновационно-производственного предприятия, использовать следующие: стратегия разработки новой продукции, стратегия диверсификации и стратегия дифференциации, т.к. только они могут обеспечить максимальную добавленную стоимость при существующих ограничениях.

Ключевые слова: конкурентоспособность, диверсификации, промышленность, инвестиция, инновация, регион, экономический механизм, инновационный проект.

Annotation

A theoretical and methodological analysis of the essence of innovation, innovation potential, the mechanism of scientific, technological and technological development was carried out. Methods of assessing the effectiveness of innovation, used to select innovative projects, are supplemented.

The scenario of development of innovative projects within the framework of the innovative cluster is suggested, which will allow to stimulate the innovative activity of industrial enterprises, increase the innovative potential and, ultimately, increase the competitiveness of the national economy.

A key role in the structure of an innovative cluster is assigned to innovative enterprises created through the assistance of the fund to assist all forms of enterprises operating in the scientific and technical sphere and private investors.

It is recommended to use the following as the basic strategies, within the framework of the activity of the innovation-production enterprise: the strategy for developing new products, the diversification strategy

and the differentiation strategy, because only they can provide the maximum value added under existing constraints.

Keywords: competitiveness, diversification, industry, investment, innovation, region, economic mechanism, innovative project.

Инновациялық экономика құру - ел келешегінің дамуындағы ең басты бағыттардың және міндетті шарттардың бірі. Соңғы жылдары инновациялық саясатты қалыптастыруға деген ұмтылыс маңызды мәселеге айналды. Бизнес, ғылым мен білім және мемлекетаралық қарым-қатынас механизмі бар ұлттық инновациялық тиімді жүйе құрған жерлерде ғана жалпы ішкі өнімнің ғылыми ауқымының аз ғана уақытта айтарлықтай өсіміне қол жеткізуге болады.

Индустриялық-инновациялық стратегияны енгізудің тиімді тәсілдерінің бірі – бұл бір аумақта орналасқан және түпкі өнім өндіру шеңберінде өзара технологиялық байланысқа ие болған кәсіпорындардың интеграциялануы мен кооперациялануы осы салаға материалдық, қаржылық және санатерлік ресурстар құйылуының қуатты факторлары болып табылады. Экономиканы дамытудың мұндай инновациялық тәсілі кластер принципін пайдалану негізінде жүзеге асырылады және оның мақсаты интеграцияға кіруші кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін жоғарылату болып табылады.

Инновациялық факторларды өндіріске енгізу арқылы жалпы ішкі өнім көлемін тез қарқынмен дамыту мүмкіндігі пайда болады және бұл факторлар ел экономикасының дамуын экстенсивті бағыттан, интенсивті бағытқа бет бұруға жағдай жасайды.

Экономиканы дамытуды теңгерілімдік негізде, аймақтың жалпы түсімдегі жартылай шикізат құрамын кезең-кезеңге бөліп, жоғары технологиялық өнімге, оның ішінде экспорттық өнімдерге ауыстыру және өңірлік ғылыми-техникалық мүмкіндіктерді тиімді пайдалану арқылы экономиканы өсіру «Қазақстан–2030» стратегиясының ең өзекті басымдылықтарының бірі болып табылады.

Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы аясындағы шикізат экспортын жандандыру және өңдеу өнеркәсібіне кең ауқымды инвестиция тарту, индустриялық-инновациялық даму Стратегиясының маңызды міндеті болып табылады.

Өңір экономикасының сипаттамалық ерекшелігі, оның технологиялық даму және инновациялық әлеуеттер салалары деңгейлерінің өзара едәуір алшақтығы болып отыр. Индустриялық-инновациялық даму Бағдарламасы ғылым мен техниканың үздік жетістіктерін пайдалану негізінде экономика салаларын әртараптандыру арқылы және дамудың шикізаттық бағытынан шегіну арқылы облыстың ұзақ мерзімді әлеуметтік-экономикалық дамуына бірегей аймақтық саясат жүргізуге және қалыптастыруға бағытталған.

Өңірлік Бағдарламаның негізгі мақсаты өнеркәсіп орындарының импорталмастыратын және бәсекеге лайық өнімдерін өндіру тиімділігін көтеру мен тұрақтандыру және облыстың индустриялық-инновациялық әрі қарай дамуы үшін жағдай жасау болып табылады.

Инвестициялық-инновациялық жобалардың жүзеге асырылуы өнеркәсіп өндірісінің жалпы көлеміндегі өңдеу өнеркәсібі көлемінің үлесінің артуына әсер етеді.

Индустриялық-инновациялық қызметті басқару мақсаты - жаңа идеяларды қолдау, бастама көтеру, оларды бақылау, инновациялық өнімді нарыққа шығаруға жағдай жасау болып табылады.

Инновациялық жоба, инновациялық инфрақұрылым, инновациялық қор толық түрде мемлекет тарапынан қолдау табуы тиіс. Ғылым мен техниканың жедел түрде сапалы дамуы тікелей мемлекеттік саясатпен байланысты екендігі ақиқат. Осы тұрғыдан алғанда, ғылыми – техникалық прогресті жаңа жағдайға мемлекеттік реттеу қолға алынуы тиіс. Мемлекеттік инновациялық саясат қоғамның бар саласын қамтитын бағыттарда жұмыс істейді. Ғылым мен техниканың жетістіктерін пайдалану мен оны іске қосу мақсатында жасалатын істердің бағдарламасы мен оны жүзеге асырушы мамандар іріктелініп, олар конкурстық негізде

қабылдануы керек. Инновациялық жобаны іске асыру үшін ең алдымен жобаның түрлері мен әдістері анықталуы тиіс. Инновациялық қызметті жүзеге асыратын және оны толық қамтамасыз ететін құқықтық – нормативтік базаны толық түрде кеңейту басты шарт. Себебі бұл қоғамның барлық саласын қамтиды [1.116.] .

Келесі ерекше бір еске алатын мәселе, инновациялық қызметті жүзеге асыратын субъект мемлекет тарапынан қолдау табуы қажет . Бірінші кезекте, әсіресе эксперименттік зерттеулердің санын өсіру және олардың материалдық шығынан өтейтіндей, инновациялық қорды мемлекет өз қамқорлығына алса, бұл нақты бастамалардың бірі болар еді .

Инновациялық саясаттың басты мақсаты – отандық өнімдердің бәсекеге қабілетті болуын қамтамасыз ету, осы арқылы еліміздің әл – ауқатын көтеру және қоғамның экономикалық дамуы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Сондықтан да жаһандық процесс туғызған инновациялық қызмет кез – келген мемлекеттің даму тарихында ерекше орынға ие .Еліміздегі ішкі және сыртқы геосаяси және экономикалық жағдайдың тұрақтануы мен инновациялық қызметтің, ғылыми – техникалық саясаттың даму қарқыны да өзгеруде. Осы орайда жоғарыда айтылған Қазақстан Республикасының ”Инновациялық қызмет туралы ” қабылданған заңының саяси - әлеуметтік маңызы өте зор, себебі әрбір елдің экономикасы мен интеллектуалдық потенциалы жоғары деңгейде көрінуінде ғылым мен техника басты өзек болуы тиіс. Еліміздің басты бағыттарындағы негізгі ядро болып отырған инновациялық қызметті қабылдау мен қоғамға еңгізу – бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның кезек күттірмейтін өзекті мәселелерінің бірі[2.17-256] .

Инновациялық-технологиялық дамудың және аумақ экономикасының бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі кезеңі инновациялық құрылымның нарықтық реформасына және басқару механизміне байланысты. Аумақтың бәсекеге қабілеттілігінің дамуына: 1) инновациялық жүйені қалыптастыру; 2) инновацияларды ынталандыру механизмдерін ендіру; 3) инновациялық бизнес-құрылымдарды ендіру ықпал етеді.

Инновациялар ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін анықтайтын негізгі фактор болуы тиіс. Қазіргі уақытта ҚР Үкіметінің тапсырмасы бойынша Ұлттық экономика министрлігімен отандық өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру, еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, тұрғындардың өмір сүру деңгейін жоғарылату мақсатындағы ғылыми қызметтің басымдық белгілеріне қарай жүзеге асырылатын Мемлекеттік инновациялық бағдарлама әзірленді. Еліміздің ғылыми әлеуеті бизнеспен талап етілмеген кезеңде, бағдарламада жыл сайын қолданбалы ғылымға бөлінетін қаржыны арттыру қарастырылып отыр.

Қазіргі кезеңдегі Қазақстанның жағдайын бағалай отырып, біз өндіріс факторлары негізіндегі бәсеке және инвестициялар негізіндегі бәсеке кезеңдерінің тоғысуында тұрмыз деп айтуға болады. Дәл қазір басқа кезеңге қарқынды қадам басуға болады. Мемлекет осы кезеңде инвестициялар, тәуекелділікпен байланысты фирмаларды қолдау, шетелдік техниканы сатып алуды ынталандыру, экспортты қолдау бағытында жетекші роль атқарады.

Қызылорда облысында кластерлерді дамыту үшін ауылшаруашылық саласы ерекше тартымдылыққа ие. ҚР Үкіметінің 02.06.2005ж. № 550 Қаулысына сәйкес 220 гектар жерде «Оңтүстік» арнайы экономикалық аймағы құрылды. Оның мақсаты: ауылшаруашылығы оның ішінде күріш өнімін өндіруді дамыту; дайын бұйымдарды өндіру; жоғары сапалы дайын өнімді шығару үшін әлемдік сауда маркаларын өндірушілерді тарту; жоғарытехнологиялық өндірістерді құру; жоғары өнімділікті күріш сорттарын кеңейту; серіктестікті дамыту және халықаралық интеграцияны кеңейту; бірлескен кәсіпорындарды құру.

Күріш әлемдегі негізгі және маңызды дақылдардың бірі. Ол өнімдік және тағамдық құндылығы жоғары болғандықтан кең түрде егіледі. Егілген бидайдың – 60 %, жүгерінің – 25 %, ал күріштің - 85 % азық-түлік ретінде пайдаланылады. Нарықтық экономикада өндірілген өнімнің сапасына халықаралық стандарттар деңгейінде талап қойылып отыр. Қазақстан Бүкіл Дүниежүзілік Сауда ұйымына мүше болып енген кезде бұл мәселенің маңызы арта түспек. Күрішті өсіру мен өңдеудің келешегі нарықтағы тауарлар

бәсекелестігіне тікелей байланысты. Тауардың бәсекеге төтеп беру қабілеттілігі екі көрсеткішпен сипатталады: баға деңгейіне және өнім сапасына.

Облыстың инновациялық дамуының алғы шарты ретінде төмендегі факторлардың қалыптасуын айтуға болады: өнеркәсіп және баламалы энергетика салаларының дамуы үшін, өңдеу өнеркәсібінің дамуы арқасында облыс экономикасын әртараптанудың стратегиясының қалыптасуы, ең алдымен металлургия, құрылыс материалдарының өндірісі, агроөнеркәсіптік кешен, бай пайдалы қазбалардың кен орындары, табиғи- климаттық жағдайлардың болуы, ірі өндірістік кәсіпорындардың болуы, жетілген технологиялық дамудың болуы (кесте -1) [3].

Қойылған мақсаттарға қол жеткізу жолдары:

Инвестиция саласында:

экономиканың басым секторларында «зәкірлі инвесторлармен» (ТМК, машина жасау, құрылыс материалдарының өндірісі, химия және АӨК) бірлескен кәсіпорындар құру жолымен аймақ үшін басым секторларына инвестицияларды тартуды ынталандыру;

Қызылорда қаласы мен аудандардың өндірістік аймақтарын дамыту, олардың жұмысына талдау жасау мен өндірістік аймақтың менеджмент сапасын арттыру;

өңірде МЖӘ дамыту, МЖӘ дамытудың республикалық орталығымен байланыстарды нығайту (өңірдің концессиялық ұсыныстарын әзірлеу);

«Байқоңыр» инвестициялық форумының тиімділігін арттыру, форум қызметі аясындағы өңірдің инновациялық жобаларының көрмесін және тілдесу алаңын ұйымдастыру;

«Байқоңыр» ӘКК жанындағы инвесторларға қызмет көрсету Орталығын ұйымдастыру мен кадрлық жағынан дамыту;

институттардың қызметін ақпараттық сүйемелдеу;

инвестициялық жобаларды жүзеге асыруды білікті еңбек ресурстарымен қамтамасыз ету;

Облыс бойынша инновация саласының көрсеткіштерінің өсуін қамтамасыз етуді келесідей инновациялық жобаларды бастау мен пайдалануға беру:

2017 жылы Қызылорда қаласында жылына қуаттылығы 197,1 мың тонна шыны шығаратын шыны зауыты (өнім: жазықтықтау, қаптау, электр қуатын үнемдейтін, әйнекті, шыныны оқшаулау) және жылына қуаттылығы 1,0 млн. тонна тампонажды цемент шығаратын ЖШС ««DanAKE Корпорациясы» зауыты, негізгі тұтынушылар: мұнай және уран өндірісі;

2018 жылы жылына қуаттылығы 200,0 мың тонна шығаратын кальцийленген сода шығаратын ЖШС «Арал тұз» зауыт және Ақшабұлақ кенішіндегі «Кристалл менеджмент» ЖШС-нің қуаттылығы 37 мВт немесе 287 млн. кВт/сағат газтурбиналық электр стансасын ұлғайту;

Кесте 1- Өңір экономикасының басым секторы үшін инвестициялар тартуды ынталандыру және технологиялық инновацияларды дамыту

№ р/с	Нысаналы индикаторлар	2014 жыл	2015 жыл	2016 жыл	2017 жыл	2018 жыл	2019 жыл	2020 жыл
		нақты	нақты	жоспар	жоспар	жоспар	жоспар	жоспар
1	Халықтың жан басына шаққандағы негізгі капиталға инвестициялардың өсу қарқыны, %	-	100,0	127,0	150,3	159,1	165,2	189,6
2	Негізгі капиталға инвестициялардың жалпы көлеміндегі сыртқы инвестициялардың үлесі, %	34,9	17,0	18,5	34,0	36,0	38,0	40,0
3	Шикізаттық емес секторының негізгі капиталына салынған инвестицияның 2015 жылға өсуі (мемлекеттік бюджеттен инвестицияларды қоспағанда), %	-	100,0	114,6	153,6	214,3	254,5	285,9

4	Жұмыс істеп тұрған кәсіпорындардың ішіндегі инновациялық белсенді кәсіпорындардың үлесі, %	10,1	12,0	13,0	14,0	18,0	20,0	22,0
5	Жалпы өңірлік өнімнің жалпы көлеміндегі инновациялық өнімнің үлесін ұлғайту, %	0,36	0,42	0,52	0,62	1,2	2,2	2,7
6	Өзірленген құжаттар және олар бойынша жарияланған конкурс бойынша оң қорытынды алған МЖӨ жобаларының санын арттыру*			5	5	5	-	-
Ескерту - Қызылорда облысының 2016-2020 жылдарға арналған даму бағдарламасынан құрастырылды								

2019 жылы жаңартылатын энергия көзі жобалары бойынша: Жаңақорған ауданындағы ЖШС «ЮжШахтоСтрой» қуаты жылына 75 мВт болатын жел электр стансасы және ЖШС «Глобал энеджерджи» жел қуатымен пайдаланатын парк жобасы мен Қармақшы ауданындағы ЖШС «КМНПЗ» полипропилен өндіру зауыты;

2020 жылы ванадий өндіру бойынша ЖШС «Балауса Фирмасы».

Инновациялар саласында:

- ИИДМБ 2 бағдарламасы аясында инновациялық жобаларды іске асыру;
- университеттер мен инновацияның индустриялық орталықтарының арасындағы байланыстарды кеңейту;
- технологиялар трансферті арқылы халықаралық ынтымақтастықты кеңейту;
- ШОБ-терде технологиялық инновацияларды дамыту;
- ҒЗТҚӘ-ді жүйелі түрде пайдалануда өнертапқыштықты оңтайландыру мен ынталандыру;
- инновациялық кәсіпкерлік саласына жеке инвесторларды тарту;
- инновациялық жұмыстардың мән-мағынасын көпшілікке таныту және мүдделі тараптарға түсіндіру жұмыстарын жүргізу;
- технологиялар трансфертіне мемлекеттік ықпалдастық көрсету мақсатында өнеркәсіптің басым секторларының ірі және орта кәсіпорындарда пайдаланылатын технологиялар бойынша деректер қорын құру, озық тәжірибені тарату мақсатында аймақтағы жаңашылдар мен өнертапқыштардың деректер қорын қалыптастыру;
- мемлекеттік-жеке әріптестік тетігі арқылы жобаларды жүзеге асыру [4].

Әдебиеттер:

1 Сабден О. Основные направления повышения конкурентоспособности экономики Казахстана // Повышения конкурентоспособности национальной экономики в условиях глобализации: проблемы, приоритеты, пути решения. Алматы. - 2008. – С.11-19.

2 Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2016 - 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. 10 тамыз 2014 жыл.

3 Қызылорда облысының 2016-2020 жылдарға арналған даму бағдарламасы// Қызылорда қаласы, 2015 жыл.

4 Қызылорда облысы әкімінің дағдарысқа қарсы іс – қимыл жоспары. 2016 жыл.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ПРИНЦИПОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Б.Т.ТАНКИНОВА, магистрант, Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте РФ, Уральский институт управления
Российская Федерация

Аннотация

На сегодняшний день государственная служба представляет собой один из правовых институтов, нормы которого регулируют обе стороны государственной службы (организацию государственной службы и осуществление государственными служащими практических полномочий). Как правовой институт государственная служба объединяет нормы различных отраслей права.

В статье описываются теоретико-правовые основы принципов государственной службы как основополагающих элементов государственного регулирования трудовых отношений в Республике Казахстан. Принципы государственной службы это основополагающие идеи, установления, выражающие объективные закономерности и определяющие научно - обоснованные направления реализации компетенции, задач и функций государственных органов, полномочий государственных служащих, действующих в системе государственной службы.

Принципы государственной службы обуславливают значимость, законность и социальную ценность отношений, возникающих в системе государственной службы. Отсутствие правовых принципов государственной службы влечёт за собой появление в ней элементов произвольности, бюрократизма, неорганизованности, беззакония, несправедливости и безнравственности.

Раскрытие принципов государственной службы основывается на нормах, указанных в нормативно-правовых актах национального законодательства и предлагаются пути повышения эффективности их применения.

Ключевые слова: государственная служба, принципы, государственный служащий, трудовые отношения, кадровая политика, государственная власть.

Аңдатпа

Бүгінгі күні мемлекеттік қызмет мемлекеттік қызметті құқықтық институттарының бірі болып табылады, оның нормалары (Мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік қызмет ұйымдастыруды және жүзеге асыру практикалық өкілеттіктері) екі Тарап реттейді. Мемлекеттік қызмет нормалары құқықтың түрлі салаларының құқықтық институт ретінде біріктіреді.

Мемлекеттік қызмет қағидаттарын негіздері түбегейлі элементтер ретінде Қазақстан Республикасында мемлекеттік еңбек қатынастарын реттеу бапта теоретико құқықтық сипатталады. Бұл идеялар, объективті және негізделген бағыттарын айқындайтын, оның міндеттері мен функцияларын іске асыру Мемлекеттік қызметтің принциптері түбегейлі заңдылықтарын көрсететін ғылыми - мемлекеттік органдардың құзыреті, өкілеттігі орнату, мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік қызмет жүйесінде жұмыс істейтіндігін көрсетеді.

Мемлекеттік қызметтің принциптері құндылығы заңдылығы мен әлеуметтік маңызды мемлекеттік қызмет жүйесінде туындайтын қатынастарды талап етеді. Мемлекеттік қызмет қағидаттарын, бюрократизмді, онда элементтер болатын заңсыздық ұйымдастырылмағандыққа де пайда болуы, теңсіздік пен азғындыққа әкеп соғатын құқықтық болмауы. Көрсетілген мемлекеттік қызметтің принциптері нормативтік-құқықтық актілеріндегі ұлттық заңдары мен нормаларына негізделеді ашу олардың қолданылу тиімділігін арттыру жолдары ұсынылады.

Кілт сөздер: мемлекеттік қызмет, еңбек қатынастары, кадр саясаты, принциптері, мемлекеттік қызметші, мемлекеттік билік.

Annotation

Today public service represents one of legal institutes which norms regulate both parties of public service (the organization of public service and implementation by public servants of practical powers). As legal institute public service unites norms of various branches of the right.

In article teoretiko-legal bases of the principles of public service as fundamental elements of state regulation of the labor relations in the Republic of Kazakhstan are described. The principles of public service it is the fundamental ideas, establishments expressing objective regularities and defining scientifically - the reasonable directions of realization of competence, tasks and functions of public authorities, powers of the public servants acting in the system of public service.

The principles of public service cause the importance, legality and social value of the relations arising in the system of public service. The lack of legal principles of public service involves emergence of randomness elements in it, bureaucracy, disorganization, lawlessness, injustice and immorality. Disclosure the principles of public service is based on the norms specified in normative legal acts of the national legislation and ways of increase in efficiency of their application are offered.

Keywords: public service, principles, public servant, labor relations, personnel policy, government.

В Послании Главы государства Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» одним из приоритетных направлений является «Совершенствование работы государственных институтов. Создание атмосферы честной конкуренции, справедливости, верховенства закона и высокой правовой культуры» [1].

Потребности успешного развития Республики Казахстан, как и любого другого современного государства, требуют разработки новых подходов в управлении государством, адекватной подготовки и использования высококвалифицированных кадров на государственной службе. Именно они должны повысить доверие народа к чиновникам, обеспечить дальнейшее укрепление государственности, результативность реформ и не обратимость социально-экономических преобразований. Реализация новых подходов к совершенствованию государственной службы должна осуществляться на основе казахстанского и зарубежного опыта, в том числе российского, с учетом исторических, культурных, национальных традиций и управленческой практики, а также современных тенденций мирового развития. Изменения в системе общественных отношений, новые задачи, стоящие перед государством, требуют системного научного мониторинга, теоретического осмысления и адекватной правовой регламентации. При этом правовая база должна не только отражать сегодняшнее состояние государственной службы, но и создавать необходимые условия для ее дальнейшего развития. Становится очевидным, что возникающее противоречие между устаревшими правовыми решениями и растущими потребностями правоприменительной практики сдерживает развитие общественных отношений, негативно сказывается на состоянии государственного управления, снижает эффективность административной реформы. В этой связи исследование процесса формирования и развития института государственной службы в Республике Казахстан представляется актуальным и одновременно отвечающим потребностям ускорения развития страны в целом.

На сегодня важными направлениями реформирования государственного управления и организации государственной службы стали улучшение системы найма, подготовки и продвижения кадров, создание и поддержание высокой репутации государственной службы, усиление принципов меритократии и конкуренции, прозрачности, подотчетности обществу и государству, служения народу.

Следовательно, Послание Президента Республики Казахстан нацеливает нас на достижение новых результатов в сфере развития государственности и казахстанской демократии и формирования кадрового потенциала адаптированного к новым экономическим условиям.

Государственная служба представляет собой один из правовых институтов, нормы которого регулируют обостороны государственной службы (организацию государственной службы и осуществление государственными служащими практических полномочий). Как правовой институт государственная служба объединяет нормы различных отраслей права.

Государственная служба-сложный, комплексный институт. Поэтому вполне оправданы попытки ее анализасразных сторон. По мнению большинства экспертов,

реализация государственной службы определяется набором правовых норм и предписаний, регламентирующих трудовое поведение чиновников и государственно-административного аппарата; ее интеграцией в социально-политическую структуру общества с целью осуществления контроля над институциональными типами действий; наличием средств и ресурсов, позволяющих успешно выполнять функции государственного управления.

В структуре государственной службы различаются чётко две стороны, две группы отношений: организация государственной службы её подготовка и служебная деятельность, осуществление каждым служащим и всеми ими вместе своих служебных практических полномочий.

Организация государственной службы означает её формирование для деятельности и включает большой круг вопросов: установление должностных наименований и определение полномочий по каждой должности; выработка правил поступления на государственную службу; подготовка кадров и повышение их квалификации; правила продвижения по службе; применения мер поощрения и мер дисциплинарной и иной ответственности; правил прохождения службы и прекращения служебных отношений и некоторые другие правила. Это большая область отношений связанная с кадрами и имеющая подготовительные цели для практической деятельности.

Другая сторона государственной службы-это практическая деятельность государственных служащих по реализации порученных им полномочий.

Каждый служащий занимает должность, определяющую объём его полномочий, которые и подлежат реализации. Со стороны материального содержания эти полномочия весьма разнообразны (в сфере властной деятельности, исполнительной, в правосудии и т.д.), разнообразны они и по правовым формам своей реализации (составление документов, работа с ними, приём лиц, рассмотрение жалоб и т.д.).

С точки зрения современного законодателя, государственная служба в РК - это профессиональная деятельность, состоящая в выполнении государственными служащими органов государственной власти РК и субъектов РК компетенции этих органов, установленной в законодательных и иных нормативных актах.

Исходя из этого, можно дать определение государственной службы, под которой понимается деятельность государственных служащих в государственных органах по исполнению должностных полномочий, направленная на реализацию задач и функций государственной власти. В этом определении можно выделить следующие аспекты: государственная служба представляет собой профессиональную деятельность, т.е. деятельность, являющуюся для государственного служащего профессией и, как правило, она связана с выполнением им в качестве основного вида деятельности специальных полномочий; в рамках осуществляемой деятельности происходит реализация компетенции государственных органов; эта деятельность направлена на обеспечение функционирования государственных органов; такая деятельность представляет собой исполнение должностных обязанностей, т.е. в данном случае очевиден личностный аспект понятия государственной службы, так как обязанности принадлежат не государственной службе, не должности, а самому государственному служащему.

Общими признаками государственной службы являются: замещение служащих государственной должности государственной службы, предусмотренных штатным расписанием государственного органа; исполнение полномочий государственного органа, специфических должностных обязанностей с установлением служащему денежного содержания.

Основополагающим элементом системы государственной службы являются принципы. Принципы государственной службы - это основополагающие идеи, установления, выражающие объективные закономерности и определяющие научно - обоснованные направления реализации компетенции, задач и функций государственных органов, полномочий государственных служащих, действующих в системе государственной службы.

Принципы государственной службы обуславливают значимость, законность и социальную ценность отношений, возникающих в системе государственной службы. Отсутствие правовых принципов государственной службы влечёт за собой появление в ней элементов произвольности, бюрократизма, неорганизованности, беззакония, несправедливости и безнравственности.

Принципы государственной службы - это субъективное понятие. Они формулируются человеком (законодателем), исходя из конкретного правового опыта и правовой культуры, в стране базируются на основных положениях правовой системы с учётом достигнутого уровня развития отраслевого законодательства.

Принципы современной государственной службы закрепляются в различных законодательных и других нормативных правовых актах: Конституции РК, и других законах, указах Президента РК, постановлениях Правительства РК, конституциях, уставах и иных законодательных и нормативных актах субъектов РК. Они реализуются государственными служащими посредством их практических действий. Принципы государственной службы, установленные в Законе РК «О государственной службе», являются моделью для всех других законодательных и иных нормативных правовых актов, которые также определяют систему принципов публичной службы [2].

«Государственная служба в Республике Казахстан основывается на принципах:

1. Законности;
2. Казахстанского патриотизма;
3. Единства системы государственной службы независимо от разделения государственной власти на законодательную, исполнительную и судебную ветви;
4. Приоритета прав, свобод и законных интересов граждан перед интересами государства;
5. Эффективности, результативности, прозрачности в деятельности государственных органов;
6. Равного права граждан на доступ к государственной службе;
7. Добровольности поступления граждан на государственную службу;
8. Профессионализма государственных служащих;
9. Меритократии - признания личных заслуг и достижений государственного служащего, его продвижения по государственной службе в соответствии со способностями и профессиональной подготовкой;
10. Обязательности исполнения решений, принятых вышестоящими государственными органами и должностными лицами в пределах их полномочий, для подчиненных государственных служащих и государственных служащих нижестоящих государственных органов;
11. Подконтрольности и подотчетности государственных служащих;
12. Личной ответственности за неисполнение либо ненадлежащее исполнение государственным служащим должностных обязанностей и превышение им своих должностных полномочий;
13. Этичности;
14. Нетерпимости к правонарушениям;
15. Учета общественного мнения и гласности, за исключением деятельности, составляющей государственные секреты или иную охраняемую законом тайну;
16. Правовой и социальной защищенности государственных служащих;
17. Равной оплаты труда за выполнение равнозначной работы;
18. Поощрения государственных служащих за образцовое выполнение должностных обязанностей, безупречную государственную службу, выполнение заданий особой важности и сложности;
19. Непрерывности обучения государственных служащих и развития необходимых компетенций;

20. Практической ориентированности подготовки, переподготовки и повышения квалификации государственных служащих.

Для повышения эффективности и результативности работы госслужащих, в качестве основного элемента системы государственного управления и государственного планирования, ориентированного на результат, предлагаются следующие рекомендации, обобщенные на основе выводов и передового опыта зарубежных стран:

1. Создание общественного контроля над государственной службой (канадский опыт);
2. Повышения качества государственных услуг (можно создать специальное государственное учреждение, либо внедрить проект с целью повышения качества государственных услуг (опыт Австралии), государственные услуги должны носить клиенто-ориентированный характер (Южная Корея);
3. Отработать четкую систему повышения квалификации госслужащих, развить систему дополнительного профессионального образования;
4. Принять прогрессивную систему оплаты труда государственных служащих (Канада), повышение оклада и премирование по результатам деятельности (опыт Австралии);
5. Принятие документов, программ, уставов и т.п., которые создавали бы условия и способствовали повышению эффективности и результативности работы госслужащих
6. Введение системы открытых должностей для людей с ограниченными возможностями (Южная Корея) [3].

Проведенные в Казахстане реформы осуществлены с учетом передового опыта европейских стран, США, Японии, Австралии, Южной Кореи, Новой Зеландии, Канады, Китая и многих других государств. Изучение и внедрение в Казахстане лучшего зарубежного опыта создаст благоприятные условия для совершенствования деятельности органов власти. В соответствии с действующим законодательством в практически функциональном смысле государственная служба представляет собой основанную на законе деятельность персонала государственных органов представительной исполнительной и судебной власти, состоящую в реализации государственной власти в различных сферах общественной жизни в целях выполнения задач и функций государства. Правовое истолкование понятия государственной службы позволяет утверждать, что государственная служба - это профессиональная деятельность служащих в государственных органах представительной, исполнительной и судебной власти.

Литература:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» от 17 января 2014 г. // Электронный ресурс - http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaeva-narodu-kazahstana-17-yanvarya-2014-g
2. Закон Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 416-V «О государственной службе Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.07.2017 г. // Электронный ресурс - https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36786682#pos=1;-232
3. Бюллетень научно-исследовательского института Академии государственного управления при Президенте РК. №6, сентябрь, 2013., стр. 11

ТЕМІРЖОЛ КОМПАНИЯСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ МАҚСАТЫНДАҒЫ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

А.С.ШАЙНУРОВ, экономика ғылымдарының кандидаты,
А.А.ОСПАНОВА, магистрант
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы

Аңдатпа

Мақалада теміржол компаниясында үш қызметті (операциялық, инвестициялық және қаржы) жүзеге асыруда функционалдық стратегия қалай іске асырылғанын қарастырады. Сонымен қатар, стратегияны жүзеге асыру, әсіресе жедел жетілдіру және оларды қадағалау теміржол компаниясының функционалдық стратегиясы мен саясатына бірқатар түзетулер енгізгенін көруге болады. Бизнестің функционалдық талаптарын автоматтандыру деңгейін барынша сақтауды қамтамасыз ету, әртүрлі компаниялар арасында қолданыстағы жобалар портфелін салыстырып тексеру, сондай-ақ жеткілікті көлемдегі инвестицияларды қамтамасыз ету аппараттық технологияға сәйкес жүзеге асырылады. Инвестициялық қызметте және жобаларды басқаруда барлық жобалар, оның ішінде мемлекет тарапынан басталатын жобаларды басқару үдерісін енгізу ұсынылады. Мұндай көзқарас жобаны іске асыру кезеңін қысқартуға, бюджеттік болжаудың дәлдігін арттыруға, бірқатар кіші жобаларды іске асыруға жол бермеуге және қолмен басқару рөлін төмендетуге мүмкіндік береді. Қаржылық қызметте және бақылауда стратегияны жүзеге асыру кезінде, құндылықтарды құруды басқаруға біртіндеп көшуді қамтамасыз ететін шешімдерді қабылдау кезінде қаржылық қызметтің рөлін күшейтуге баса назар аудару ұсынылады.

Кілт сөздер: теміржол компаниясы, стратегия, фактор, тиімділік, бастамалар, жобалық қызмет, жобалық кеңсе, мақсаттар, инфрақұрылым.

Аннотация

В статье рассматриваются как осуществляется реализация функциональной стратегии при осуществлении трех видов деятельности (операционной, инвестиционной и финансовой) в железнодорожной компании. Можно пронаблюдать как осуществляется реализация стратегии, особенно в части операционных улучшений и их отслеживания предполагает ряд корректировок в функциональных стратегиях и политиках железнодорожной компании. Обеспечение максимального соответствия существующей степени автоматизации функционала требованиям бизнеса, согласование существующего портфеля проектов между различными компаниями, а также обеспечение достаточного размера инвестиций осуществляются в соответствии с информационными технологиями. В инвестиционной деятельности и управлении проектами предлагается ввести процесс управления проектами по вехам для всех проектов, включая инициированные государством. Такой подход позволит снизить срок реализации проектов, повысить точность прогнозирования бюджета, избежать реализации ряда неоптимальных проектов и снизить роль ручного управления. При реализации стратегии в финансовой деятельности и контроле предлагается сделать акцент на усилении роли финансовой службы в принятии решений, осуществляя постепенный переход к управлению созданием стоимости.

Ключевые слова: железнодорожная компания, стратегия, фактор, эффективность, приоритеты, проектная деятельность, проектный офис, цели, инфраструктура.

Annotation

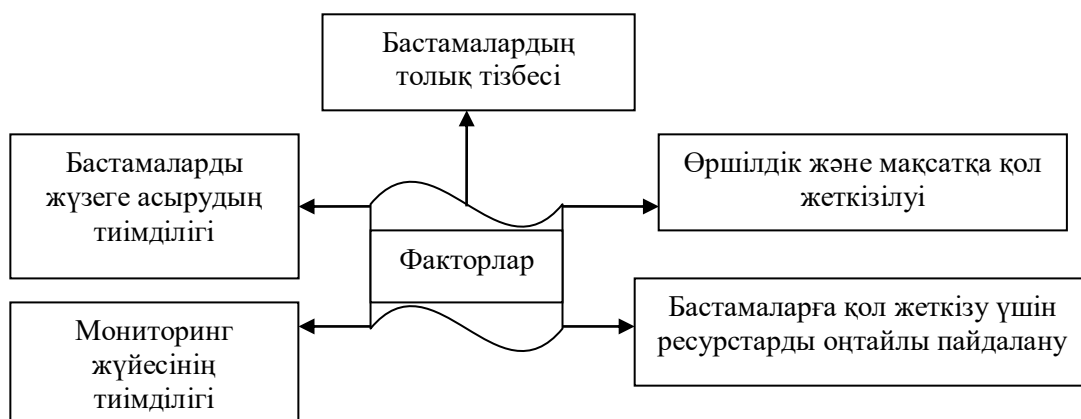
The article examines how the implementation of the functional strategy is carried out in the implementation of three types of activities (operating, investment and financial) in the railway company. It can be seen how the implementation of the strategy is carried out, especially with regard to operational improvements and their tracking involves a number of adjustments in the functional strategies and policies of the railway company. Ensuring maximum compliance with the existing degree of automation of the functional requirements of business, the coordination of the existing portfolio of projects between different companies, as well as ensuring a sufficient amount of investment is carried out in accordance with information technology. In investment activities and project management, it is proposed to introduce a

project management process for milestones for all projects, including those initiated by the state. Such an approach will allow to reduce the period of project implementation, improve the accuracy of budget forecasting, avoid the implementation of a number of suboptimal projects and reduce the role of manual control. When implementing the strategy in financial activities and control, it is proposed to focus on strengthening the role of the financial service in decision-making, making a gradual transition to the management of value creation.

Keywords: railway company, strategy, factor, efficiency, priorities, project activity, project office, goals, infrastructure.

Қызметтің тиімділігін арттырудың негізінде тиімділікті басқару жүйесі жатады-басшыларға нақты мақсаттарға жетуге мүмкіндік беретін басқарушылық және аналитикалық үдерістер жиынтығы [1]. Теміржол саласында тиімділікті басқару жүйесі дәлелденген, халықаралық танылған әдістерге негізделетін болады; есептеулердің нәтижелері басқа компаниялармен салыстырылатын болады; жинақталған деректерді жоғалтпастан жүйе дамиды.

Теміржол компаниясының операциялық тиімділігінің кілттік алғышарттары болып келесі факторлар саналады (сурет 1).

Сурет 1 – Теміржол компаниясының тиімділігін арттырудың маңызды факторлары

Бастамалардың толық тізбесі – операциялық тиімділікті арттыру жөніндегі бастамалардың тізімі әлемдік тәжірибеде қолданылған барлық ірі бастамаларды ескеруі керек.

Өршілдік және мақсатқа қол жеткізілуі – тиімділікті жоғарылату бағдарламасында қойылған мақсаттардың өршіл болуы керек, бірақ сонымен бірге қызметкерлердің тиімділігін арттыру бағдарламасының барлық кезеңінде мотивациясын қамтамасыз ету үшін мақсаттарға жетуді қамтамасыз ету қажет.

Бастамаларға қол жеткізу үшін ресурстарды оңтайлы пайдалану - операциялық тиімділіктің өсуі күрделі шығындарсыз компанияда қолданылатын үдерістер мен тәжірибені оңтайландыруға байланысты болуы тиіс.

Мониторинг жүйесінің тиімділігі - бастаманың нәтижелерін бақылаудың ашық жүйесі құрылуы тиіс, бұл бастаманың компанияның ақшалай қаражат ағынына қосқан үлесін бағалауға мүмкіндік береді.

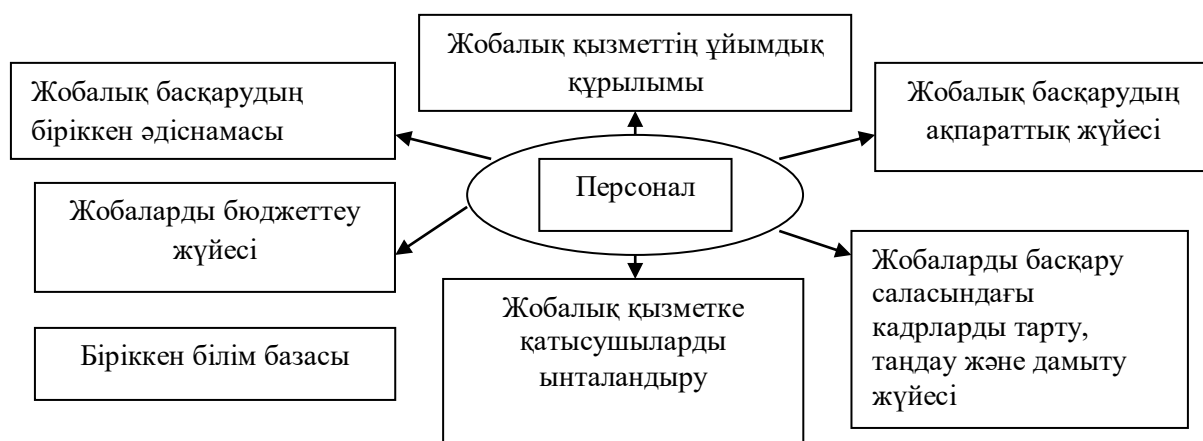
Бастамаларды жүзеге асырудың тиімділігі - операциялық тиімділікті жоғарылату жөніндегі бастамалар бағдарламаларын іске асыруға толықтай қатысатын топ құрылуы керек және бонустық жүйе қалыптастырылып, ол бастамаларды іске асыруға тікелей жауапты тұлғалар мен тартылған бірліктер арасындағы өзара іс-қимылды қамтамасыз етеді.

Жобалық қызметті ұйымдастырудың күрделілігі: жобалық қызметті қолдауға жауапты құрылымдық бөлімше адам ресурстарына, рәсімдерге және мәртебеге ие емес, стратегиялық

бастамаларды іске асыруға жауапты бөлімшелер арасында жобалық қызметке бірыңғай көзқарас жоқ [2].

Мотивацияның және ресурстарды жұмылдырудың күрделілігі: жобалық қызметке қатысушылар үшін ашық ынталандыру жүйесі және стандартты ынталандыру механизмі жоқ, жобаның қатысушыларын тікелей басқару тарапынан тартуға кедергі бар. Стратегиялық мақсаттарға қол жеткізуге мақсаттылық жоқ: аяқталған жобалардың нәтижелерін қадағалау және түзету әрекеттерін жүргізу үдерісі жоқ.

Тиімділік: мерзімін қысқарту және стратегиялық бастамаларды іске асыру ықтималдығын жоғарылату, тартылған ресурстарды оңтайландыру және іске асыру бастамаларының нәтижелерін мониторингтеу сапасын арттыру. Жобалық кеңсе компания белгілеген стратегиялық мақсаттарға тиімді түрде қол жеткізетін бірқатар функциялардан тұрады [3] (2-сурет).

Сурет 2 – Жобалық кеңсенің архитектурасы

Теміржол компаниясының жобалық кеңсесінің негізгі ерекшеліктеріне мыналар кіреді: жобалық қызметті құрылымдау, жобалық басқаруды ақпараттық жүйелерді тиімді пайдалануды қамтамасыз ету, компанияның жалпы білім базасына қызмет көрсету және жаңарту, жобаларды басқару саласындағы кадрларды тарту, таңдау және дамыту жүйесінің жұмысын қамтамасыз ету, дамыту және көрсеткіштер жүйесін әкімшілік қолдау мен жобалық қызмет қатысушыларын мотивациялау, жобаларды бюджеттеу жүйесін қолдау, жобалық басқарудың бірдеңгей әдістемесін пайдалануын бақылау.

Дамудың стратегиялық бағыттарын таңдау, сыртқы ортадағы белгісіздік жағдайында таңдауды анықтау болып табылады.

Стратегияны іске асыру, әсіресе операциялық жетілдіру және оларды қадағалау бойынша компанияның функционалдық стратегияларында және саясатында бірқатар түзетулер енгізеді. Атап айтқанда, ақпараттық технологиялар үшін, ақпараттық технологиялардың функционалдық мақсаттары мен міндеттерін әр компанияның бизнес мақсаттарымен үйлестіруді қамтамасыз ету қажет. Осындай келісу ақпараттық технологиялардың инвестициялық мақсаттарына компанияның бизнес міндеттеріне бағытталуына байланысты қол жеткізіледі.

Атап айтқанда, қолданыстағы функционалды автоматтандыру дәрежесінің бизнестің талаптарына барынша сәйкестігін қамтамасыз ету, әр түрлі компаниялар арасында қолданыстағы жобалар портфелін салыстыру, сондай-ақ ақпараттық технологиялар стратегиясына сәйкес инвестициялардың жеткілікті көлемін қамтамасыз ету қажет. Функционалдық саясатпен белгіленетін: ақпараттық технологиялар саласында холдинг пен оның еншілес ұйымдары арасындағы өкілеттіктерді бөлу, ақпараттық технологиялар саласында тиімді басқару және басқару механизмдері мен негізгі шешімдерді қабылдау

үдерісі. Холдинг компанияларының арасында ортақ ақпараттық технологиялар ресурстарын тиімді пайдалануды саясат қамтамасыз етуі тиіс.

Инвестициялық қызметте және жобаларды басқаруда барлық жобалар, оның ішінде мемлекет тарапынан басталатын жобаларды басқару үдерісін енгізу ұсынылады. Мұндай көзқарас жобаны іске асыру кезеңін қысқартуға, бюджеттік болжаудың дәлдігін арттыруға, бірқатар кіші жобаларды іске асыруға жол бермеуге және қолмен басқару рөлін төмендетуге мүмкіндік береді. Бұл жағдайда, инвестициялық саясат сыртқы конъюктураның нашарлануына ең жоғарғы ықтималда болуы, экономикалық пайданы қамтамасыз ету үшін осындай тауар айналымының күрт құлдырауына, мысалы, капитал салымдарының қысқаруына, контейнерлік транзитті арттыру ретінде ірі стратегиялық бастамаларды қолдау және жобаның әсерін жақсарту үшін қажетті инвестициялық мүмкіндіктер жағдайында.

Ірі күрделі салымдарды 1 жылдан асатын мерзімге жоспарлау ертеректе вагондар мен локомотивтерге қатысты, әлсіз нарықта тиімсіз болды. Ал қазақстандық өндірушілердің қолдау факторын есепке алу үшін, мемлекеттік органдарға капитал мен болашақ операциялық шығыстарды ескере отырып, қажет болған жағдайда, жергілікті өндірушілерді қолдаудың өзіндік құнын көрсету үшін акционер белгілеген EVA мақсаттарын түзетуді қоса алғанда, өндірушілерді қолдаудың толық құнын қамтамасыз ету сияқты түзету шаралары қажет.

Күрделі салымдар жоспары компанияның өсуін орта мерзімді перспективада, ең алдымен, жаңа басымдықтарға сәйкес желінің қуатын, оның сенімділігі мен қауіпсіздігін, сондай-ақ қажетті инфрақұрылыммен жылжымалы құрамды қамтамасыз етуі тиіс.

Сонымен бірге, «тар» инфрақұрылымдық учаскелерді кеңейтуге жаңа инвестициялар туралы шешімдер инвестициялық негіздеменің ең жаңа ақпарат алу үшін мүмкіндігінше кешікпей контейнерлік транзиттің өсу динамикасын ескере отырып жасалуы тиіс.

Қаржылық қызметте және бақылауда шешім қабылдауда құндылықты басқаруды бірте-бірте көшіруге қаржылық қызметтің рөлін күшейтуге баса назар аудару ұсынылады [4]. Тиімділікті кешенді басқаруға ерекше назар аударылады. Ақшалай қаражаттарды басқарудың тиімділігі мен рентабельділік басқару функцияларын, акционерлік құнды құруды, инвесторлармен қарым-қатынастарды, капитал құрылымын басқаруды, қолдау функцияларын ұйымдастыруды ағымдағы маңыздылығын / дәрежесін бағалауға негізделген қаржылық функцияларды дамытудың басымдықтарын анықтау жоспарлануда.

Қызметкерлерді басқаруда персоналды басқару стратегиясын басшылыққа алу тиіс [5]. Ол ең жақсы қызметкерлерді тартуға, оларды ұстап қалуға және алға жылжытуға бағытталған. Әлбетте компанияның әр деңгейінде қандай құзыреттіліктерді қажет ететінін нақты түсінуге негізделген, қызметкерлерді тарту үшін ең жақсы тәжірибелерді пайдалану керек. Осындай құзыреттілік қызметкерлерді үнемі бағалауда қолданылады, бұл сізге персоналды дамытуда, курстар мен оқу тренингтерін анықтауға, тіпті көтермелеуге немесе тіпті жұмыстан шығаруға қатысты түзету әрекеттерін жасауға мүмкіндік береді.

Қызметкерлердің құндылығы туралы ұсыныстың анықтамасынан бастап, мінез-құлықтың бірыңғай стандарттарына, сондай-ақ проблемаларды шешу жолдарына байланысты компанияның корпоративтік мәдениетін дамытуға айрықша назар аудару керек. Компанияда, әдетте әлемдік тәжірибеде қызметкерлердің құзыреттілігі мен мінез-құлқы негізделген және құзыреттілік моделімен компанияның миссиясын және көзқарасын байланыстыратын құндылықтарды дамытуға және нығайтуға басты рөл бөлінуі керек.

Сатып алуды басқару сатып алу үдерісінің орындаушысынан өндіріс үдерісіне тең қатысушысына ауысу керек. Бұл сатып алудағы озық тәжірибелерді кеңінен қолдануды білдіреді. Оларға мыналар жатады: сатып алудың барлық санаттарына әсер ететін ауқымды жинақ мақсатты белгілеу; менеджерге дифференциалды көзқарас әзірлеу үшін санаттарға сатып алудың барлық көлемін санаттарға бөлуді және әр санаттағы шығындарды жекелеген санаттарды сатып алудың бүкіл өмірлік циклін толықтай түсінуді (пайдалану қажеттілігін анықтаудан) санатқа енгізу; барлық тетіктерді пайдалана отырып сатып алу стратегияларын әзірлеу: көлемді шоғырландыру; жаңа өндірушілерді іздестіру, мысалы, Қытайда бұрын

болмаған (мысалы, көлемдер бойынша); өндірушілермен серіктестік туралы келісім-шарттарды толығымен жүктеу және оны келіссөздер үшін пайдалану туралы қорытынды жасау; материалдарды өндірушілердің шығындарын (мысалы, әртүрлі спецификациялар) жақсы түсіну және оны келіссөздер үшін пайдалану; алмастырғыштарды іздеу; белгілі бір санаттарды сатып алуға жұмсалатын шығындарды төмендету бойынша бастамаларды дамыту үшін кросс-функционалдық топтарда өндіріспен бірлескен жұмыстарды ұйымдастыру; сатып алу шығындарын азайту, сатып алу бағаларын басқару арқылы ғана емес, сондай-ақ меншікті жалпы құнының концепциясын пайдаланып, сұранысты басқару арқылы және үдерістерді жетілдіру.

Әдебиеттер:

1. Афоничкин А.И. Управленческие решения в экономических системах: Учебник для вузов. / А.И. Афоничкин, Д.Г. Михаленко.- Москва: "Питер", 2009.
2. Ивасенко А.Г. Управление проектами: Учеб. пособие. / А.Г. Ивасенко, Я.И. Никонова, М.В. Каркавин.- Ростов-на-Дону: Феникс, 2009.
3. Стратегия развития АО «НК «КТЖ» до 2020 года. Краткий обзор. www.railways.kz.
4. Кадрова Н.Н. Инвестицияларды қаржыландыру және несиелеу: Оқулық.-Алматы, 2011 ж.
5. Экономика персонала: Учебник для студ. высш. учеб. заведений. / Р.П. Колосова, Т.Н.Василуик, М.В.Артамонова, М.В.Луданик.- М.: ИНФРА-М, 2009 г.

ҒТАМР 06.58.55

ХАЛЫҚТЫҢ ӨМІР СҰРУ САПАСЫН JAҚCАРТУДА ОТБАСЫЛЫҚ БИЗНЕСТІҢ РӨЛІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНА ӨCЕРІ

М.А.УМИРЗАКОВА, экономика ғылымдарының кандидаты

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қазақстан Республикасы

Аңдатпа

Халықтың өмір сүру сапасын жақсартуда отбасылық бизнесті ұйымдастырудың маңыздылығын ғылыми тұрғыдан негіздеу, отбасылық бизнесті қалыптастырудың отандық және шетелдік тәжірибелерін зерттей отырып, оның даму тенденциялары мен артықшылықтарын айқындау. Қазақстанда отбасылық бизнес жағдайына PEST және SWOT талдау жасалды. Аймақтағы кәсіпкерлік (отбасылық бизнес) жағдайына жасалған мониторинг және талдау нәтижесі отбасылық бизнестің экономикалық тиімділігін көрсетті. Отбасылық бизнесті өркендету арқылы кедейшілік пен жұмыссыздықты төмендету, жалпы халықтың тұрмыс жағдайын жақсарту мүмкіндіктері жан-жақты зерттелді.

Қызылорда облысы тұрғындары арасында жүргізілген сауалнама бизнесті дамытудың негізгі бағыттарын айқындауға мүмкіндік берді: ауыл халқы мал шаруашылығымен, сүт өнімдерін өндіру, бақша өнімдерін өсіру, кондитерлік цех және паштараз бизнесімен айналысқысы келсе, қала тұрғындарының басым бөлігі көтерме сауда, гүл өсіру және баспалық қызмет көрсету істерімен шұғылданғысы келетіндігі анықталды.

Кілт сөздер: кәсіпкерлік, шағын және орта бизнес, отбасылық бизнес, отбасылық кәсіпкерлік, өз бетінше жұмыспен қамтылғандар, халықтың өмір сүру сапасы, отбасылық бизнесті басқару, отбасылық бизнесті мемлекеттік қолдау, шаруа қожалықтары, бизнес-инкубатор.

Аннотация

Научное обоснование важности организации семейного бизнеса для улучшения качества жизни населения, изучение отечественного и зарубежного опыта формирования и развития семейного бизнеса, выявление их тенденций и преимуществ развития. Были разработаны PEST и SWOT анализ развития семейного бизнеса в Казахстане. Даны конкретные предложения по организации,

укреплению и развитию инновационных способов семейного бизнеса. Результаты мониторинга и анализа состояния семейного бизнеса в регионе показывает экономическую эффективность семейного бизнеса. Всесторонне рассмотрены влияния развития семейного бизнеса на сокращение бедности и безработицы, также возможности улучшения уровня жизни населения.

Результаты проведенного опроса среди населения Кызылординской области дали возможность определить основные направления развития бизнеса в регионе, в частности: сельское население изъявило желание заняться животноводством, производством молочной продукции, бахчеводческой деятельностью, кондитерским и парикмахерским делом; в то же время городское население хочет заняться оптовой торговлей, цветоводством и печатно-издательской деятельностью.

Ключевые слова: предпринимательство, малый и средний бизнес, семейный бизнес, семейное предпринимательство, самозанятые, качество жизни населения, управление семейным бизнесом, государственная поддержка семейного бизнеса, крестьянское хозяйство, бизнес-инкубатор.

Annotation

Scientific substantiation of the importance of family businesses to improve the quality of life of the population, study domestic and foreign experience of formation and development of family businesses, identifying their trends and development. Was developed by PEST and SWOT analysis of family business in Kazakhstan. The specific proposals for the organization, strengthen and develop innovative ways of the family business. The results of the monitoring and analysis of family businesses in the region shows economic efficiency of the family business. Comprehensively address the impact of family business on poverty reduction and unemployment, the possibility of improving the living standards of the population;

The results of the survey among the population of Kyzylorda oblast gave the opportunity to determine the main directions of business development in the region, in particular: the rural population has expressed a desire to engage in animal husbandry, production of dairy products, bahchisaraishiy activities, hairdressing and confectionery business; at the same time, the urban population wants to engage in wholesale trade, gardening, and printing and publishing activities.

Keywords: entrepreneurship, small and medium business, family business, family business, self-employed, quality of life, management of family business, state support of the family business, a farm, a business incubator.

Соңғы жылдары ел экономикасының тірегі болып табылатын кәсіпкерлікке, әсіресе, отбасылық бизнесті дамытуға көп көңіл бөлінуде.

Елбасымыз Н.Назарбаевтың 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына жолдауында: «...Жаппай кәсіпкерлікті қолдау тетіктерін одан әрі жетілдіру керек. Қазақстанның әр өңірі жаппай кәсіпкерлікті, соның ішінде отбасылық кәсіпкерлікті дамыту бағытында кешенді шаралар ұсынуға тиіс...» - деп атап өтуінің өзі елімізде отбасылық бизнесті дамытудың өзектілігін айғақтайды.

Зерттеу барысында отбасылық бизнесті ұйымдастырудың шетелдік тәжірибесі жайлы ғылыми-әдістемелік әдебиеттерге шолу жасалып, отбасылық бизнесті ұйымдастырудың инновациялық әдістерін зерттеудің өзектілігі негізделді. Атап айтқанда, отбасылық бизнестің қалыптасуы мен басқарудың, мұрагерлікті қалыптастырудың шетелдік тәжірибесін шолу мен талдау нәтижесінде анықталды: отбасылық бизнес көптеген елдердің экономикасының негізі болып табылады және оның даму қарқыны мен жағдайына байланысты елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайы айқындалады. Оған дәлел батыс ғалымдары Andrea Colli (2003), M.C.Shanker и J.H.Astrachan (1996) теориялық зерттеулері бола алады. Jayne A.Pearl, Leah Kristie (2013) зерттеулерінің нәтижелері топ-25 құрамына АҚШ-ның 10 компаниясы, Францияның – 5, Германияның 5, Оңтүстік Кореяның – 3, Италияның – 2 компаниясы кіретіндігі жайлы қорытынды жасауға мүмкіндік берді [1-4].

Қазіргі күні Қазақстандағы отбасылық кәсіпкерлік даму үстінде. Алайда, оның даму жолында көптеген қиындықтар мен шешімін табуы тиіс мәселелер кездеседі.

Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, елімізде бизнестің негізгі бөлігі отбасылық болып саналады және олар жеке кәсіпкерлік немесе фермерлік шаруашылықтар түрінде тіркелген. Мұның мәнісі қазақтардың отбасындағы туыстық қатынастардың түп тамырының тереңде

жатқаны. Кей кезде бүтін бір ауыл тұрғындары бір рудың, бір атаның ұрпағы болып келеді. Бұл қожалықтардың негізгі кәсіптері - егін, мал өсіру, ауыл шаруашылық өнімдерін өңдеу, т.б. Бір отбасындағы 8-10 адам түгелдей осы бизнеске тартылады. Олардың өз механизаторы, аспазы, экономист-бухгалтері бар. Дегенмен, батыста жүздеген жылдар бойы ұрпақтан ұрпаққа мұрагерлік жалғасын тауып, нарықта өз ісін жемісті атқарып келе жатқан миллиардерлер әулеттері белгілі, ал бізде заңды тұрғыда жеке кәсіпкер статусынан ары аса алмай отырған жайымыз бар.

Шағын және орта бизнес субъектілерінің негізінен саудада, ауылшаруашылығында шоғырлануы, өндірістің жеткіліксіздігі, аймақтағы бизнес-климатты жақсарту, жоғары білікті мамандар даярлау, қаржылық ресурстардың қолжетімсіздігі осы саладағы негізгі мәселелер болып табылады

Біздің пікірімізше, отбасылық бизнестің қызмет ету ортасын талдауда, PEST талдауды қолдануға болады. PEST- талдау саланың немесе бір кәсіпорынның қызметіне ықпал етуші факторларды анықтауға, оның қызметін стратегиялық жоспарлауға мүмкіндік береді.

Кесте 1- Қазақстандағы отбасылық бизнестің дамуына PEST – талдау

Саяси факторлар	әсері	Экономикалық факторлар	әсері
1	2	3	4
1. Үкіметтің жеке кәсіпкерлікті дамыту және оның экономикадағы рөлін көтеру жөніндегі мақсатты бағытталған саясаты: заңнамалық шаралар, кәсіпкерлікті қолдау бағдарламалары 2. Отбасылық бизнеске қатысты заңдар, қаулылар, нормативтік құжаттардың болмауы, яғни құқықтық қамсыздандырылмауы 3. Елдегі саяси тұрақтылық 4. Халықаралық ұйымдардың қолдауы	+	1. Елдегі тұрақты экономикалық өсім 2. Инфляцияның жыл сайынғы болжамды деңгейі, бағаның тұрақты түрде өсуі 3. Банктік несиелердің жылдан-жылға қол жетімділігінің артуы 4. Төлемқабілетті сұраныстың болуы 5. Салық төлеу жүйесінің айқындылығы мен қолайлылығы 6. Бизнес түрінің «жастығы» 7. Импорттың өсуінің есебінен отандық тауарларға ішкі сұранымның қысқаруы	+ - +
Әлеуметтік факторлар	әсері	Технологиялық факторлар	әсері
1. Елдегі халық санының өсуі 2. Әлеуметтік аз қамсыздандырылған топтарды күшті қолдау 3. Тұтынушылардың табысы мен шығысы құрылымындағы өзгерістер 4. БАҚ құралдарының жоғары білім жүйесі туралы тұрақты шығарылымдары 5. Халықты жұмыспен қамту, жастар жұмыссыздығы мәселелерін шешу. Кәсіпкерлік мәдениетті дамыту 6. Мақсатты аудиторияның даму институттарына сенімсіздігі	+ + + + + + -	1. Шағын және орта бизнес кәсіпорындарының материалдық-техникалық базасының күшеюі 2. Кәсіпорындардың интернет желісіне қосылу үдерісінің қарқынды дамуы 3. Отбасылық бизнесте ақпараттық, инновациялық құралдардың белсенді қолданылуы 4. Отбасылық бизнестің инновациялық қызметінің әлі де болса төмендігі 5. Кәсіпкерлерге арналған өндірістің заманауи техноло-гияларының және жоғары тиімді жабдықтардың пайда болуы	+ + + - +
Ескерту – ғалымдардың зерттеулеріне шолу негізінде құрастырылған			

Қазақстандағы отбасылық бизнестің қызметіне теріс ықпалын тигізетін саяси факторлар қатарынан «Отбасылық бизнеске қатысты заңдар, қаулылар, нормативтік құжаттардың болмауы яғни құқықтық қамсыздандырылмауы»; экономикалық факторлардан «Инфляцияның жыл сайынғы болжамды деңгейі, сонымен бірге бағаның тұрақты түрде өсуі», «Бизнес түрінің «жастығы», «Импорттың өсуінің есебінен отандық тауарларға ішкі сұранымның қысқаруы»; әлеуметтік факторлар қатарынан «Мақсатты аудитория тарапынан даму институттарына сенімсіздік» және

технологиялық факторлар қатарынан «Отбасылық бизнестің инновациялық қызметінің әлі де болса төмендігі» анықталды [5].

Жалпы, отбасылық бизнестің тиімді қызмет етуі сыртқы ортаның өзгерістерін тыңғылықты зерттеп, соған сәйкес шаралар қолданған жағдайда мүмкін болады. Осыған орай, отбасылық бизнеске SWOT талдау жасадық (Кесте 2).

Кесте 2- Отбасылық бизнеске SWOT талдау

Strengths (Күшті жақтары): - Өрлеу үшін зор мүмкіндіктер - Шешім қабылдауда бюрократияның аздығы - Іске деген шынайы берілгендік - Кәсіпкерлік пен инновациялық дағдының болуы - Сараланған нарықтардағы үлкен мүмкіндіктер - Ең жақсы әлеуметтік және іскерлік орта	Weaknesses (Әлсіз жақтары): - Шамадан тыс туысқандық жақындық - Жұмыс істейтін отбасы мүшелерін бағалаудағы объективтілік - Шектен тыс реттеушілік - Акцияларды қолма-қол ақшаға айналдырудағы қиындықтар - Құрылымдық, стратегиялық және жүйелік қиындықтар
Opportunities (Мүмкіндіктері): - Бағалы абырой-бедел - Персоналдың ниеттестігі - Басқару мен акционерлер арасындағы бірлік - Әлеуметтік сезімталдылық - Мирасқорлық	Strengths (Қайыптері): - Қаржы ағыны мен дамуды қолдауға қажетті қаржы - Несие алудың әлі де болса қиындығы - Отбасы мен отбасына кірмейтін менеджердің қатар қызмет етуі - Эмоциялық нышандағы іскерлік қатынастар - Мирасқорлықты кейінге шегеру
Ескерту – ғалымдардың зерттеулеріне шолу негізінде құрастырылған	

2-кестеден көріп отырғанымыздай, жасалған талдау отбасылық бизнестің қалыптасуы мен дамуына әсер етуші сыртқы және ішкі факторларды анықтауға, сол сияқты сол рыноктың даму болжамын жасауға, стратегиясын өңдеуге мүмкіндік берді.

Қазіргі таңда, Қазақстанда әлеуметтік-бағдарлы экономиканың қалыптасуы жағдайында, отбасылық бизнесті дамытуды халықты жұмыспен қамтудың негізгі көздерінің бірі, сонымен қатар, еңбек нарығын реттеудің инновациялық тәсілі ретінде қарастыруға болады [6].

Жұмыспен қамтудың негізгі басымдықтарының бірі – жаңа жұмыс орындарын ашу. Ал оның негізгі көзі – ауылдық елді мекендерде, жалпы елдің барлық өңірлерінде отбасылық бизнесті қалыптастыру және жандандыру болып табылады.

Отбасылық бизнес аймақ экономикасының өсуінің негізгі факторларының бірі болып табылады және әлеуметтік саланың дамуында маңызды рөл атқарады. Оның негізгі мақсаты – халықты жұмыспен қамтамасыз ету, олардың әлеуметтік мәселелерін шешу, тауарлар мен қызметтердің кең спектрлі тұтыну нарығын арттыру.

Қызылорда облысындағы бизнестің дамуына жыл сайынғы мониторинг жүргізу, оның нақты жағдайын, әлеуметтік-экономикалық дамудағы ықпалын бағалауға мүмкіндік береді. Мониторинг объективтілігі тек көрсетілген көрсеткіштерді кешенді талдаумен шектелмей, өңірлік және жергілікті деңгейлердегі мемлекеттік биліктің атқарушы органдары ұсынған ресми мәліметтермен анықталады.

Қызылорда облысы бойынша «Бизнестің жол картасы - 2020» бағдарламасы аясында кәсіпкерлікті қолдауға және өндірістік инфрақұрылымды дамытуға 2016 жылы 1,7 млрд. теңге бөлінді. Оның ішінде: несиелік портфелі 29,1 млрд. теңге құрайтын 401 жоба, яғни оның 319-ы – субсидиялаудың қолданыстағы келісім шарт негізінде, жаңа келісім шарт негізінде 82 жоба 1,3 млрд. теңге көлемінде субсидия алды, сонымен бірге 48 ШОБ субъектілері жалпы құны 170 млн. теңге болатын қосымша кепілдік алды. «Бизнестің жол картасы – 2020» бағдарламасының жүзеге асырылуы барысында 2016 жылы аймақта алғаш рет шағын кәсіпкерлік иелерін «шағын несиелендіру» бағыты іске асырылды. 200 млн. теңге көлеміндегі шағын несие Қызылорда қаласының ауылдық округтері мен елді-мекендеріндегі 47 кәсіпкерлік субъектілеріне берілді.

Төмендегі 3-Кестеде Қазақстан республикасы және Қызылорда облысы бойынша ШОБ саласының дамуына талдау жүргізілді.

Кесте 3 – Қазақстан республикасы және Қызылорда облысы бойынша шағын кәсіпкерлік саласының дамуы

Көрсеткіштер	2015 жыл		2016 жыл	
	ҚР	Қызылорда облысы	ҚР	Қызылорда облысы
Тіркелген шағын кәсіпкерлік субъектілерінің саны, бірлік	1098564	46868	1185163	48341
Оның ішінде: заңды тұлғалар	172631	6337	189637	4786
Дара кәсіпкерлік	789354	37704	813482	26608
Шаруа қожалықтары	136579	2827	179333	3844
Жұмыспен қамтылған адамдар саны, мың адам	3056,1	72,652	3166,8	80,155
Шағын кәсіпкерлік субъектілері арқылы өндірілген өнім (жұмыс, қызмет) көлемі, млрд.теңге	16598,8	86,123	19609,2	244,5
Бюджетке төленген салық төлемдері, млн, теңге	4689,71	11,078	5888,8	18,423
Ескертпе - http://stat.gov.kz мәліметтері негізінде құрастырылған				

Кестеден байқағанымыздай, шағын кәсіпкерлік саласы соңғы кезде шапшаң дамуда: Қазақстан Республикасы бойынша тіркелген шағын кәсіпкерлік субъектілерінің саны 2016 жылы 2015 жылға қарағанда 7,8%-ға көбейсе, шағын кәсіпкерлікпен айналысатын жұмысшылар саны да 3,6%-ға артқан. Қызылорда облысы бойынша да оң динамика байқалады: 2016 жылы тіркелген шағын кәсіпкерлік субъектілерінің саны 2015 жылға қарағанда 3,1%-ға көбейген, сәйкесінше, мұндағы жұмысшылар саны да 10,3%-ға артқан. 2016 жылдың қорытындысы бойынша ШОБ субъектілерімен өндірілген өнім көлемі өткен жылмен салыстырғанда үш есеге жуық артып 244,5 млрд. теңгені құрады. Осыған орай, бюджетке төленген салық төлемдерінің көлемі 2016 жылы 2015 жылға қарағанда 25,5%-ға өскен. Республика бойынша тіркелген ШОБ субъектілерінің ішінде жеке кәсіпкерлер үлесі жоғары (68,6%). Демек, Қазақстанда жеке кәсіпкерлік белең алған. Бұл жағдай жыл өткен сайын шағын кәсіпкерлік қызмет өрісінің кеңеюімен түсіндіріледі. Шағын кәсіпкерліктің қарқынды дамуына басты себеп: біріншіден үкімет тарапынан берілетін жеңілдіктер; екіншіден, шағын бизнесті дамытуды мемлекеттік нақты қолдау.

Аймақтағы қалыптасқан еңбек нарығының жағдайын зерттеу және ШОБ-тің негізгі даму тенденцияларын, оның ішінде отбасылық бизнестің даму бағыттарын анықтау мақсатында Қызылорда облысының (Қызылорда қаласы және 7 ауданы бойынша) тұрғындары арасында анкеталық сауалнама өткізу әдісі арқылы зерттеулер жүргізілді.

Жүргізілген сауалнама нәтижелеріне сүйене отырып, біз өңір аудандары мен қаласында тек отбасылық бизнес ғана емес, сонымен бірге шағын және орта бизнестің даму қарқынын, қазіргі таңдағы қалыптасқан жағдайларды (ерекшеліктерін, артықшылықтары мен кемшін тұстарын, бизнесті жүргізудегі кедергілерді, т.б.) шынайы бағалап, келесідей қорытындыға келдік:

- Қызылорда облысында отбасылық бизнестің дамуын тежеуші факторлар ретінде респонденттер бірінші орынға «Отбасылық бюджеттің тапшылығын» жатқызса, екінші орынға – «Тәжірибенің жоқтығы», келесі-үшінші орында – «Кәсіпкерлік білімнің жеткіліксіздігі» факторларын қояды. Ол әрине, облыс бойынша, жалпы республика бойынша шағын және орта бизнесті дамытуға, кәсіпкерлікті қолдауға бағытталған іс-шаралардың кеңдігі мен көптүрлілігіне қарамастан, әлі де болса халықтың қаржылық, экономикалық сауаттылығының жеткіліксіз дәрежеде екендігін көрсетеді. Сонымен қатар, көп жағдайларда несие және қаржы ресурстарының қол жетімділік деңгейінің төмендігі, құжаттар толтыру, банктермен келісім-шарттар жасасу, кепіл-заттар ұсыну секілді мәселелердің ұзақ мерзімге созылуы, тіптен, әкімшілік кедергілердің бар екендігін байқатады.

Кәсіпкерліктің қарқынды дамуы мен тиімді жұмыс жасауына кәсіпкерлікті қолдау инфрақұрылымы айтарлықтай оң әсер етеді. Солардың бірі - бизнес-инкубаторлар және технологиялық парктер. Аймақтағы кәсіпкерлік қызметті жетілдіру үшін ғылыми-өнеркәсіптік

парктер, бірнеше бизнес-инкубаторларды, соның ішінде технологиялық және студенттік бизнес-инкубаторлардың жұмыстарын жандандыру қажет.

Барлық бизнес-инкубаторлар коммерциялық емес ұйымдарға жатады. Бизнес-инкубаторлардың қызметтері: бизнес-инкубаторда орналастыру үшін шағын кәсіпкерлік субъектілерін сұрыптау және олармен өзара тиімді келісім-шарттар жасасу; консалтингтік қызмет; әлеуетті инвесторларды іздеу; ақпараттық және сарапшылық ресурстарға қол жеткізу мүмкіндігін қамтамасыз ету; стажировкалар, семинар-тренингтер, форумдар ұйымдастыру; мамандар іздеуде және жалдауда көмек көрсету; бизнес-инкубатордағы шағын кәсіпорындардың дамуы туралы ақпараттық-талдаулық базаны жасау [7].

Біздің пайымдауымызша, бизнес-инкубаторлардың негізгі міндеті – отбасылық бизнесті дамыту, ал негізгі мақсаты – аймақ экономикасын жандандыру, жаңа жұмыс орындарын құру, жаңа технологияларды енгізу, жоғарғы оқу орындарын коммерцияландыру және т.б.

Бизнес-инкубатор тек АҚШ-та ғана емес, сондай-ақ Францияда, Германияда, Англияда, Жапонияда, Қытайда, т.б. елдерде кеңінен таралуда. Әр түрлі елдерде бизнес-инкубатор – инновациялық орталық, кәсіпкерлік орталық, технология және бизнес орталығы деп әр түрлі аталады [8].

Зерттеу барысында Қызылорда аумағында бизнес-инкубаторлардың жұмысына жүргізген талдау нәтижелерінен мынадай қорытындыға келдік: Бизнес-инкубаторларды ұйымдастыру тиімді саналғанымен, аймақта бұл идея (жұмыстар) кең таралмаған. Дегенмен, сонғы жылдары оң бетбұрыс байқалады.

Инновациялық жобаларды әзірлеу мен оны жүзеге асыру үшін қолайлы жағдай қалыптастыру – кез-келген білім ордасы үшін басты маңызға ие болуға тиіс. Өйткені, мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: Жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Жолдауында осы мақсатта қолға алынуы тиіс жобаларға нақты бағыт-бағдар берілген [9].

Студенттік бизнес-инкубатор студенттер арасында инновациялық іскерлікті дамытуға мүмкіндік береді. Атап айтар болсақ, Қорқыт Ата атындағы ҚМУ-нің базасында «Business Start» инновациялық жобаларды жүзеге асыру орталығы арқылы, қазіргі таңда білім алушылар жеке кәсіпкерлермен бірлесіп бірнеше бизнес-жобаларды орындауда.

Осылайша, Қазақстан мен оның өңірлеріндегі отбасылық бизнестің қазіргі дамуына талдау нәтижелері отбасылық кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау стратегиясын қалыптастыру үдерісінің әлі де аяқталмағандығын және біршама өзгертулерді қажетсінетіндігі жайлы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Шағын бизнестің бұл түрі халықтың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайына экономикалық тұрғыдан аса маңыздылығына қарамастан, әлі де болса жеткілікті зерттелмеген. Біздің ойымызша, отбасылық кәсіпкерлікті қолдау шараларын жүзеге асыру экономиканың тұрақты дамуына ықпал етіп, келеңсіздіктерде дамыған 30 елдің қатарына енгізуге мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Қорыта айтқанда, шаруашылық жүргізудің жаңа формаларын қолданбай еліміздің экономикасын жандандыру, халқымыздың әлеуметтік хал-ахуалын көтеру мүмкін емес. Бизнесті дамыту үшін қаншама уақыт, күш-қуат қажет болса, осының бәрі оған қатысы бар отбасы мүшелерінің мүмкіндіктеріне байланысты. Қазіргі күні отбасылық бизнес – экономикалық өсуді қамтамасыз ететін, экономикалық әрекеттердің нәтижелілігін арттыратын, ұлттық әл-ауқаттылықты өсіріп, соның нәтижесінде жұмыссыздық пен кедейшілік мәселесін жеңуге оң ықпал ететін және халықтың өмір сүру сапасын жақсартуда ерекше маңызды стратегиялық құрал болып отыр.

Әдебиеттер:

- 1 Барнес Л.Б., Хернос С.А. Передача власти в семейных предприятиях // Гарвард бизнес ревю. - 1976. - №54. - С. 105-114.
- 2 Бекхард Р., Дайер У.Г. Управление непрерывностью в семейном предприятии // Организейшнл дайнэмикс, лето. -1983. - С.5-12.
- 3 Розенблатт П., Де Мик Л., Андерсон Р., Джонсон П. Семейный бизнес в США // Пер. с англ. – М.: NOTA BENE, - 2011. - С. 14-16.
- 4 Волков Д.А. Проблемы семейного бизнеса на разных этапах его жизненного цикла // Российское предпринимательство. - 2011. - №4, Вып.1 (181). - С. 59-64.
- 5 Мусаева Г.И., Умирзакова М.А., Муханова А.Е., Берикболова У.Д. Отбасылық бизнес негіздері. Оқу құралы. – Қызылорда: «Қызылорда - Қанағаты», - 2017. – 236 б.
- 6 Семейный бизнес – как инновационный метод улучшения качества жизни населения: отчет о НИР (заключительный) / АО «Нац. центр научно-техн. информ.»: рук. Умирзакова М.А. Инв.№ 0215 РК02563, Инв.№ 0216 РК00542.

7 Холодкова Ю. А. Бизнес-инкубатор: его основные особенности и назначения // Молодой ученый. — 2009. — №9. — С. 90-91.

8 Минеева Т. В. Бизнес-инкубатор как один из наиболее эффективных инструментов поддержки и развития предпринимательства // Вестник АГТУ.- 2007.- №2. URL:<http://cyberleninka.ru/article/n/biznes-inkubator-kak-odin-iz-naibolee-effektivnyh-instrumentov-podderzhki-i-razvitiya-predprinimatelstva> (дата обращения: 18.10.2016).

9 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік». — 2017 жыл 31 қаңтар. Электронный ресурс] URL: <http://www.akorda.kz/kz/>. Дата обращения 18 февраль 2017.

МРНТИ 06.52.13.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ ОБУЧАЮЩИХСЯ В СОВРЕМЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ НА ПРИМЕРЕ СТУДЕНТОВ ТРАКИЙСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Е. Д. ДИМОВА, кандидат социологических наук, PhD доктор, ассоциированный профессор,
Тракийский университет, Болгария,
Ж.Б.ИЗТЛЕУОВА, магистр гуманитарных наук, Кызылординский государственный
университет имени Коркыт Ата, Республика Казахстан

Аннотация

В настоящей работе анализируются сущность организационной культуры личности, ее структурная и функциональная значимость и социально-культурные тенденции ее развития в студенческой среде. Авторы анализируют природу, характер, функции и роль организационной культуры личности в социальной структуре (высшей школе).

Исследование является попыткой решить следующие задачи:

1. Сформулировать современное понимание организационной культуры.
2. Представить организационную культуру, как условие для эффективного социального взаимодействия в вузе.
3. Определить функциональную значимость организационной культуры для будущего профессионального и личностного развития студентов.

В качестве методологической основы для анализа проблемы организационной культуры личности авторы используют деятельностный подход, согласно которому каждый феномен общественной жизни является проявлением деятельности, будучи универсальным способом человеческого бытия в обществе.

Целью данной работы является поиск современных подходов к разработке моделей и механизмов, поддерживающих развитие и повышение уровня организационной культуры студентов.

Ключевые слова: организационная культура, социальное взаимодействие, высшая школа, общество, экономика, профессиональное знание.

Андатпа

Бұл жұмыста тұлғаның ұйымдық мәдениетінің мәні, оның студенттік ортадағы құрылымдық және функционалдық маңыздылығы және оның дамуының әлеуметтік-мәдени тенденцияларына талдау жасалады. Авторлар әлеуметтік құрылымдағы (жоғары мектепте) студенттік ұйымдық мәдениетінің функциясы мен рөлін талдайды.

Зерттеу келесі міндеттерді шешуге бағытталған әрекет болып табылады:

1. Ұйымдық мәдениетінің заманауи ұғымын қалыптастыру.
2. Ұйымдық мәдениетін ЖОО-дағы өзара әлеуметтік қарым-қатынас жасаудың тиімді жағдайы ретінде таныстыру.
3. Ұйымдық мәдениетінің студенттердің келешек кәсіби және тұлғалық дамуын арналған функционалдық маңыздылығын анықтау.

Жеке тұлғаның ұйымдық мәдениетін талдаудың әдіснамалық негізі ретінде, авторлар белсенділік тәсілін пайдаланады. Осы тәсілге сәйкес, қоғам өміріндегі әрбір құбылыс адам болмысының әмбебап әдісі болып табылатын қызметтің көріністің белгісі.

Жұмыстың мақсаты студенттердің ұйымдастырушылық мәдениетін дамыту мен жетілдіруін қамтамасыз ететін модельдер және механизмдерді дамытудың заманауи тәсілдерін табу болып табылады.

Кілт сөздер: ұйымдық мәдениет, әлеуметтік қатынас, жоғары мектеп, қоғам, экономика, кәсіби білу.

Annotation

The article deals with the analysis of the phenomena of the organizational culture, its structural and functional significance and also social and cultural trends of its development in the student life. The authors investigate the concrete level of students' organizational culture. There are also analyzed the nature, character, function and the role of the organizational culture in a social structure (high school).

The research aims to solve the following tasks:

1. To formulate a modern understanding of organizational culture.
2. To present the organizational culture as an effective social interaction at higher education institutions.
3. To identify the functional importance of the organizational culture for the future professional and personal development of students.

As a methodological basis for analyzing the problem of the organizational culture of a person, the authors use the activity approach, according to which every phenomenon of social life is a reflection of activity, being a universal way of human existence in society.

The purpose of this work is to find out modern approaches for developing models and mechanisms that support the development and enhancement of students' level of organizational culture.

Keywords: organizational culture, social interaction, high school, society, economy, professional knowledge.

Во все более значительной степени человек с его знаниями и интеллектуальным капиталом становится важнейшим ресурсом для экономического развития. В области менеджмента подчеркивается роль изменений и инноваций в управлении и развитии соответствующих социальных структур, которые определяются движением организаций в направлении от «капитала» к «знанию».

Высшая школа как структура является «социальной организацией». Как пишет профессор Цветан Давидков, «Организация – это культурная реальность - любая значительная организационная деятельность является объектом ценностного отношения (оно имеет значение, смысл) для людей, сообществ, формальных и неформальных лидеров, управленческих должностей и органов, неформальных социальных образований. Культура является значимой личностной и групповой средой, в которой и через которую действует организация. Именно она является стилем организации» [2, с. 36].

Организационная культура - это набор наиболее важных предположений, принимаемых членами организации и получающих выражение в заявляемых организацией ценностях, задающих людям ориентиры их поведения и действий. Эти ценностные ориентации передаются индивидам через "символические" средства духовного и материального внутриорганизационного окружения [3].

Организационная культура обладает рядом специфических черт, которые выделяют данную деятельность среди остальных и являются, как правило, продуктом исторического развития организации. Этими специфическими чертами являются традиции, язык (сленг), обычаи – все то, что способствует передаче культурных ценностей, убеждений, норм и содержания ролей другим поколениям работников, приемы адаптации и сплочивания (интеграции) членов организации.

По словам И.В. Грошева, «Организационная культура» - это система коллективно разделяемых ценностей, убеждений, образцов поведения членов организации, которые придают общий смысл их действиям» [1, с. 188].

Уровнем организационной культуры определяется основной смысл обучения студентов соответствующих университетов в контексте, как их личных стремлений, так и важных для общества перспектив. Организационная культура - в основе формирования их межличностных отношений студентов и их взаимосвязей с преподавателями и административным персоналом. Навыки, приобретенные в процессе «вращения» студентов в «культуру» организации, наряду с их профессиональными знаниями, являются наиболее важным фактором в формировании и развитии будущих специалистов и их духовного роста.

Понимание концепции организационной культуры студентов и академического сообщества связано с моделью отношений между содержанием организационной культуры в университете и личными усилиями студентов для «вхождения» в эту культурную среду. Важную роль в этом процессе играет понимание организационной культуры как средство и условие для формирования личности молодого человека. Оно связано с признанием социализирующих и адаптационных возможностей организационной культуры, которые помогают субъекту действовать в соответствии с культурными стандартами в соответствующей социальной структуре и во внешней для нее среде.

В настоящее время в системе высшего образования осуществляются процессы поиска новых форм и средств повышения эффективности подготовки специалистов с высшим образованием – экспертов, которые должны не только приобретать необходимые профессиональные знания и навыки, но и быть готовыми отвечать на вызовы реальной экономики своей новой, более высокой личностной культурой.

В научной литературе существует мнение, что студенты, переступая через порог высшей школы, сразу включаются в будущую профессию, осваивая учебные модули, выполняя задания и дипломные работы, участвуя в лабораторных семинарах, то есть, входя в образовательный процесс. Практика показывает, что эффективность профессиональной подготовки и последующей реализации выпускников вузов во многом зависит от общей деятельности всех структур университета. Она связана, как с вовлечением студентов в соответствующую профессиональную область, так и с их личностным и гражданским воспитанием, с уровнем организационной культуры вуза.

Высшая школа, как социальная структура, призвана обеспечить не только хорошую профессиональную подготовку, но и быть социализирующим фактором, создавать и удовлетворять комплексные потребности молодых людей, сделать их приверженными к культуре сообщества и создать условия для них самих стать частью ее совершенствования. Студенты развиваются в социально-культурном контексте своей высшей школы, в специфической для своего университета организационной культуре.

Благодаря новым рамкам межкультурной коммуникации и сотрудничества в области высшего образования - участие вузов разных стран в научных программах Европейского союза, проектах, мобильностях - студентам необходимо развивать не только профессиональные качества и компетенции специалистов, но и те качества, которые являются типичными для современного молодого человека в глобализованном мире. Такими являются, например, бесконфликтное поведение, терпимость, понимание и уважение к правам человека иной этнической культуры, иной религии и иных моральных ценностей. В сегодняшней ситуации будущие специалисты и руководители должны быть адаптированы к условиям и нормам различных сообществ в контексте диалога культур в мире.

В процессе обучения студенты создают свое окружение, неформальные группы общения, вырабатывают свой собственный стиль организационного поведения. Они проявляют понятные для их среды эмоции, что позволяет им интерпретировать по-своему события и взаимодействия в студенческой среде, переоценивать жизненные цели и перспективы. Организационная культура вуза, приобретаемая студентами и развивающаяся во время их обучения в вузе, является комплексом ценностей и норм, объединяющих цели и устремления сообщества вуза, и превращающих его в единый организм.

Именно социальная направленность, которая лежит в основе активной гражданской позиции студентов дает их деятельности положительные ожидания, создает автономию и

творческий подход, способствует приобретению профессиональных знаний и навыков. Она возникает через взаимоотношения студентов в академических группах, через взаимосвязь между студентами и преподавателями, активность их деятельности, их манеры и внешний вид.

Личностная организационная культура является результатом «вхождения» студентов в организационную культуру вуза, которая тесно связана с управлением структур университета, межличностными и межгрупповыми взаимодействиями в академической среде. Благодаря своей молодости студенты находятся под постоянным воздействием организационной культуры университета, в то же время, они сами участвуют и влияют на формирование и изменение уровня этой культуры, в результате внутренних процессов и взаимодействий в высшей школе – в них студенты являются активными субъектами.

В работах многих современных исследователей справедливо обращается внимание на то, что формируемая организационная культура носит инновационный характер. Инновационная организационная культура обеспечивает восприимчивость студентами новых идей, их готовность и способность поддерживать инновации, отражает их целостную ориентацию, закрепленную в мотивах, знаниях, умениях и навыках, а также образах и нормах поведения.

Организационная культура показывает уровень деятельности вуза как социального института и степень удовлетворения студентов участием в его деятельности и ее результатами. Формирование организационной культуры связано, прежде всего, с развитием творческих способностей и реализацией креативного потенциала молодежи, как ее субъекта.

На наш взгляд, важной нерешенной проблемой современного студенчества является отсутствие достаточно высокого уровня организационной культуры, которая способствовала бы эффективности образовательного процесса, повышению уровня знаний, умений и навыков студентов, развивала бы их творческий потенциал.

Исследование специфики организационной культуры студентов осуществилось при использовании следующих социологических методов для сбора, обработки и анализа информации:

- Эмпирическое социологическое исследование мнений и взглядов студентов по вопросам, связанным с организационной культурой, через опрос;

- Контент-анализ;

- Наблюдение.

В рамках данного исследования была определена следующая основная задача – выявление уровня организационной культуры студентов Тракийского университета.

Потенциальная способность студентов осваивать знания, всеобъемлющее и широкое восприятие «культуры» вуза во время их обучения в нем, во многом зависят от планирования и создания соответствующих условий и предпосылок для общего профессионального и социального развития молодежи в университете. Они связаны с поиском методов демократизации и гуманизации образовательной среды на основе лучших традиций и практики в мире.

Необходимость трансформации и реформ в системе высшего образования связана во многом с отсутствием интегрированного подхода в организации образовательного процесса, с огромным объемом информации в учебных программах, с отрывом от реальной социальной практики.

Не случайно, 67.42 % студентов считают, что обучение в университете дает им, прежде всего, определенные знания, но меньше «культуры» и «моральной поддержки в жизни».

Например, 48.25 % из респондентов считают, что «культура» – это внутренняя духовная природа человека, с жизненной позицией человека связывает понятие «культура» каждый третий респондент, а 33.80 % из них утверждают, что человек не может быть полноценным без «культуры». Около двух третей опрошенных студентов считают, что «культура» - это «нравственность» человека по отношению к окружающим людям.

Почти все опрошенные дают характеристику культурного человека, качества которого расположены на шкале оценок следующим образом: образованность, воспитанность, мораль, нравственность, духовное богатство, интерес к искусству, эрудиция, изысканное поведение, способность защищать свои позиции, целеустремленность, сдержанность, умение общаться правильно с другими людьми.

Содержание этого списка показывает, что для студентов имеют важное значение, прежде всего, человеческие и моральные добродетели. С другой стороны, на вопрос «Считаете ли Вы, что современный университет должен предоставлять молодым людям не только знания, но и «культуру»?», 38.95 % респондентов отвечают положительно, 40.57 % - частично, а отрицательно – 18.22 % из них. Для авторов это - знак, что в целом, уровень осознания необходимости «культуры» и знаний о мире, обществе, организациях и отношениях людей в них, не очень высоко развит у студентов. Очевидно, они не имеют достаточно знаний, информации и навыков в этой области.

В ходе данного социологического исследования путем проведения опроса мы получили мнения студентов, выявляющие их отношения к ценностям, как элементу организационной культуры факультета (университета).

С этой целью, в первом блоке мы используем вопросы, через которые выявить взгляды и мнения студентов относительно:

1. Авторитета университета в городе, регионе, стране;
2. Качества образовательных услуг, предоставляемых вузом;
3. Включение студентов в менеджменте университета и другие.

На вопрос «Как Вы считаете, создан ли положительный имидж вашего университета в городе, области, стране?», чуть больше половины участников исследования (55.05 %) показывают позитивное отношение, 38.2 % указывают, что это частично, лишь 6.74 % из них - что он не существует.

66.29 % респондентов «гордятся тем, что они являются студентами университета», частично – 24.71 % из них. Эти факты свидетельствуют о том, что большинство студентов чувствуют и показывают организационную принадлежность к своему университету. Почти две третьих студентов «верят» в высокое качество образовательных услуг, предоставляемых факультетом» (68.53 %), частично верят в это 28.08 %, и лишь 2.24 % отвечают, «нет».

Более половины студентов (59.05 %) считают, что «Преподаватели обращают внимание на индивидуальные потребности студентов», частично согласны с этим утверждением около трети студентов (30.33 %), не принимают его 10.6 %.

По словам больше чем половины респондентов (64.04 %), «В деятельности университета существуют настоящие ценности, которые превратились в собственные традиции высшей школы», пятая часть из них (20.22 %) считают, это утверждение частично верным, в то время как 15.73 % не принимают его. Сердцевиной организационной культуры университета являются передающиеся следующим поколениям студентов ценности и традиции, накопленные за годы его развития.

Половина студентов (51.68 %) убеждены в том, что «В процессе управления университетом руководство использует метод взаимного соглашения (консенсуса) как современный подход принятия решений, частично верят, что это так 33.7 % из них, отрицательно отвечают 13.48 % из респондентов.

Положительную оценку усилиям руководства университета в создании благоприятного климата делового общения и взаимодействия дают 50.56 % респондентов, частично согласны с оценкой 31.46 %, а 19.1 % не согласны с ней. Помимо этого, студенты определяют эффективность управленческих решений руководства университета довольно высокой (54.68 % студентов), частично оценивают ее высокой 33.7 % из них, не считают принимаемые решения эффективными 9.48 % из них.

В целом, деятельность руководства университета сосредоточена на внутренних проблемах, стабильности, управляемости, контроле. Она структурирована и формализована.

Целостность университета поддерживается правилами, умениями анализировать ситуации и предсказывать эффективность решений.

В блоке 2 включены вопросы, ответы на которые дают информацию об оценке студентами относительно уровня и общих характеристик профессиональной и деловой атмосферы функционирования университета.

Самыми высокими по рейтингу являются: профессиональная компетентность профессорско-преподавательского состава – 59.55 % респондентов считают, что она очень сильно развита, отзывчивость в общении со студентами – 32.58 % из них, стремление сохранить и обогатить традиции университета оценивается 46.06 % из них. Выделены в качестве существенных для управления университета: общительность – 40.44 % студентов, доброта – 39.32 % из них, справедливость – 30.33 %. Между тем, на другом полюсе находятся 19.1 % из респондентов - тех, кто считает, что во взаимоотношениях между руководством и студентами не хватает справедливости; 13.48 % из респондентов, указывающих на отсутствие заботы о студентах, преподавателях и сотрудниках; 10.11 % - считающих, что отсутствует взыскательность и приветливость.

Данные в Блоке 3 касаются оценки студентами знаний и навыков, получаемых в процессе обучения, а также тех качеств, которые формируют в себе во время учебы. Информация показывает уровень возможностей студентов оценить их собственное место в структуре университета. Можно сделать вывод о соответствующей степени их „вхождения» в организационную культуру вуза.

На вопрос «Можете ли вы назвать три ценности, которые сформировались у вас во время учебы в университете?», самая большая часть респондентов – 38.2 % отвечает «частично», только 26.96 % из них отвечают «Да», а 25.84 % – «Нет». Те, кто дал положительный ответ, должны были ответить на открытый вопрос «Назовите три конкретных качества!». Большинство ответивших студентов располагают на шкале оценок следующие качества: пунктуальность, лояльность, ответственность, культура, умения делового общения, компетентность, креативность, инициативность, умение работать в команде, эмпатия и др.

На наш взгляд, все же, существует расхождение между «декларируемыми» ценностями и реально существующими. Подобное расхождение негативно воздействует на организационную культуру вуза, которая в основе своей зачастую начинает выступать как ресурс сопротивления управленческим инновациям.

Большинство студентов показывают свою собственную позицию в вопросах морали, о чем свидетельствуют ответы на вопрос «Делитесь ли Вы с однокурсниками своим отношением к обсуждаемым моральным проблемам?» Положительно отвечают 52.83 % из них, «Иногда» - 29.58 %, а «Нет» - 17.97 %.

Такого типа информация выделяется и в ответах респондентов на вопрос «Выражаете ли свои собственные идеи своим преподавателям?». Положительно отвечает половина студентов (51.43 % из них), «Иногда» - треть (32.58 %), а «Нет» - лишь шестая часть (15.18 %).

Респонденты имеют свои собственные суждения о содержании учебных программ факультета в процессе освоения выбранной профессии и представление о том, какого рода знания, какие учебные дисциплины и модули получают недостаточно или меньше, чем они ожидали.

Половина опрошенных (49.31 %) считают, что для них недостаточны „Лекции, практические и организационные навыки по соответствующей специальности»; 42.69 % - занятия по «Организационной культуре»; 46.44 % - занятия по «Деловому общению»; 39.32 % - занятия по «Менеджменту»; 44.83 % - занятия по «Теории управления»; 35.95 % - занятия по «Работе в команде и командному менеджменту» и т.д. Студентами сделаны конкретные предложения о включении вышеуказанных учебных модулей и курсов в учебные программы соответствующей образовательной степени вуза. Многие из них отмечают, что хотели бы изучать: практики, связанные с автотранспортными технологиями, иностранными

языками, модули по организационной культуре, работе в команде и управлению командой и др. Формируя учебные планы, руководству следует исходить из понимания тезиса, что учебная деятельность должна не только развивать профессиональные качества, но и давать возможности в сфере реализации собственных личностных потребностей студентов. В целом, студенты демонстрируют высокий уровень осведомленности в соответствующих научных областях, в том числе, в сфере общественных и гуманитарных наук.

Блок 4 посвящен мнению студентов о ценностях в их жизни. Отвечая на вопросы, молодые люди ставят на первое место «семью» - 94.38 % из них, затем «любовь» - 85.39 %, «знания» - 84.26 %, «дружбу» - 79.77 %, «профессиональную карьеру» - 77.52 %, «материальные блага» - 43.82 %.

Вопрос «Какова Ваша цель в жизни?» получает разнообразные ответы по шкале: от ответа «свобода и независимость» - 89.88 %, «настоящая профессиональная карьера» - 87.64 %, «отличное финансовое состояние» - 67.41 %, «развлечения» - 69.66 % - до ответа «большая репутация в обществе» - 30.33 %.

Относительно типа нравственных взаимоотношений между людьми, которые нравятся студентам, мы можем судить по оценкам, данным ими о соответствующем суждении:

- Суждение «Все относятся друг к другу с уважением» - выбрано 96.62 % респондентов. «Уважение» как нравственная категория имеет значимость для большинства респондентов. Оно является частью комплекса духовных непреходящих ценностей, разделяемых студентами и определяющих их поведение, как в профессиональной среде вуза, так и в общественной среде за пределами вуза.

- «Взаимоотношения строятся на принципе «Я - тебе, ты – мне»: этот принцип соблюдают 39.32 % из студентов, отчасти согласны с ним 37.07 % из них, не одобряют его 20.22 % из них.

- «Каждый живет только для себя»: не одобряют этот принцип более половины респондентов (53.56 %), отчасти принимают его 23.59 % из них, считают его правильным 18.34 % из них.

К суждению «Все правила нужно соблюдать, несмотря на конкретные обстоятельства» относятся положительно больше половины студентов (54.68 %), частично принимают его 38.32 %, не одобряют его 5.86 % из них.

Интерес представляет собой интерпретация проблемы управления конфликтами в деятельности университета. «Руководство решает конфликтные ситуации в соответствии с создавшейся реальной обстановкой с позитивным исходом» - это суждение, с которым согласны 44.82 % студентов, частично принимают его 42.82 % из них, а 10.11 % не согласны с ним. В динамике образовательного процесса в вузе чрезвычайно важны умение предотвращать и разрешать конфликты, а также ответственность за этот процесс. Суждение «Студенты поддерживают отношения уважения между собой, с преподавателями и администрацией» принимают и считают верным более чем половина респондентов (61.55 %), частично принимают его 36.2 % из них, около 2 % не считают, что взаимоотношения на факультете строятся на основе уважения.

С другой стороны, не менее важной для формирования квалифицированных кадров является общая атмосфера в вузе - условия труда, в которых студенты общаются с преподавателями и сверстниками, развивают свои личностные качества, ценности, активную гражданскую позицию и приобретают определенный уровень коммуникативной и организационной культуры.

Эти процессы имеют важное значение для будущей профессиональной деятельности молодых людей в современных условиях динамичного развития информационно-коммуникационных технологий в период экономического кризиса и огромной конкуренции между различными субъектами. В связи с этим, в деятельности вуза необходимо использовать практические меры по формированию таких личностных качеств студентов, которые помогут им повысить свою собственную организационную культуру и культуру

сообщества, к которому они принадлежат (факультет, университет), а в последствии и организации, в которой будут работать.

Относительно невысокий уровень организационной культуры характеризуется нечетким ценностным ядром, которое включает в себя множество ценностей, но они не воспринимаются одновременно и положительно всеми студентами. Это приводит к снижению эффективности совместной деятельности, соответственно, и эффективности ожидаемых результатов.

На наш взгляд, в современных условиях все еще низкий уровень организационной культуры структур высшего образования вызывает обострение противоречий и несоответствий между личными и общими для вуза целями, что в конечном итоге приводит к неэффективности в системе, конфликтам, отсутствию гармонии между «внутренними» и «внешними» акцентами в деятельности соответствующей высшей школы.

С нашей точки зрения, огромную роль в этом процессе играет создание условий для гуманистического подхода в формировании организационной культуры в студенческой среде. Общечеловеческие аспекты в управлении организацией вуза влияют на формирование положительного отношения студентов к их университету и способствовать восприятию и достижению целей, миссии и стратегии развития вуза, в соответствии с их собственными личными целями и стремлениями.

Проведенное исследование подтвердило авторскую гипотезу о том, что формирование и развитие организационной культуры студентов болгарских высших школ следует осуществлять на основе органического синтеза перспективных идей, передового мышления, освоения передовой практики, принимая во внимание специфику вуза. Очевидно, этот процесс способствует созданию возможностей для успешного функционирования университетов в социальной среде.

Развитие организационной культуры студентов в современных условиях будет более эффективным, если создать следующие условия в университетах:

- Использование культурологического подхода в качестве методологической основы для проектирования, организации и управления учебно-воспитательного процесса вуза.
- Определение показателей, критериев и методов для установления уровня организационной культуры студентов.
- Определение механизмов и комплексных условий, влияющих на эффективность развития организационной культуры студентов.

Уровнем организационной культуры определяется смысл обучения студентов в контексте как их личных стремлений, так и социально значимых перспектив вуза как социальной структуры.

Нормы и принципы в ходе этих взаимодействий являются ядром организационной культуры в соответствующей структуре.

Изучение организационной культуры студентов, как практическая социальная проблема, имеет большое значение как для маркировки существенных управленческих вопросов вузов, связанных с культурным фактором, так и для компетентного и сознательного планирования перспектив каждого университета в контексте формирования эффективной организационной культуры в нем.

Литература:

1. Грошев И.В., Организационная культура: Учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности „Менеджмент организации” / И.В. Грошев, П.В. Емельянов, В.М. Юрьев. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004 – С. 188.
2. Давидков Цв., Управление на организациите. София, Парадигма, 2006 - С. 36.
3. <http://www.upravlenie24.ru/organkultura.htm>

МРНТИ 17.71.07

Р.А.АЛШАНОВ, доктор экономических наук, профессор,
ректор университета Туран-Астана, Республика Казахстан

В течение последних двух тысяч лет человечество впервые широко узнав «Авесту» - священную книгу зороастрийцев, прониклось его высоким содержанием. Написанное особым авестийским письмом, порядка 2-3 тысяч лет назад это эпическое произведение охватывает события произошедшие от 5 до 6 тыс. и более назад. Исследователи отмечают, что повествование передавалось изуст в уста в течение нескольких тысячелетий особой кастой жрецов. Эту миссию они выполняют и поныне. Следует отметить, что его последователи подверглись гонениям Александром Македонским, уничтожившим три четверти этого произведения. С арабским завоеванием приверженцы зороастризма из-за жестоких преследований вынуждено переселились в западную Индию. Численность парсов – современных индийских зороастрийцев, потомков раннесредневековых иранских зороастрийцев, составляет порядка 140 тыс. чел.

Все эти столетия основное внимание исследователей этого произведения уделено зороастризму - как основе особого религиозного учения. Но «Авеста» это многогранный труд, включающий изначальный опыт человечества как минимум по двадцати направлениям. В ней даются географические сведения о горных массивах, реках и озерах, странах (каршварах), народонаселении, первичные астрономические знания, о звездах, задаются вопросы о происхождении Солнца (что происходит на обратной стороне солнечного шара), Луны (идет своим путем), Земли, о падении метеоритов, особой роли Тиштрии (Сириуса, Сумбле), о катаклизмах – потопе, наводнениях, засухе, землетрясении. Здесь даются советы по санитарно-гигиеническому уходу за роженицами, соблюдению гигиены, ритуальных обрядов, омовению умерших, уходу за животными, бережному отношению к охотничьим собакам, изготовлению сырцового материала и т.д.

«Авеста» важна тем, что в ней даны характеристики начальных этапов формирования общественных, правовых, договорных отношений, их соблюдению и наказаний за что могут помещаться «в жилища нежилые», «нарушившие слово, лжецы, что убивали поистине правдивых», за что должны получать от ста до тысячи ударов плетью. Много внимания уделено описанию военного снаряжения, характеристике военных столкновений враждующих сторон. Целый ряд аспектов Авесты выпадают из поля зрения исследователей, многие события трактуются иначе.

Так, в последние годы среди генетиков, палеонтологов, археологов усилились исследования по происхождению гоминидов и их взаимодействию. В их числе сложные контакты и процесс взаимодействия неандертальцев и кроманьонцев, их роль в формировании современного человека. До настоящего времени не было пристального анализа характеристики взаимоотношения дэвов с людьми в «Авесте». Дэвы однозначно трактовались как злые духи. И действительно и такое понимание в этом произведении присутствует. Вместе с тем, в «Авесте» достаточно подробно описан процесс взаимодействия людей и дэвов: вначале их совместное существование под властью одних и тех же царей, совместные места проживания, род занятий, а затем постепенное отмежевание людей от них, причиной которых стали мужеложество, насильная гибридизация. Все эти характеристики дэвов с человеческим обликом наводят на мысль, что они есть один из видов гоминидов, напоминающих с большей вероятностью неандертальцев (И.Таттерсаль, Ж.Таймагамбетов). Находки в пещере Тешик-таш (Узбекистан) останков, идентифицированных как особый вид неандертальцев (А.П.Окладников), более близкий к современному человеку, укрепляет аргументы того, что в «Авесте» под дэвами подразумеваются именно они. Фирдоуси в «Шахнаме» гиперболизировал этот образ дэвов до чудовищ, напоминающих «Йети» (албасты). Думается, что необходимо более внимательно изучать эти процессы, указанные в «Авесте».

Большой интерес вызывает описание мест событий «Авесты». В центре находится море Ворукаша (Воурукаш, Варкаш). Практически многие исследователи полагают, что это есть нынешнее Аральское море (Н.Ходжаева). Ибо, описания его частых разливов, подтверждаются частыми (5-7) трансгрессиями (А.Чепалыга, Т.Рычагов), продолжавшихся каждые 2 тыс. лет в течение 5-6 тыс. лет, образование многих заливов, широкой дельты впадающих рек. Река Арэдви, впадающая в море Ворукаша и «волнующая» своими водами (паводками) наиболее вероятно по характеристике реке Амударья. Эта река, падающая с горных вершин, как отмечается специалистами, четырежды в год переполняется тающими водами, и заливая паводками русло, образует широкую дельту и «волнует» само море Ворукаша (Аральское). И видимо не случайно, Амударья и Сырдарья, переполняемые частыми и мощными паводками, называются не просто реками (озен), а дарья как широко разливающиеся реки, напоминающие море.

Эта река течет через семь стран - каршваров (кишваров) (карш - страна, вар, строение из глины) – Ишкату, Паройю, Мерв, Ниссаю, Согду, Бахти, Хорезм. (Для срав. Семь каршваров – жетикорши ел). Небольшие оазисы, вокруг глинобитных, сырцовых городов-полисов, среди орошаемых земель в вдоль поймы рек Амударьи, Сырдарьи. Раскопки показали, что многие древние городища представляли поселение, окруженное четырехугольной глинобитной стеной (Топырак кала и др.). В «Авесте» дается описание четырех угольной варны, сооруженной из сырцового (саманного) кирпича и рассказано как изготовить их из глины. Эта технология дошла до наших дней. Кишвары - вары сделанные из кыша, обожженной глины или же там где обжигают глину и получают гончарные изделия из кыша. Исследованиями археологов, историков практически все эти страны идентифицированы. Исторические Парфия, Согдиана, Ниссая, Хорезм в достаточной мере исследованы, их локализация подтверждена. Все это доказывает, что события «Авесты» достоверны, их географическая привязка очевидна. Однако, северная, западная, восточная части событий, страны туров (тюрков), дахов (даев, адайцев), сайримов (савромат, сармат, сарт, сарыкыпшак, сарыуйсын), хьонов (хайуандар), территории современного Казахстана в полной мере не исследованы.

В «Авесте» дано описание ряда катаклизмов. «Шел непрерывный снег и когда он растаял не осталось следа ни одной овцы, а вода стояла в человеческий рост....Смыло все неарийские народы....Образовался широководный океан». Исследователи природных катаклизмов, земных катастроф отмечают, что в результате прорыва земной атмосферы мощной пылевидной кометой (огнедышащий дракон, ревущий дракон, Ахура Мазда) в районе Новосибирских островов из мезосферы обрушился жуткий мороз (-130 градусов) (А.Колтыпин). Ударная волна разорвала пятитонных мамонтов и других живых существ на куски (Фрэнк Хиббен), водяной вал накрыл их мокрым песком, пробудившиеся синхронно сотни вулканов накрыли пеплом их тела, а последующий жуткий мороз проморозил их навечно.

Одновременно в устье сибирских рек образовались мощные заторы, превратившиеся ледяные плотины в течение 6 месяцев проморожения, закрыв сток вод, залили пространство Западно-сибирской равнины превратив ее в море (Мансийское, Западно-сибирское) (И.Д.Зольников, А.Орлова и др.). Накопившаяся водная масса через Тургайский прогиб (А.Бобоедова, А.Илларионов), как природный шлюз обрушила свои воды в приаральские равнины (Дарьялык) и соединилась с Аралом и далее через Сары-камышскую впадину, реку Узбой потопные воды дошли до Каспийского моря, а через Маныч и достигли Черного моря (А.Чепалыга). Вместе с потопными водами тюлени оказались на Каспии, а более 500 фрагментов мамонтов, раскромсанных ударной волной, обнаружены на протяжении всего потока в прииртышье, приишимье, низовье реки Урал (Б.Кожамкулова, Н.Костенко).

Образовался огромный водный бассейн площадью в 1 млн. кв. м. на территории Казахстана и Средней Азии, своеобразный Туранский океан, заполнивший практически все пространство Туранской плиты. Эти события происходили многократно, и как минимум пять раз, если судить по числу аральских (И.Вайнбергс, В.Я.Стелле, С.Хондаркиан) и каспийских

трансгрессий (А.Чепалыга, Т.Рычагов), приливов и отливов, образований заливов. Вследствие этого, граница моря Ворукаша (Аральское море) неоднократно расширялась, а его локализация зачастую трактовалась расширительно, то вместе с Каспийским морем, то вместе с оставшимися озерами на месте такыра Дарьялык (Аксакал барбы (барды) (И.П.Рычков, Ж.Омаров), Кансава (Кансу) (Вайнберг, Левина), Горгуз).

Туранское море (океан)

Этот водный океан вполне мог достичь горы Казыгурт, которая ранее именовалась Айртау, что может совпадать с горой Айрити из «Авесты». Казахские легенды о том, что на горе Казыгурт, скале Кемекалган, где нашли остатки камышовой лодки прибывшихся Ноя и его спутников, обретают реальное значение (Л.Байжанов). В своих сведениях, собранных в 1846 году, капитан генерального штаба Шульц на северо-восточных берегах Аральского моря и реке Сырдарье зафиксировал, что «в тихую погоду рыбак отправляется для осмотра своей дистанции на пароме (сиалле), связанном из толстоствольной куги в виде опрокинутой трехсторонней пирамиды». С. Болотов в 1880 году в своих заметках «С Сыра» отмечал, что сырдарьинские казахи «...отличные пловцы, через Сыр переправляются и плавают на камышовых плотах (сал)».

В своих воспоминаниях И.Ф. Бларамберг (1852 год) отмечает, что для переправы через Сырдарью нужно было «нарезать растущий там невысокий камыш и связать из него снопы. Из них связали потом своего рода фашины, соединив веревками. Получился плот, называемый «сал»; они используют такие плоты для переправки семей, овец и скота через Сырдарью. За час работы изготовили три или четыре таких больших сала и тут же стали переправляться на них через канал. Переправу начали с багажа и артиллерии». Профессору В. Вуколову (университет Туран) с коллегами удалось из кызылординских камышей воспроизвести лодку, аналога хейердаловского папирусного (папирус - египетский камыш) «Ра». Таким образом, можно заключить, что климатически, технически вполне вероятны описанные события.

Природный катаклизм, лишив естественных пастбищ, скота, привел в движение живущие племена в поисках средств пропитания (Медоев, Таймагамбетов, Клименко). Возможно, субары (шумеры, шубары), под воздействием водных стихий мигрировали с севера на юг в сторону Месопотамии именно в этот период, 6 тыс. лет тому назад. Анатолий Клесов на основе ДНК анализа, приходит к выводу, что неожиданно, примерно 6,0 тыс. лет назад, часть носителей гаплогруппы R1a1 (арьев) живших на территории между Волгой и Уралом ушла на запад, другая на восток, через северный Казахстан на Алтай, затем повернула на юг, далее через присыкулье, поймы реки Талас, мимо Термеза на восток, юг и запад. Маршрут миграции напоминает по форме вопросительный знак?, где основание расширяется, разветвляется в трех направлениях, одна остается на территории южных долин Таджикистана, другая уходит через ишкамишцев в Афганистан, Белуджистан, в северную

Индию, третья в сторону Персии (А.Клесов), загибаясь в сторону нынешнего Азербайджана (В.Алексеев).

По расчетам А.Клесова этот миграционный путь арьев занял порядка 1,5 тыс. лет. На территории Средней Азии они появились 5000 лет назад, а на территории Индии и Ирана 4500 лет назад. При этом процесс миграции сопровождался ассимиляцией с местным населением. А.Клесов это отмечает на всем пути миграции по содержанию маркера ДНК гаплогруппы R1a1 у казахов – бабасанцев, уйгуров хотонов, кыргызов, узбеков, таджиков, ишкамишцев, белуджей, брахманов. Генетические следы обнаруживаются по всему маршруту миграции. Это видно по частоте этой гаплогруппы: в Центральной Азии: у казахских родов Табын (5%), примкнувших к Аргынам рода Бабасан (15%), шорцы- 58,8%, алтайцы- 53,0%, хотоны (монголоязычные уйгуры) -82,0 %, кыргызы- 63,0 % (R1a1 имеют максимальное представительство, по анализу данных SMGF у северных кыргызских родов- саяк, бугу (Иссык-куль), сарыбагыш (Токмак, Бишкек), саруу, кушчу (Талас), у худжандских таджиков (64%), ишкашимцев (68%), у афганских пуштунов (70%), пакистанских белуджей (70%) и пенджабцев - 80% (Пакистан-Индия), брахманов индийских штатов Западная Бенгалия (72%) и Уттар-Прадеш (67%) (А.Клесов). По насыщенности гаплогрупп можно судить и о скорости миграции и времени ассимиляций. Настоящие арийцы по частоте гаплогрупп-хотоны и пенджабцы, а также брахманы и пуштуны. Возможно, это связано с тем, что часть мигрирующих арьев надолго обосновывались на относительно свободных землях, а ряд оставшихся племен ассимилировалась с местным населением.

Очевидно, что на маршрут миграции действовали не только катастрофические природные факторы, но и враждебное окружение. Дело в том, что наиболее пригодные для пастбищ земли уже начали занимать другие племена, в данном случае маньчжуротунгусскими, протогунскими племенами. И арьи шли по пути наименьшего сопротивления, между рядами враждебных стран.

В «Авесте» описан период, когда арийские народы не только осваивали эти земли, но и пытались захватить обжитые туранцами, дахами, сайримами, территории в ходе целого ряда вооруженных столкновений. «Авеста» многократно переписывалась, дополнялась. Были неоднократные попытки очистить текст от наслоений. Особенно постарался Абелькасем Фирдоуси, который в своей версии поэмы «Шахнаме», написанной по заказу правителей изложил «Авесту» не только красочно, но и вольно расширил ее текст. Поэт в угоду своим заказчикам сместил акценты, дал волю своей творческой фантазии. В результате события в его изложении принимают несколько иную, отличную от «Авесты», оценку и даже включают придуманные им самим сюжеты. Так, заметна его негативная оценка туранцев («явная антитуранская тенденция» А.Стариков), и предпочтение, которое отдается арям. И его взгляды до сего времени довлеют над читателями, исследователями, стали определенного рода штампами, стереотипами массового сознания.

И если в «Авесте» упоминаются «кавийские тираны, злостные карапаны», в индийских текстах об арях говорится вначале как иноземцах, захватчиках, затем как о собственниках, то у Фирдоуси в «Шахнаме» эти характеристики приглушены, исчезли, поскольку видимо таковой была воля заказчиков. Неверно, на наш взгляд, трактовка хорезмийцев, согдийцев, туранцев как восточноиранских племен и народов. В тексте «Авесты» есть прямое указание как Кай Хосроу объединил у озера Чайчаста арийские народы с кейянидами.

«Герой, сплотивший страны арийцев, Хаосрава
У озера Чайчаста
С глубокою водой»

По данным Анатолия Клесова, ДНК генеалогия фиксирует, что это событие произошло после 500 летнего пребывания арьев на территории юго-востока Средней Азии. Народы, жившие до нашествия, прибытия арьев на этой, своей территории, никак не могли быть племенами прибывающих мигрантов. Ассимиляция арьев с кейянидами послужила в будущем основой формирования Кейарьев - Арианы – Ирана.

А.А.Стариков в своих комментариях ко второму, 6 томному изданию «Шахнаме» А.Фирдоуси, отмечает, что Иран «Шахнаме» - «Ираншехр» это «идеал, а не реальность ... в исторической действительности....Государственное единство Ирана было не фактом, а лозунгом сасанидов и более ранних аршакидов и, конечно, ахеменидов» (Фирдоуси. Шахнаме.т.1, с.574). В позднейшей, средневековой истории «Иран» как термин, означающий территориальное, этническое и политическое единство страны, не существовал (там же). Такое понятие, как полагает А.Стариков, было нонсенсом в период многовековой феодальной раздробленности при политическом господстве тюркских и монгольских завоевателей (там же). И только в каджарской Персии XIX – начала XX в. стал употребляться термин «Иран» как официальное название государства (там же).

Завоевание в последующие столетия части юго-востока Средней Азии не превращает покоренные народы в иранские племена по происхождению. Военная, политическая зависимость не может поменять историческое, генетическое происхождение народов. Произошла подмена понятий, укоренившаяся в современных трактовках. Враждебность кейянидов по отношению к туранцам сохранилась в казахском языке – киямед, киянаткорди–полученные страдания от кейянидов. Этому слову более 4,5 тыс. лет.

И если вернуться к началу миграции арьев, то она локализуется в северокаспийских степях (А.Клесов). В «Авесте» говорится о степных просторах – АрианамВэйджа.

Первой названа самая северная страна Арийанам-Вэйджа Доброй Дати.

«Стих 3. Там десять месяцев зима, два — лето. И в нем холодны воды, холодна земля, холодны растения. Там средоточие зимы, там сердце зимы. Туда зима устремляет больше всего бедствий. Бич страны – рыжеватые змеи и страшная зима».

Северо-каспийские, западно-казахстанские, северо-казахстанские степи граничат с суровым севером, где морозные зимы. Эта климатическая привязка АрийанамВэйджа указывает на географические ориентиры этой страны, которая дополнена важным уточнением – у «Доброй Дати». Такой рекой, на наш взгляд может быть река Даикс-Жайык – Урал.

На территории Центральной Азии такие просторы имеются в Казахстане. А полноводной рекой Датия в этом регионе может быть река Жайык, которая ранее именовалась Даикс. С учетом искаженийпереводчиков, переписчиков, возможно Ариана Вэйджа звучала как Арья Жайы и ее можно было бы трактовать как просторы арьев у реки Жайык. И после 900 благополучных для разведения овец в плодородном бассейне реки Жайык, когда наступили многоснежные зимы с лютыми морозами, а затем резкое потепление, все пространство затопило водой в человеческий рост, племена в поисках мест для проживания двинулись в разные стороны.В «Авесте» говорится об этом грозном стихийном явлении:

«Стих 22. На плотский мир злые зимы надвигаются, от которых лютый мертвящий холод. На плотский мир злые зимы надвигаются, от которых многочисленные метели снегом занесут и высочайшие горы, и глубину Арэдви.

Стих 23. И треть скота, о Йима, спасется из тех, что будут на страшных скалах, что будут на вершинах гор, что будут в глубине долин в крепких домах.

Стих 24. Перед этой зимой страна будет растить пастбище. Множество воды смоем его. После таяния снега, о Йима, в мире плотском удивятся, если увидят след копыта овцы».

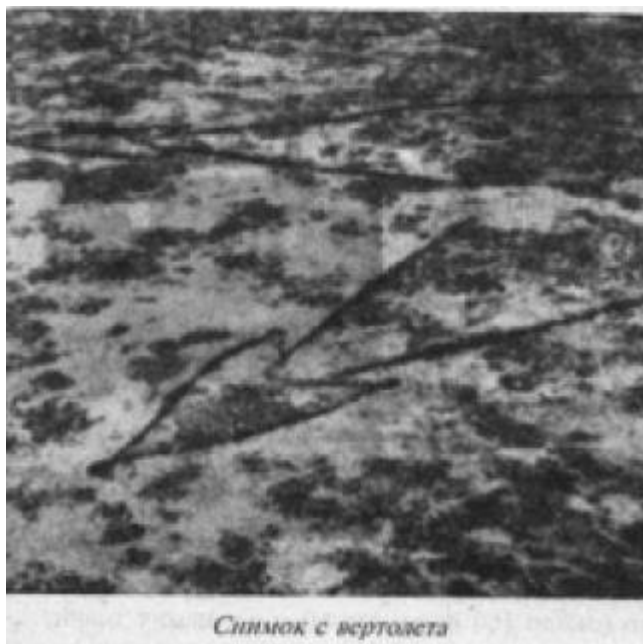
С учетом последних достижений в области палеоклиматологии исследователи утверждают, что «сразу после 3800 г. до н.э. на Земле наступило сильное похолодание, которое достигло своего максимума около 3200 г. до н.э.» (В.В.Клименко).

Интерес представляют указания С.Ажигали на то, что исследователи раннего степного скотоводства придают немаловажное значение восточноприкаспийским областям, через которые традиции древнейшего овцеводства проникали на север. Он полагает, что «в эпоху энеолита и ранней бронзы скотоводство в Западном Казахстане могло развиваться на базе коневодства – в северных, лесостепных районах и овцеводства – в южных, пустынных, полупустынных, полупустынно-степных областях, где ...популяция муфлона (основного

родоначальника домашних овец) была достаточной». В этой связи он делает важное добавление: «не исключено, что с древнейшей эпохи определилось специфическое значение Мангышлака, Сама, как гигантского района «овечьих зимовий». И интересный вывод, что этому способствовали «наметившиеся с III тыс. до н.э. выраженные процессы аридизации и похолодания, повлекшие за собой изменения травостоя» (История и культура Арало-Каспия, с.9). И все становится вполне логичным.

На поверхности плато Устюрт были выявлены загадочные изображения, что-то наподобие наконечников стрел, направленных на северо-восток.

Наиболее вероятным представляется, что эти стрелы указывали направление для скотоводов на жайляу – летние пастбища Арьяжайы.

Снимок с вертолета

Система стрел протянулась на север непрерывной цепью от мыса Дуана в Аральском море вглубь плато Устюрт, между поселками Сай-Утес и Бейнеу и прослеживается более чем на 100 км. Форма каждой из стрел напоминает горловину гигантского мешка, к которым ведет своеобразный направляющий вал. Вершины треугольников представляют собой котлованы, диаметром до 10 метров. Длина каждой стрелы 800 – 900 метров, а вместе с направляющим валом достигает 1500 метров, ширина — 400 – 600 метров, высота ограды достигает 80 см, но в прошлом она была значительно выше. Стрелы возводили особым образом, выкапывая небольшой ров, вдоль которого выкладывали каменную кладку, скрепленную раствором (Википедия).

По одной из гипотез стрелы могут являться древними загонами для скота, которые назывались «аранами». Возможно это трансформировавшееся от авестийского слова «вар» - загон для скота. Может и слово «баран» имеет отношение к слову вар, бар. В Авесте отмечено: «Сделай же Вар размером в бег на все четыре стороны для жилья людей и размером в бег на все четыре стороны для помещения скота». Бег – два парсанга, два авестийских хатра. 1 фарсах - 12000 [кадамов](#) – 5549 метров (персидский), - 8543,25 м (среднеазиатский).

В Среднем Поволжье обнаружено изображение большой стрелы, так называемая стрела хана Тохтамыша, длиной около 6 км и шириной от 1,5 до 2 км. По своим параметрам эта стрела совпадает с варами для скота в «Авесте». Возможно, что еще не все стрелы обнаружены, а многие в ходе сельскохозяйственных, строительных работ были распаханы, застроены.

Учёный-археолог, Л. Л. Галкин, начальник Волжско-Уральской экспедиции, считает, что кочевые племена начали создавать араны еще в XIV – XII веках до нашей эры, то есть в эпоху бронзы. Дата была установлена по найденному среди камней насыпи каменному наконечнику стрелы.

Традиция строить араны, по словам местных жителей, просуществовала вплоть до XIX века, когда по плато Устюрт бродили огромные стада сайгаков, муфлонов (горных баранов), куланов и диких лошадей – тарпанов.

В «Авесте» многократно упоминаются туранцы, туры Франхрасьян, Йошта, Кара, Вара, Урвахшайа, Кэрэсасп (Керисасып), Варэшава, Ваэсака (Байсак, Байзак), Аражатаспа, Хумаяк, Вандарманиш, Спинджаурушка, их племена Дана, Асабана, Хьоны.

Много дискуссий по имени Заратуштра – пророка и основателя зороастрийской религии. Исследователи полагают, что эта была реальная историческая личность, сын

Порушаспы из рода Спитамы. В тридцать лет был изгнан и двенадцать лет провел в скитаниях. Он был трижды женат, имел трех сыновей и трех дочерей и погиб в 77 летнем возрасте от рук иноверца во время молитвы. Его проповеди, откровения и наставления были записаны «золотом на 12000 бычьих кожах». Многие столетия, начиная с первых французских переводов Анкетиля Дюперрена до И.М.Стеблин-Каменского, имя Заратуштры остается предметом дискуссий. Само имя Заратуштра представляют как обычное иранское имя, вторая часть которого – уштра – означает верблюд (С.Н.Соколов), относительно же первой существуют различные мнения («желтый», «старый», «погоняющий»). Следовательно, заключает С.Н.Соколов в своем предисловии к «Авесте в русских переводах» (1997), что Заратуштра примерно означает «обладающий старым верблюдом» – т.е. простое крестьянское имя. Но и сам же сомневается, что простое крестьянское имя, вряд ли дали бы мифической обожествленной личности.

И если по второй части слога Уштра – верблюд на фарси нет сомнений, то первая не поддавалась переводу. Полагали, что эта часть имени относится к утерянному мертвому, авестийскому языку. Но как справедливо полагают исследователи язык не может исчезнуть бесследно (Абаев.), его следы следует искать в действующих в данном регионе языках – каракалпакском, узбекском, туркменском, таджикском, казахском языках.

В этой связи хорошую подсказку дал преподаватель Кызылординского госуниверситета им. Коркыт Ата Болат Токжолов. Он отмечает, что верблюдица, у которого отрывают верблюжонка перед дальней поездкой, начинает стонать и даже плакать – зарлайды, зарилейди. Вполне вероятно, что стонущий, тоскующий верблюд – зарлагантуе – ЗаратУштра есть в имени жреца смысловое, иносказательное значение. Ведь Заратуштра будучи бедным странником, объехал на верблюде все 7 стран (аптакаршвар) (жетикоршиелдер) неся свои проповеди, воспевая молитвы как Ахун Баири (Байыргы акын – древние сказания). Возможно, эти длинные напевы звучали как долгие стенания, напоминавшие тоску верблюда. Но если быть более точным, на наш взгляд, было бы правильное читать Заратуштра как Зарайтушы, поющий печальные песни. И поскольку он был странником, объехавшим все семь каршваров (стран) на верблюде, пехлевийские, персидские переписчики, не поняв точного смысла местного имени Зарайтушы, переименовали на более близкое им Заратуштра, где вторая часть уже звучала как «уштра» – «верблюд». В результате этих искажений имя Заратуштра многие столетия остается не раскрытой, ошибочные трактовки порождали неверные толкования, не устраняли противоречия между учением, которое он проповедовал и крестьянским именем. В итоге закрепилось тюркско-иранское Заратуштра, где первая часть туранское (тюркское), а вторая кейянидское (фарси). Существующие трактовки этого имени как Жаратушы, противоречат самому тексту «Авесты», где Зартуштра выступает как проповедник, сказитель, странник, но никак как создатель всего, и вовсе не бог. Как говорит Олжас Сулейменов: нет неразрешимых противоречий, есть неразрешенные.

Ряд традиций и обрядов, изложенных в «Авесте», сохранились у нашего народа. Так, у казахов Мангистауской, Атырауской, Актюбинской областей, где весна в европейскую, западную части страны приходит раньше, чем в другие края Казахстана, сохранился обычай «Амал» или «Корису». Они встречают начало весны 10-12 марта и в течение 10 дней ходят в гости, навещают старших, вывешивают одежды. Но именно эта традиция один в один описана в «Авесте». Это означает, что в течение 5-6 тыс. лет она бережно сохранялась, передаваясь из поколения в поколение. Т.е., местное население живет здесь постоянно в течение тысячелетий.

Так в «Авесте» Фравардиняшт в переводе З.Ф.Харебати. 1996 г. говорится об обряде, который длится десять ночей, начиная с 10-12 марта, до 20-22 марта.

«Добрым, сильным, святым

Фраваша праведных поклоняемся, которые в свои дома прилетают

Во время Хамаспатмазда (10-12 марта),

Которые здесь (в этом мире) проводят

Десять ночей,
Осведомляясь (о родственниках).
«Кто нас будет восхвалять, кто нам будет поклоняться,
Кто нас будет воспевать, кто будет произносить прославление,
Кто с мясом и одеждой в руках,
С (упоминанием) имени Аша-наса
Чье имя достойно уважения,
Кто достоин жертвоприношений,
Кому этот дар будет дарован,
Тот будет иметь пропитание нескончаемое
Во веки веков».

Хамаспамазда, возможно Хам аспамазда – хам –дэм, аспа – лошадь, мазда – пламя, означающее, что в эти дни в качестве основного блюда подается мясо лошади, зажаренное на медленном огне, возможно на вертеле. Может быть, казахский поминальный ас, означает, что обязательным жертвенным скотом является лошадь – по авестийски аспа (аспа-ас). Этот обычай сохранялся у массагетов, живших в этих местах в IV — III веках до н. э. О кочевых племенах массагетов Геродот писал, что это был воинственный и могущественный народ. Поклонялись массагеты Солнцу и приносили ему в жертву коней, одевались как скифы и вели похожий образ жизни.

В районе северо-западных аральских, устюртских стрел найден целый уникальный комплекс археологических памятников, по мнению археологов, как-то связанных с ними. В этот комплекс входят, помимо стрел, остатки культовых сооружений, огромные могильники кочевников. В ходе раскопок, найдены многочисленные свидетельства обитания здесь кочевников в первом тысячелетии до новой эры. Цепочка курганов сгруппированных в определенных районах тянется по восточной границе Устюрта по побережью Аральского моря, подходя к системе стрел. Раскопки позволили установить их типологическую близость сарматским погребальным памятникам Южного Приуралья.

Еще один обряд привлекает внимание. Так, в Яште «Авесты» 15 раз упоминается обряд жертвоприношения, возникший, видимо, как ответная реакция на массовую гибель скота во время катаклизма, приносимый для успокоения гнева богов – Ахуры Мазды (ревушее пламя). Ахыр – рев, мазда – маздапжанды (А.Краубаева). «Стандартный набор» авестийского жертвоприношения – «сотня коней-жеребцов, тысяча быков, десять тысяч овец» стал приноситься как туранцами, так арийцами и кавийцами при чрезвычайных обстоятельствах, перед лицом угроз, в том числе 6 раз у реки, моря, озера, 4 - на вершине гор, возможно у подножья гор:

Из перечисленных 15 жертвоприношений 8 приходится на туранцев. Такие, сопоставимые, масштабные жертвоприношения сохранялись у казахов в течение шести тысячелетий. Во время аса – жертвоприношения в 1803 г. в память Сырыма батыра Датулы было зарезано 2500 баранов, 200 лошадей, выпито 1000 бурдюков кумыса. В 1874 г. на поминках Сагыная было зарезано 20000 овец, 1000 лошадей. В 1894 г. в Баян ауле на поминках Мусы Шорманова было заколото 300 овец, 200 лошадей. В народе сохранились легенды о масштабных жертвоприношениях на поминках хана Аблая «Абылайханнын асы», батыра Канжыгалы «Канжыгалы Шауп кел батырдын асы», асы Сыпатая, Оскенбая и другие. На этой основе, можно заключить, что казахским традициям аса, как и самому этому слову более 5 тыс. лет.

Такой обряд, в отличие народов от горных и пустынных местностей, соблюдался в степных просторах Казахстана, где было развито скотоводство. Такие обычаи было трудно соблюдать в других регионах.

«Авеста» - пазендское Apastac, как полагают Сапар Оспанов, Токболат Енсенгулы могло звучать «О бастан», «Бастау» или же трансформация этого наименования в казахском языке. В данном случае речь не идет о языковой первичности. Для нас важна историческая связь этих понятий, как смысловая, так и фонетическая.

Авестийский язык не мог исчезнуть бесследно, он явно растворился, трансформировался, интегрировался в языки народов, живущих на местностях, где разворачиваются основные события Авесты – Центральной Азии, Южном Казахстане. Ю.Жуманазаров отмечал: «...в речи нынешнего населения Хорезма сохранились многие слова древнехорезмийских племен». Исследователь истории изучения хорезмийского языка А.Р.Матниязов отмечает, что в лексике письменных памятников хорезмийского языка XII – XIII вв. встречаются отдельные слова, восходящие к Авесте. В древнем Хорезме для письменного материала использовалась специально обработанная кожа. В.И.Абаев отмечал, что народы и культуры не исчезают бесследно, в языках народов Средней Азии сохранились, интегрировались языки хорезмийцев, согдийцев, бактрийцев, ферганцев, сако-массагетских племен. А.Р.Матниязов отмечает, то «слова, восходящие к хорезмийским и авестийским языкам, распространились в тех регионах, где бытовал огузский диалект. Эти регионы находятся в Каракалпакстане, Бухаре (Каракульский и Алатские районы), Южном Казахстане (Шымкентская область) и Туркменистане (Ташаузская область). Во всех вышеуказанных регионах обнаружена масса слов хорезмийского и авестийского происхождения». Несомненно, что к этому ареалу непосредственно относится и Кызылординская, Мангистауская, Актюбинская, Атырауская области.

В.И.Абаев отмечает, что «язык Гат мог бы сойти за «протоскифский», или «протохорезмийский», или «протосогдийский». При этом само слово Гат, ближе по смыслу к слову Жайт.

В Казахстане, казахские названия вполне вероятно имеют арийские корни: В этом регионе имеются река Арыс, станция Арыс, в казахском языке - названия имен Ар ман, Ар ыстан, Ар-у, страна и лев – арыстан, народы - алтыарыс, бес арыс, торт арыс, понятия - ар аша, араласу, араны ашылды, ары жак, ары кет, арман. Адаевцы считали себя потомками Адая, сына Кадырходжи Лакбыбая в 18 колене, и назывались «сегизарысадай» или «сегизарысадайрулары» (Бекжанов. Современное положение казахов. «Айкап», 1911, № 3, стр. 10). Арыс — род. «Сегизарысадайрулары», представляющих восемь родов/родовых отделений племени адай, возможно ведут отсчет от ответвления арийцев, мигрировавших на юго-запад от моря Ворукаша (Аральского моря), где и сейчас проживают адайцы.

Эти и другие слова с корнем ар, сохранившиеся в казахском языке, отражают, на наш взгляд, период активного взаимодействия туранцев с арийскими племенами в обход семи каршваров (семь соседних стран) на северо-западе, вдоль Сырдарьи. Есть и другие слова из «Авесты», аналоги которых есть в казахском – асман – аспан, buzahe – бузаки, ауа – ауа, tisi – тис, думан – туман, hapta - семь.

Таким образом, «Авеста», которая интенсивно переводится на английский, французский, немецкий, русский языки, многократно переиздается в Иране, Индии, интенсивно изучается в Таджикистане, и только сейчас начинает вплотную изучаться в Казахстане (С.Оспанов, Т.Енсегенулы, А Кыраубай и др.), имеются переводы К.Затова. Однако, масштабы таких исследований явно недостаточны. Практически, северная часть событий «Авесты», в отличие от иранских, индийских, южных регионов Средней Азии, происходит на берегах Аральского моря, рек Сырдарьи, Урала, Иргица, Чу, Сарысу, непосредственно говорится о туранцах, дахах(даях, адайцах), дана -наших древних предках. Предстоит большая работа по изучению процессов 5-6 тысячелетней давности, затронутых в «Авесте», непосредственно относящихся к нашей стране. Работы по «Рухани жангыру» дают уникальный шанс по углублению познаний нашей трудной, богатой истории.

МАЗМҰНЫ

	Бисенов Қ.А. Көпсалалы аймақтық университет: даму белестері және жаңа мүмкіндіктері	5
ЖАРАТЫЛЫСТАНУ, ТЕХНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ҒЫЛЫМДАРЫ СЕКЦИЯСЫ		
1.	Косанов С.У., Шильманова А.М. Результаты внедрения эффективных технологий первичного семеноводства для восстановления сорта дыни Кара-Гуляби в Кызылординской области	13
2.	Рабат О.Ж., Агабекова Д.А., Рабатов Г.Ж., Байнатов Ж.Б., Калпенова З.Д. Новая конструкция барьера безопасности для скоростных автомобильных дорог	17
3.	Sarabekova U.Zh., Baizhan I.Ch., Aufer E. Secondary use of oil waste and practical bases of resource-saving technologies	21
БІЛІМ, ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАРЫ СЕКЦИЯСЫ		
1.	Айтбаева А.Е. Көне жазба ескерткіштердегі ата-баба рухы - әруақтарға тағзым жасау дәстүрі	27
2.	Айтимов М.К. Тарихилық - көркем әдебиет дамуының негізі	31
3.	Жанбердиева Ұ.Н., Қасқырбай Ф. Сыр сүлейлері хат өлеңдеріндегі көркемдік ерекшелік	41
4.	Нурекешова Г.Р., Жорабай Д.А., Серикқызы Л. Особенности лексикологии современного китайского языка	48
5.	Sadybekova S.I., Tashenova Zh. A., Sardarova E.A. The effectiveness of interactive teaching method in contemporary higher education	53
6.	Ахметова А.С., Аманбайқызы Р. Взаимосвязи характеристик ценностно-смысловой сферы и стратегий совладающего поведения	58
7.	Әбілқасымов О.А., Шильдебаева Л.К. Жоғары оқу орны білім алушыларының инновациялық даярлығын қалыптастыру	64
8.	Игенбаева Р.Т., Мекебаева Ш.М., Омарова М.С., Оспанова Б.Қ. Жаңартылған мазмұнда білім беру жағдайындағы білімнің құндылықты бағдары	70
9.	Игенбаева Р.Т., Абдрахманов Е.А. Специфика музыкального воображения школьников	76
10.	Елпанова М.А., Әбдазиев Ә.Б. Құрылыс кәсіпорнының бәсекеге қабілеттілігін бағалау ерекшеліктері	81
11.	Елпанова М.А., Турганбаева Ж.М. Мұнай тасымалдау компаниясының тәуекелдерін басқару жүйесі	85
12.	Казбекова Л.А., Кдырбаева Г.А. Проблемы оптимизации запасов материальных ресурсов предприятия	91
13.	Талапбаева Г.Е. Ұлттық экономиканың индустриалды – инновациялық даму жағдайында аймақта өнеркәсіп кешенінің даму үдерісін талдау	96
14.	Талапбаева Г.Е. Инновациялық құрылымдарды ұйымдастыру негізінде аймақта өнеркәсіп саласының бәсекеге қабілеттілігін дамыту жолдары	102
15.	Танкинова Б.Т. Теоретико-правовые основы принципов государственной службы в Республике Казахстан	107
16.	Шайнуров А.С., Оспанова А.А. Теміржол компаниясының тиімділігін арттыру мақсатындағы функционалдық стратегиялары	112
17.	Умирзакова М.А. Халықтың өмір сүру сапасын жақсартуда отбасылық бизнестің рөлі және Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуына әсері	116
18.	Димова Е. Д., Изтлеуова Ж.Б. Совершенствование организационной культуры обучающихся в современной образовательной среде на примере студентов Тракийского университета	122
19.	Алшанов Р.А. Казахская «Авеста»: мифы и реальная история	130

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің **ХАБАРШЫСЫ**

1999 жылғы наурыздан бастап шығады

Издается с марта 1999 года

Жылына екі рет шығады

Издается два раза в год

Редакция мекен-жайы:
120014,
Қызылорда қаласы,
Әйтеке би көшесі, 29"А"
Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда
мемлекеттік университеті

Телефон: (7242) 26-17-95

факс: 26-27-14

E-mail: ksu@korkyt.kz

Адрес редакции:
120014,
город Кызылорда,
ул.Айтеке би, 29 "А",
Кызылординский
государственный университет
им. Коркыт Ата

Құрылтайшысы: Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Учредитель: Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігі
берген 450-Ж бұқаралық ақпарат құралын есепке алу куәлігі, 29 қазан, 1998 ж.

Жауапты редакторы:
Техникалық редакторы:
Корректоры:

Қ.Ә.Омаров
С.А.Кұлманова
Қ.Жұмабаева

Теруге 18.06.2018 ж. жіберілді. Басуға 26.06.2018 ж. қол қойылды.
Форматы 60x84 ¹/₈. Көлемі 15,25 шартты баспа табақ. Таралымы 300 дана.
Тапсырыс . Бағасы келісім бойынша.

Сдано в набор 18.06.2018 г. Подписано в печать 26.06.2018 г.
Формат 60x84 ¹/₈. Объем 15,25 усл.п.л. Тираж 300 экз. Заказ . Цена договорная.

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына автор жауап береді.
Қолжазбалар өңделеді және авторға қайтарылмайды.
"ХАБАРШЫДА" жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

«Ұиқын» ЖШС баспаханасында басып шығарылды.
120014, Қызылорда қаласы, Торайғыров көшесі, 115.